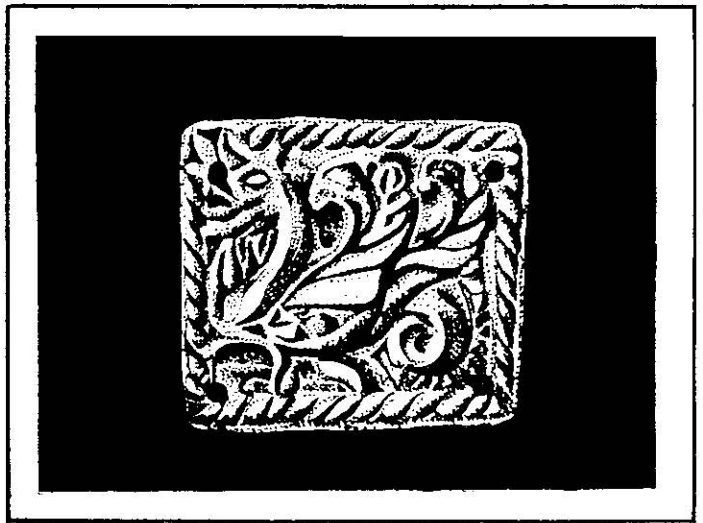

АРХЕОЛОГІЯ

47 * 1984

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації й повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критика та бібліографія, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), *С. М. Бібіков*, *В. Д. Баран*, *С. Д. Крижицький*, *П. П. Толочко*, *С. О. Висоцький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Д. Я. Телегін*, *Є. В. Черненко*, *В. І. Бідзія*, *Т. Г. Рудницька* (відповідальний секретар), *П. О. Каршиковський*, *О. П. Черниш*, *Б. А. Шрамко*

Адреса редколегії
252014 Київ 14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95-35-81

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

47 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 Р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1984

СТАТТІ

Г. О. ПАШКЕВИЧ

Природне середовище в епоху палеоліту—мезоліту на території України

Останнім часом зросла увага до проблеми «людина—суспільство—природне середовище». Зрозуміло, що розв'язання багатьох її питань повинно спиратись на дані з нашого далекого минулого. Для отримання їх об'єднують свої зусилля вчені різних наук — археології, геології, палеоботаніки та ін. На їх перехресті виник новий науковий напрямок — палеоекологія людини. У 1973 р. на IX конгресі Міжнародної асоціації по вивченню четвертинного періоду створено комісію по палеоекології стародавньої людини, метою роботи якої є реконструкція палеогеографічних умов та виявлення зв'язків, які існували між людиною та природою на рівних етапах становлення людського суспільства.

Важливість вивчення середовища, в якому існувало первісне суспільство, була ще раз підкреслена в 1974 р. на Всесоюзному симпозиумі «Первісна людина, її матеріальна культура та природне середовище в плейстоцені та голоцені». Комплексне вивчення первісних пам'яток провадиться в наш час досить інтенсивно як в Радянському Союзі, так і в ряді країн Європи. Отримано цікаві матеріали, частина з яких опублікована¹.

Ще до появи відтворюючого господарства вплив природного середовища на людину був значним. Відомо, що перехід від палеоліту до мезоліту, від мезоліту до неоліту відбувався на фоні великих ландшафт-

но-кліматичних змін і, певно, що умови господарювання людини були щільно пов'язані з ними.

За загальноприйнятим положенням — пізній палеоліт відповідає пізньому плейстоцену. Сюди ж включають муст'є (кінець раннього палеоліту). Ранній палеоліт переважно відноситься до раннього та середнього плейстоцену. Мезоліт та неоліт пов'язані з голоценом.

При відтворенні умов природного середовища минулого одне з провідних місць належить методу спорово-пилкового (палінологічного) аналізу. Він дає можливість реконструювати рослинність, простежити зміни в її складі протягом певного часу та разом зі змінами ґрунтовими та кліматичними відтворити ті екологічні характеристики, які визначали той чи інший тип господарської діяльності.

До появи цього методу природні умови відтворювались на підставі викопного кісткового матеріалу. Перші вказівки на використання наслідків методу спорово-пилкового аналізу при дослідженні розрізу верхньопалеолітичного поселення Межиріч (Черкаська обл.) знаходимо в праці І. Г. Підоплічка². Але наведені дані (аналіз Є. Т. Ломаєвої) неповні; виходячи з них не можна реконструювати рослинний покрив. З них лише дізнаємося, що «палінологічний аналіз зразків суглинку, взятих на місці розкопок і за його межами, показав наявність в усіх пробах пилку сосни, дуба (на глибині близько 4 м), липи і кизилу (на глибині 1,5 м), пилку складноцвітих, лободових, осокових тощо, квіткових трав'янистих рослин, а також спор папороті (зокрема, осмунди) і сфагнових мохів. Всі названі рослини, крім осмунди, ростуть в районі Межиріч і в теперішній час. Спираючись на цей матеріал, І. Г. Підоплічко приходить до висновку, що «з часу існування межиріцького житла до наших днів в районі Межиріч кліматичні і геоморфологічні умови суттєво не змінювались», а рослинний покрив в заплаві річок Росі та Росави був таким: «розкидані вербові кілки з домішкою тополь, беріз та інших листяних дерев, а також чагарники лозняка».

В останні роки на Україні одержано матеріали для реконструкції природного середовища часів існування стоянок палеоліту—мезоліту завдяки проведенню спорово-пилкових досліджень відкладів стоянок Добранічівка, Межиріч, Корольове, Кормань, Молочний Камінь (палеоліт) та Мирне, Олексіївка, Ленінське, Фронтове, Лугове I та Лугове II, Незвисько IX та Незвисько XXI, Білолісся (мезоліт)³.

Особливу увагу дослідників привертають багатшарові пам'ятки, вивчення яких дає можливість простежити зміни природного середовища протягом значного відрізка часу. До таких пам'яток належить Корольове в Закарпатті. В його розрізі міститься найбільш повна колонка раннього палеоліту не лише території Радянського Союзу, але й Центральної Європи загалом. У товщі суглинків, якими покрита 100-метрова тераса лівого берегу Тиси (V або VI) з чотирма або п'ятьма викопними ґрунтами, виявлено вісім культурних шарів⁴. Методом спорово-пилкового аналізу дослідили 26 зразків, які охопили майже повністю стратиграфічну колонку, але дослідження ще продовжуються⁵. Досліджений матеріал дає можливість скласти уявлення про рослинний покрив та його зміни протягом значного відрізка часу. Природні умови раннього палеоліту неодноразово змінювалися: похолодання чергувались з потепліннями. Рослинний покрив, навіть у період потеплень, мав значні відміни від сучасного.

У наш час район Закарпаття належить до центральноєвропейської провінції області широколистяних лісів. Природні умови тут різноманітні. Корольове знаходиться в перехідній зоні між Надтисянською низовиною та Східними Карпатами, в районі передгір'я з висотами від 100—200 м до 550—600 м. Клімат у цьому районі найтепліший в Закарпатті. Літо жарке та вологе із середньою температурою липня +19—+21,6°. Річна кількість опадів дорівнює 800—900 мм. Середня температура січня —1,7 — —3,2°. На схилах у передгір'ї ростуть ліси із дуба скельного, граба, бука. Біля підніжжя до їх складу входить дуб звичайний. Поде-

куди трапляються чисті букові ліси. У передгірських дубових лісах добре розвинутий трав'янистий покрив із участю степових рослин, тобто таких, які нетипові для дубових лісів. Це явище пов'язане з тим, що недалеко знаходиться Надтисянська низовина, на якій є ділянки типчакових та злаково-різнотравних степів. У горах з'являються хвойні ліси: або чисто смереково-ялицеві, або з домішкою широколистяних дерев. У нижньому гірському поясі ростуть чисті букові ліси, верхня межа якого в Карпатах проходить на різній висоті — від 1150 до 1350 м. Вище, до висоти 1200—1550 м, ростуть мішані ліси. Верхню межу лісової рослинності утворюють хвойні ліси, які підіймаються до висоти 1300—1800 м. Ще вище — пояси високогір'я — субальпійський та альпійський. Для першого характерні зарості криволісся з вільхи зеленої, сосни гірської, або жерелу, ялівцю сибірського та чагарникового, угруповання з чорниці та подекуди рододендрона Коча. Між ними знаходяться ділянки, покриті трав'янистими ценозами, які стають панівними там, де немає криволісся. Вершини найвищих хребтів і гір займає альпійський пояс ⁶.

Найнижчий, четвертий викопний ґрунт, на контакт з яким знаходиться VI культурний горизонт, за палеоніологічними даними формувався в оточенні лісової рослинності. Переважали соснові та дубово-соснові ліси, до складу яких входили сосна звичайна, дуб звичайний та ялівець. Трав'янистий ярус був слабозвинутим. У його складі були злаки, осоки, мохи, папороті. Порівняння з сучасною рослинністю дає можливість зробити висновок щодо кліматичних умов. Соснові ліси в Закарпатті тепер є реліктовими і збереглися подекуди з льодовикового періоду в найбільш сприятливих для них місцях. Вони трапляються на кам'янистих слабобородючих ґрунтах із розрідженим трав'янистим покривом, а також на Горганських болотах, тобто там, де з ними не можуть суперничати інші породи дерев ⁷.

Гірська сосна, або жереп, пилок якої також виявлено в спектрі, тепер росте лише у верхній межі лісу, поряд з високогір'ям. У субальпійському поясі жереп утворює зарості криволісся разом із вільхою зеленою та ялівцем сибірським. Отже, можна уявити, що кліматичні умови під час утворення викопного ґрунту були значно суворішими, а саме середня температура січня була $-4-5^{\circ}$, липня $+4-9^{\circ}$.

Верхня частина третього викопного ґрунту містить V культурний шар. Нижня та верхня його частини мають різний склад пилку та спор. Нижня частина ґрунту нагромаджувалася в умовах поширення хвойних лісів. Можливо, що, як і в наш час, соснові ліси поширювались, головним чином, у передгір'ї, а хвойні ліси із смерекою, ялицею, модриною — в горах. Подекуди траплялися дубові, букові ліси. Клімат мав бути помірно-холодним із значною кількістю опадів, не менше 550 мм. Адже відомо, що ялиця росте там, де річна кількість опадів дорівнює 550 мм, середня температура січня не нижче $-16,5^{\circ}$, середня температура липня $+18-20^{\circ}$.

Для верхньої частини третього викопного ґрунту характерним є збільшення пилку трав. Очевидно, що в рослинному покриві зросла участь різнотравно-злакових ценозів, але головне місце, як і раніше, належало лісовій рослинності. Склад лісів був таким же, як і при формуванні нижньої частини третього викопного ґрунту.

Другий викопний ґрунт має три культурні горизонти, що за даними археологів характерні для індустрії леваллуа. За матеріалами палеоніологічних досліджень у ґрунті можна виділити два комплекси. Переважання пилку широколистяних порід у комплексі із нижньої частини викопного ґрунту свідчить, що в околицях стоянки росли широколистяні ліси, переважно дубові, дубово-грабові та букові. Це дуб звичайний (*Quercus robur*) та дуб скельний (*Quercus petraea*), граб звичайний (*Carpinus betulus*), клен польовий (*Acer campestre*), в'яз гладенький та шорсткий (*Ulmus laevis*, *Ulmus scabra*), ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*), липа широколиста (*Tilia platyphyllos*), бук лісовий (*Fagus syl-*

vatica). Підлісок утворювали ліщина (*Corylus avellana*) та крушина (*Frangula alnus*). Хвойних дерев було мало. Подекуди траплялися соснові ліси. Незначне поширення мала смерека, у трав'янистому ярусі переважав плющ (*Hebea helix*). Клімат на той час був помірно-теплий. Його показники мали незначне відхилення від сучасних за рахунок деякого збільшення кількості опадів та підвищення зимових температур.

Другий комплекс виділено з верхньої частини виковного ґрунту. На відміну від попереднього, в ньому значне місце посідає пилос хвойних: ялиці (*Abies*), сосни кедрової (*Pinus cembra*) та сосни звичайної (*Pinus silvestris*), модрина (*Larix*). Заміна широколистяних порід хвойними свідчить про зниження температури та вологості. Для розвитку вказаних хвойних необхідні були такі показники: температура січня не нижче $-16,5^{\circ}$, липня $+18-20^{\circ}$, кількість опадів не менше 600 мм на рік.

Обидва комплекси можна віднести до теплого мікулінського (рис-вюрмського) міжльодовикового періоду. Більшість дослідників вважає, що розвиток ранньопалеолітичних ашельських культур припадає на міндель-риський міжльодовиковий період, всю риську епоху та рис-вюрмський інтергляціал. Мустьєрські культури, з'явившись наприкінці рис-вюрму, розвивалися на початку наступної вюрмської льодовикової епохи, а верхньопалеолітичні — наприкінці середнього та пізнього вюрму. Найбільш повну характеристику розвитку рослинності в рис-вюрмі для європейської частини Радянського Союзу наводить В. П. Гричук. За його схемою, в змінах рослинності простежено вісім зон. Час кліматичного оптимуму мав найбільш високий вміст широколистяних порід, велику кількість ліщини та вільхи, певну послідовність кульмінації широколистяних порід (дуб та в'яз — ліщина — липа — граб). На зміну широколистяним лісам наприкінці інтергляціалу внаслідок похолодання приходять соснові ⁸.

Численні дослідження показали, що вісім зон добре простежуються лише в північно-західній частині Російської рівнини при аналізі проб з озерово-болотяних відкладів. У ґрунтах всі зони повністю не виділяються, але характерні ознаки кліматичного оптимуму добре простежуються як в озерово-болотяних відкладах, так і у виковних ґрунтах.

Клімат мікулінського міжльодовикового періоду, за даними багатьох дослідників, був теплішим, ніж сучасний. Завдяки цьому грабові ліси поширилися на схід до меридіана Москви, тобто значно далі їх сучасної східної межі. На берегах Білого моря подекуди росли ліщини та липа. Температура та кількість опадів були вищими, ніж сучасні. Так, у районі Нідерландів літня температура була на $2-3^{\circ}$ вище сучасної ⁹. Працюючи над реконструкцією природних умов верхнього плейстоцену Європи, О. О. Величко прийшов до висновку, що в мікулінський час кліматичні параметри змінювалися при просуванні із заходу на схід ¹⁰. Для Західної та Центральної Європи рослинність була близька до сучасної, а на сході значно відрізнялася. Так, у районі середньої Десни мали поширення широколистяні ліси з дуба, граба, липи, подібні до тих, що ростуть тепер у районі Ельби. Літо було таким же, як і нині, а зима теплішою, середня температура січня наближувалася до 0° , а кількість опадів — до 600 мм.

Таким чином, у рис-вюрмі відбувалося вирівнювання кліматичних показників по всьому континенту в широтному напрямку.

Матеріали зі стоянки Корольове можна порівняти з найближче розташованими пам'ятками. До таких належить стоянка Ерді в Угорщині ¹¹. За даними палеоботанічного дослідження шарів, що знаходяться під нижніми горизонтами мустьє, наприкінці рис-вюрмського інтергляціалу Угорщину покривали широколистяні ліси з дубом, грабом, кленом, ясенем, тополею. На добре прогрітих схилах ліси складалися з дуба пухнастою, ясеня, каркаса, з добре розвинутим підліском з кизилу, ліщини, глоду, терену та крушини. Подекуди траплялися степові ділянки. Клімат був тепліший, ніж сучасний, особливо за рахунок теплих зимових місяців.

У розрізі Пакш (Угорщина) до рис-вюрму належать два викопні ґрунти (комплекс «Mende—base»). Нижній ґрунт — добре розвинутий коричневий лісовий, верхній — степовий черноземний. За даними палінологічного дослідження, верхній ґрунт утворився під час панування степової рослинності з невеликими ділянками сосни, берези, в умовах погіршення кліматичних умов — у завершальні фази інтергляціалу. В зразках з нижнього лісового ґрунту пилок та спори не збереглися¹².

Перший викопний ґрунт у Корольовому утворився в умовах дальшого погіршення клімату. Зникає ялиця, поширюються ялинові ліси. Нижній гірський пояс займають дубово-соснові ліси. Зрідка траплялися широколистяні породи — липа, в'яз, ясен. Клімат можна визначити як помірно прохолодний.

Над цим ґрунтом у нижній частині покривного суглинку знаходиться культурний шар із знаряддями типу зубчатого мустьє. Відомо, що культура мустьє в Європі розвивалася у ранні етапи вюрмської льодовикової епохи. Перехід до неї від рис-вюрмського інтергляціалу відбувався поступово з чергуванням помірно теплих інтерстадіалів (амерсфорт, бреруп, одораде) із періодами похолодань. Клімат першої половини вюрмської епохи був холоднішим та вологішим, ніж сучасний. Поширювалась лучно-степова рослинність. Між періодами потеплінь клімат лишався вологим¹³.

В Угорщині шари зі знахідками мустьє із стоянки Ерד формувалися в умовах початкових етапів похолодання вюрмської льодовикової епохи. Навколо стоянки рослинність наближалася за характером до лісотундрової з невеликими ділянками сосни, ялини та модрина¹⁴. Отже, утворення першого викопного ґрунту в Корольовому найбільш імовірно віднести до одного з ранніх інтерстадіалів вюрмської льодовикової епохи, а саме — амерсфорту чи брерупу.

Потепління інтерстадіального характеру добре простежується за результатами палінологічного дослідження ґрунту ВА («basaharc base») в розрізі Пакш (Угорщина). Ґрунт має дату 65 тис. років. Кількість пилку дерев у відкладах становить 42,6%. У невеликій кількості є пилок широколистяних порід — граба та дуба. Трав'янистий пилок представлено в основному мезофітами¹⁵.

Початковим етапам вюрмської льодовикової епохи відповідає також час заселення багатощарових мустьєрських стоянок Криму Заскальна V та Заскальна VI. За даними палінологічних досліджень, проведених З. П. Губоніною для стоянки Заскальна V, під час існування культури мустьє переважали степи перигляціального типу. У розрізі фіксується також період потепління (бреруп), під час якого з'являється значна кількість пилку дерев. До складу лісів входили крушина та граб. Лісові ділянки поширювалися на фоні лісостепової рослинності. Кліматичні умови були більш вологі, ніж у наш час¹⁶.

Ще одним районом на Україні, де знаходять стоянки із залишками культури мустьє, є район Середнього Придністров'я¹⁷.

Сліди мустьєрської культури в стоянках Молодове I та Молодове V І. К. Іванова пов'язує з ранньовюрмськими інтерстадіалами амерсфорт та бреруп¹⁸. Склад фауни молюсків вказує на відносно потепління. Сліди мустьє фіксуються у вищезалігаючих шарах середнього вюрму. Так званий «сажистий» шар зі слідами великої пожежі для Молодове V датується 35 тис. років, для Кормані IV — $44\,400 \pm \frac{2050}{1630}$ років тому¹⁹.

В стоянці Кормань IV залишки мустьє в дуже зміщеному стані виявлено в шарі подвійного викопного ґрунту. Спорово-пилкові дослідження показали переважання в складі рослинності соснових лісів²⁰. Ліси поширювалися на терасах та схилах Дністра; на вододілах панували степи, на заплавах були луки. Клімат у цьому районі мав бути помірним, досить вологим, але більш суворим, ніж сучасний. Крім даних палінологічного дослідження, про це свідчать залишки таких тварин, як ма-

монт, носоріг шерстистий, північний олень, зубр. Дослідження ґрунтів також свідчать, що викопний комплекс утворився під лісовими асоціаціями, типовими для сучасної помірної зони, в умовах певної вологості²¹.

І. К. Іванова зіставляє шар подвійного ґрунту з помірно теплим інтерстадіалом, відомим для Бельгії під назвою поперінге, а в Нідерландах — моерсхофд²².

Після потепління спорово-пилкові спектри фіксують погіршення кліматичних умов при формуванні вищезазягаючих суглинків. Скоротилися площі під лісами, поширилися різнотравно-злакові формації. Над суглинком залягає шар викопного ґрунту зі слідами потепління. Клімат помірний, панували соснові ліси із домішкою широколистяних порід (пилку до 2%). Холодолюбиві елементи відсутні²³. Ґрунт зіставляється з інтерстадіалом хенгело (Бельгія, Нідерланди), подградем (Чехословаччина)²⁴. За археологічними матеріалами тут фіксується перехід від мустьє до верхнього палеоліту. Таким чином, у Середньому Придністров'ї кліматичні умови середнього вюрму були помірними, без ознак міжльодовикового періоду. Декілька разів похолодання змінювались потепліннями.

Слід зазначити і про сучасні природні умови в Середньому Придністров'ї. Район цей входить до Пруто-Дністровської лісостепової області. Середньорічна температура — 7,9°. Зима м'яка, з частими відлигами, середня температура січня — 4,5 — —6°, середня температура самого теплого місяця липня +18,2°. Рослинний покрив тепер значно змінений господарською діяльністю. Ліси збереглися лише у вигляді невеликих угруповань на підвищеннях плато, терасах та вздовж берегів Дністра. Ліси ці широколистяні, переважно дубові, інколи — дубово-грабові, грабові. До їх складу входять дуб, граб, бук, в'яз, клен, ясен. У підліску трапляються ліщини, глід. Степові ділянки збереглися лише на окраїнах лісів, у карстових пониженнях, по долинах річок. У заплавах поширені вологі луки²⁵.

Спорово-пилкові дослідження розрізу Кормань IV, навпаки, показали, що широколистяні породи під час формування всієї товщі вюрмських відкладів зустрічалися дуже рідко. Переважала сосна. Поліпшення кліматичних умов у спорово-пилкових спектрах простежується за переважанням пилку дерев, у тому числі невеликої кількості широколистяних порід (лише 2—3%). Можна уявити і рослинність теплих інтервалів. Панували розріджені, добре освітлені соснові ліси, подекуди траплялися березові. В цих лісах ялина та ялівець росли у невеликій кількості. У вологих місцях, вздовж річок та струмків були зарості з вільхи та верби. Поряд з лісами існували ділянки, покриті трав'янистою рослинністю, в складі якої переважали різнотравно-злакові ценози. На еродованих, добре прогрітих схилах зустрічались типово степові рослини, такі як лутига татарська (*Atriplex tatarica*), вінниччя (*Kochia prostrata*), кузьмичева трава (*Ephedra*), курай звичайний (*Salsola ruthenica*).

У періоди похолодань з'являється пилко холодолюбних рослин, таких, наприклад, як береза низька (*Betula humilis*) і карликова (*B. nana*) та спор аркто-бореальних видів, таких як плаунок плауновидний (*Selaginella selaginoides*). Разом з тим в цих самих спектрах траплявся пилко рослин які характерні для ксерофітної степової флори (*Ephedra*, *Eurocia ceratoides*, *Atriplex tatarica*, *Kochia prostrata*), що свідчить про континентальні умови. Одночасне існування холодолюбних рослин разом з посухолюбними, за визначенням В. П. Гричука, є характерним для перигляціальної рослинності²⁶.

Палінологічним дослідженням встановлено, що шари із залишками культури верхнього палеоліту (за виключенням горизонтів V та VI, які утворилися в найхолодніший час) формувалися в умовах перигляціального лісостепового ландшафту, при помірно-холодному кліматі з інтервалами незначних потеплень.

Максимально холодні умови були при утворенні викопного ґрунту тундрового типу та лесовидних суглинків в інтервалі 5,8—8,1 м стоянки

Кормань IV. Один з суглинків датовано за C¹⁴. Він утворився 18 000 ± 400 років тому. Саме в цей період відбувалося максимальне похолодання валдайської льодовикової епохи, вплив якого був відчутний для всієї північної півкулі²⁷.

Найхолодніші відклади з розрізу Кормань IV містять значну кількість пилку (до 20%), плаунку (*Selaginella selaginoides*). Пилок чагарникових берез досягає найбільших значень (*Betula humilis* та *B. папа* — 4,6—5,5%). Пилку дерев мало, всього — 16—19%. Рослинність була своєрідна — лісостеп перигляціального типу. Про холодні умови свідчать також інші дані. Саме в цих шарах виявлено найбільшу кількість холодолюбних черепашок, а ґрунтознавці дійшли до висновку, що ґрунт тут був тундрового типу з ознаками дії мерзлотних процесів.

Виникнувши 25 тис. років тому, льодовик досяг свого максимуму 18 тис. років тому і сприяв утворенню одноманітного, широко поширеного, своєрідного рослинного покриву — перигляціального, аналогів якому в наш час немає. В умовах холодного та посушливого клімату відбувалося нагромадження лісів. На краю льодовика існувала перигляціально-тундрова рослинність, південніше — перигляціально-степова та перигляціально-лісостепова. Ліси із сосни, берези, зрідка ялини та модрини зберігалися у найбільш захищених місцях. У центральних районах Європи клімат був холодним, різко континентальним, із середньорічною температурою 0°. Мерзлотні явища досягали широти Дніпропетровська²⁸.

З найбільш холодним етапом вюрмського (валдайського) зледеніння пов'язана культура верхнього палеоліту. В умовах перигляціального лісостепу (тобто холодного степу з невеликими ділянками березових та модринових лісів) існували мешканці стоянки Хотилеве II на Десні. Культурний шар верхнього палеоліту датується 23 600 ± 270 роками²⁹.

В ще більш холодних умовах жили мешканці стоянки Тимонівка II. Природне середовище було подібне до теперішнього в Центральній Якутії. Клімат був різко континентальним, температура липня становила +18—+20°, січня — 30——34°. Безморозний період тривав лише близько 100 днів.

В умовах холодної перигляціальної степової рослинності жили мешканці верхньопалеолітичної стоянки Межиріч, яка разом із стоянкою Добранічівкою розташована в Середньому Подніпров'ї. Це один із добре відомих на Україні районів поширення верхньопалеолітичних стоянок. Спорово-пилкове дослідження лесу, в якому містився культурний шар, показало, що в рослинному покриві цих перигляціальних степів переважали лободові, багато було складноцвітих, злаків, траплявся представник холодолюбної рослинності — плаунок плауновидний. У невеликій кількості траплялися дерева: сосна, береза, в тому числі чагарникова (*Betula humilis* та *B. папа*), вільха, верба. Переважали берези.

У зразках із сучасного ґрунту виявлено такий спорово-пилковий комплекс, який свідчить про формування його в умовах лісостепової рослинності, тобто тієї, яка зараз поширюється навколо села Межиріч. Серед пилку дерев виявлено представників широколистяних порід — дуба, граба, липи (рис. 1).

Одержаний для спорово-пилкового аналізу матеріал (зразки поступили від співробітника Інституту зоології АН УРСР В. Свистуна) не мав чіткої геологічної прив'язки. Тому лишилось порівняти одержані спорово-пилкові характеристики з уже відомими матеріалами. Переважання пилку беріз, у тому числі чагарникових видів, відсутність пилку широколистяних порід, незначна кількість пилку дерев взагалі, наявність спор *Selaginella selaginoides* є свідченням того, що нагромадження шарів із залишками пізньопалеолітичної культури (житло з кісток мамонту, кремневий та кістковий інвентар, залишки вогнищ) відбувалося в умовах холодного континентального степу.

У Середньому Придніпров'ї знаходиться ще одна добре відома дослідникам стоянка верхнього палеоліту — Добранічівка³⁰. Її культурний шар відповідає прошарку ембріонального ґрунту в лесі, який утворився під

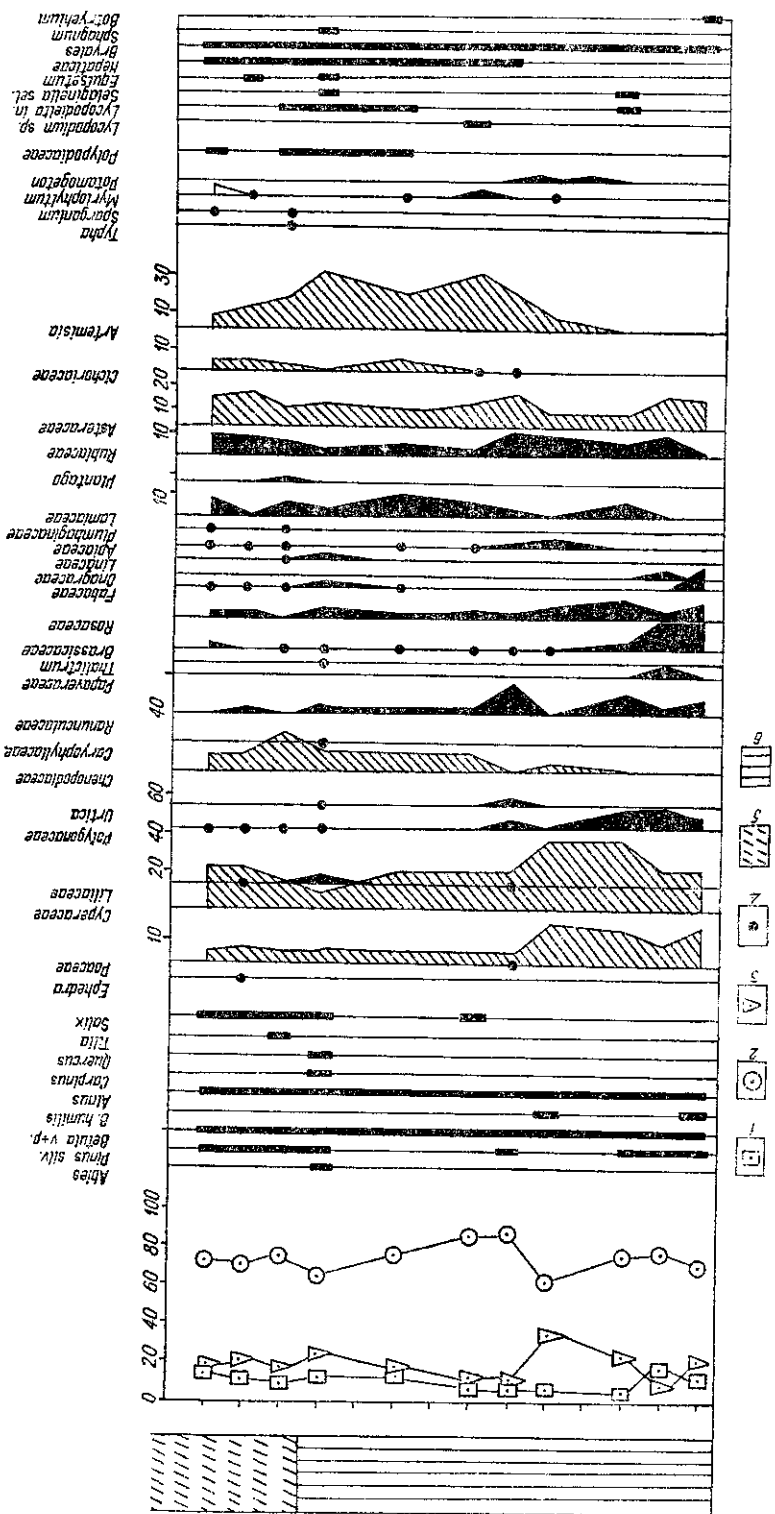

Рис. 1. Спорово-пилкова діаграма розрізу стоянки Межиріччя:
 1 — пилок дерев; 2 — пилок трав; 3 — спори; 4 — значення пилку чи спор, менше 2%; 5 — сучасний ґрунт; 6 — лес.

час незначного пом'якшення клімату. Ці зміни привели до формування більш різноманітного, ніж у холодний період, нагромадження лесу, рослинного покриву, що в свою чергу привело до утворення малопотужного ембріонального ґрунту. Невеликі ліси з сосни та берези поширювались серед просторів, вкритих степовою рослинністю. Але це потепління було незначним, бо у рослинному покриві залишалися холодолюбні рослини, такі, як береза низька та плаунок плауновидний³¹.

Про природні умови в максимальну епоху вюрму в Закарпатті дає уяву дослідження відкладів ще однієї стоянки палеоліту — Молочний Камінь. Ця стоянка знаходилась у печері і, згідно з думкою археологів, існувала як тимчасовий притулок для мисливців другої половини верхнього палеоліту³². В базальній частині культурних шарів трапилось два нагромадження вугілля, датування якого за C^{14} дало дату $25\ 550 \pm 350$ років (GrN — 7761). За наслідками спорово-пилкового дослідження відкладів з печери можна прийти до висновку, що навколо цього тимчасового притулку людини були відкриті простори, на яких поширювались трав'янисті угруповання з представниками холодолюбної флори, такими, як *Alnaster fruticosus*, *Betula pampa*, *Botrychium boreale*, *Lycopodium selago*. Можливо, вони були подібні до альпійських та субальпійських луків, поширених зараз у високогір'ї. Топографічно нижче знаходилися зарості з сосни гірської, або жерелу (*Pinus mugo*), та ялівцю (*Juniperus*). Ще нижче були світлохвойні ліси із сосною звичайною та модриною. Зараз печера розташована серед букового лісу заповідника «Уголька», на висоті 740 м над рівнем моря. Кількість опадів тут дуже висока — 1390 мм на рік. Середньорічна температура $+8^\circ$, середня температура січня -4° , липня $+18,7^\circ$. Альпійський пояс тепер займає висоти в межах 1800—2100 м над рівнем моря³³. Завдяки похолоданню вюрмської льодовикової епохи відбувалося зниження рослинних поясів на 1300—1400 м. Пояс високогірної рослинності досягав висоти 500—750 м.

Від 17 000—16 000 років тому починається поступове покращення клімату, в процесі якого періоди потеплень та похолодань змінювали один одного. В товщі суглинків та супісків стоянки Кормань IV знаходиться п'ять культурних шарів верхнього палеоліту. За даними спорово-пилкового аналізу виявлено, що в рослинному покриві фіксується вплив потепління. Зникає пилко холодолюбних рослин, збільшується кількість пилку дерев взагалі, поступово з'являється пилко широколистяних порід.

Перший період потепління (глибина 5,2 м) умовно можна віднести до інтервалу ласко, який для багатьох районів Європи має дату в межах 17 000—16 000 років тому. Кількість пилку широколистяних порід ще незначна — 2—3%. З цим інтервалом пов'язаний культурний шар верхнього палеоліту 5А. Другий період був, очевидно, значно тепліший (пилку широколистяних порід тут 18—19%) і тривав він довше. До нього належать культурні шари 3, 2, 1. Це потепління добре пов'язується з теплим інтервалом аллеред. У рослинному покриві панували соснові ліси, в їх складі в невеликій кількості були широколистяні породи — дуб, в'яз, липа. Можливо, вже існували невеликі ділянки широколистяних лісів.

Верхній палеолітичний шар стоянки Молодове V датується 10 500 років тому. Вище нього залягають мезолітичні шари. Вони прив'язані до контакту суглинків з ґрунтом та до нижньої частини голоценового ґрунту. На думку І. К. Іванової, перехід від пізнього палеоліту до мезоліту в районі Середнього Придністров'я відбувався в межах 10 000—10 300 років тому³⁴. Саме цій даті, на думку багатьох дослідників, відповідає межа між плейстоценом та голоценом³⁵.

Великі зміни відбуваються в кліматичних умовах. Потепління та пом'якшення клімату призвели до розпаду величезної одноманітної зони перигляціальної рослинності та до поступового формування сучасної зональності. Відмирає мамонтовий фауністичний комплекс і утворюється голоценові комплекси лісових та степових тварин. Такі події викликали зміни в господарській діяльності людини, способі життя та матері-

ального виробництва. Полювання на великих стадних тварин змінюється в післяльодовиковий час неспеціалізованим полюванням, рибальством та збиральництвом. У цей перехідний період, коли людина і її господарство пристосувалися до нових природних умов, існують мезолітичні культури. Мезоліт саме і визначається як перехідний етап — час пристосування людини і її господарства до нової структури природних ландшафтів. З'явившись у Центральній Європі в передбореальний (10 000—9 000 років тому) та бореальний (9 000—7 500 років тому) періоди голоцену, мезолітичні культури продовжували розвиватись ще в атлантичний період (7 500—5 000 років тому) ³⁶.

На початку голоцену, в другій половині передбореального періоду, відбулося ще одне похолодання, яке отримало назву «переславського» ³⁷. Воно добре простежується в розрізі стоянки Кормань IV. У складі спорово-пилкових спектрів збільшується кількість пилку сосни (88,5%), зменшується — широколистяних порід до 1,1% (а до цього 16%). З'являється пилок холодолюбних рослин, зростає кількість лободових.

Сліди переславського похолодання фіксуються також у відкладах мезолітичної стоянки Незвисько XXI, що розташоване на північний захід від стоянки Кормань IV, також у басейні Дністра. Нижня частина розрізу вміщує мезолітичні шари, а верхня — трипільські. У шарах, що фіксують похолодання, в незначній кількості з'являється пилок холодолюбних рослин, таких, як береза низька, плаунок плауновидний.

Подібні між собою також комплекси, що характеризують наступні етапи розвитку рослинності в голоцені. Згідно з даними зі стоянок Кормань IV, Незвисько XXI і IX в атлантичний період голоцену в Середньому Придністров'ї мали поширення широколистяні ліси: дубові, грабово-дубові та подекуди — мішані, дубово-соснові. Пилок широколистяних порід у відкладах, що формувалися в атлантичний період голоцену, становить 30—40%.

Мезолітичні культури Керченського п-ова існували в межах VII—VI тисячоліття до н. е. Стоянки Олексіївка, Лугове I та II, Ленінське існували в оточенні степів. Але склад степової рослинності був іншим, ніж тепер. Адже зараз тут поширюються типчакowo-ковиліві та напівпустельні посушливі степи. На час існування мезолітичних культур степи були різнотравно-злаковими. Подекуди в понижених місцях, вздовж діючих тоді степових річок та навколо озер існували заплавні ліси. Поступово, починаючи з IV—III тисячоліття до н. е., степи стають більш посушливими, наближаючись за складом рослинності до сучасних типчакowo-ковилівих з великою кількістю ксерофітів ³⁸.

Є підстави вважати, що степова рослинність поширювалася за часів мезоліту по всьому Північному Причорномор'ю. Про це свідчать дані спорово-пилкового аналізу стоянок мезоліту Білолісся та Мирне на заході Одеської області.

Стоянка Білолісся, що характеризує ранній мезоліт, існувала в оточенні різнотравно-злакового степу. Культурний шар стоянки Мирне датується пізнім часом; він сформувався в умовах переходу від раннього голоцену до наступного його етапу — атлантичного періоду. В цей час під впливом пом'якшення та потепління клімату, що досягло свого максимуму в так званій оптимум голоцену, широколистяні ліси значно розширили площі, які займали, і розповсюдились північніше та північно-східніше своїх сучасних меж ³⁹. За матеріалами ряду дослідників, широколистяні ліси з'являються також у степовій зоні ⁴⁰.

За даними досліджень стоянок Північного Причорномор'я, зміни в цей час відбуваються також у складі степової рослинності. Вона стає більш мезофітною завдяки збільшенню вологості клімату, в її складі значну роль відіграє різнотрав'я, і за характером рослинного покриву степи можна віднести до лучних степів. Палеоботанічні дані знаходять підтвердження у матеріалах досліджень палеозоологів. Так, встановлено, що в знахідках переважають рештки видів, пристосованих до лісо-степових умов існування — косуля, кабан, тур, благородний олень ⁴¹.

Таким чином, застосування спорово-пилкового аналізу при вивченні стоянок палеоліту-мезоліту дозволило одержати дані, за якими можна відтворити особливості рослинного покриву ландшафтів, що оточували первісні поселення людини на території України.

1. За даними досліджень багатощарових стоянок палеоліту Корольове та Кормань IV вдалося простежити зміни у складі рослинності, починаючи з риського часу. На заході України, на території сучасного Закарпаття в епоху, що передувала рис-вюрмському інтергляціалу, простежується два теплих періоди, що носили інтерстадіальний характер. В умовах помірно прохолодного клімату поширювались переважно хвойні ліси. У невеликій кількості в нижніх частинах гір росли мішані ліси з дуба, липи, в'яза та ін.

В умовах теплої рис-вюрмського інтергляціалу головне місце належало широколистяним лісам: дубовим, дубово-грабовим, буковим. Знайдений в цих шарах археологічний матеріал характерний для індустрії леваллуа.

2. Культурний шар із знаряддям типу зубчатого мустье формувався в умовах помірно прохолодного клімату ранніх етапів вюрмської льодовикової епохи. У Закарпатті в той час поширювались, головним чином, ялинові ліси з мішаних дубово-соснових лісів у нижньому гірському поясі.

За умов помірно прохолодного клімату відкладалися шари із залишками мустьєрської культури в стоянках Середнього Подністров'я Молодове та Кормань IV. Навколо стоянок існували соснові ліси, а на вододілах — степи. Існування мустьєрської культури пов'язується з ранньовюрмськими інтерстадіалами амерсфорт та бреруп.

3. Поселення епохи верхнього палеоліту існували в умовах панування рослинних формацій перигляціального типу. Культурний шар стоянки Межиріччя формувався в умовах панування перигляціальних степів, стоянок Кормань IV та Добраничівка — в умовах перегляціальної лісостепової рослинності.

4. За наслідками досліджень стоянок мезоліту з Керченського п-ова та із заходу Одеської області встановлено, що в Північному Причорномор'ї в ранньому голоцені панувала різнотравно-злакова степова рослинність.

5. У розрізах стоянок Кормань IV та Незвисько добре простежується похолодання другої половини передбореального періоду голоцену, так зване переславське. В спорово-пилкових комплексах з'являється знову пилок холододлюбних рослин, що до того часу вже зникли на початку післяльодовикового часу.

6. У кліматичному оптимумі голоцену (атлантичний період) характер степової рослинності змінюється. Під впливом загального пом'якшення клімату в степу з'являються невеликі лісові угруповання з широколистяних порід, серед трав'янистої рослинності збільшується кількість мізофітного різнотрав'я, степи набувають вигляду лучних.

¹ Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. — М., 1977; *Величко А. А., Грехова Л. В., Губонина З. П.* Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок. — М., 1977; Кударские пещерные палеолитические стоянки в Юго-Осетии. — М., 1980.

² *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — Киев, 1969, с. 114—116; 143.

³ *Пашкевич Г. А., Дубняк В. А.* Палеогеографическая характеристика разреза с. Добраничівка. — В кн.: Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 69—86; *Пашкевич Г. А.* Палинологическое исследование разреза стоянки Кормань IV. — В кн.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. М., 1977, с. 105—111; *Гладилин В. Н., Пашкевич Г. А.* Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпаття по данным исследований в пещере Молочный Камень. — В кн.: Палеоэкология древнего человека. — М., 1977, с. 106—112; *Мацкевич Л. Г., Пашкевич Г. А.* К палеогеографии Керченского полуострова времени мезолита и неолита. — СА, 1973, № 2, с. 123—138; *Пашкевич Г. О.* Спориво-пилкові комплекси стоянки біля с. Мирного. — УБЖ, 1976, 33, № 2, с. 153—155.

⁴ *Гладилин В. Н.* Королево-опорный памятник раннего палеолита в Закарпатье. — АИУ, 1978, Ужгород, 1978, с. 15—16.

⁵ *Пашкевич Г. А.* Предварительные данные к палинологической характеристике разреза раннепалеолитического местонахождения Королево. — Там же, с. 18—19.

⁶ Геоботаничне районування Української РСР. — К., 1977, с. 18—24; *Чопик В. І.* Високогірська флора Українських Карпат. — К., 1976, с. 5—9.

⁷ *Стойко С. М.* Сосновые и кедровые леса — свидетели Карпатских ледников. — В кн.: Карпатские заповедники. Ужгород, 1966, с. 96—103.

⁸ *Гричук В. П.* Ископаемые флоры как палеонтологическая основа стратиграфии четвертичных отложений. — В кн.: Рельеф и стратиграфия четвертичных отложений северо-запада Русской равнины. М., 1961, с. 46—54.

⁹ *Величко А. А.* Природный процесс в плейстоцене. — М., 1973, с. 72.

¹⁰ *Величко А. А., Грехова Л. В., Губонина З. П.* Вказ. праця, с. 122—123.

¹¹ *Gábori-Csánk V.* La station du paléolithique moyen D'Erd-Hongrie Akadémiai Kiado. — Budapest, 1968, s. 39—54.

¹² *Pecsi M.* A magyarországi Löszszelvények litosztratigráfia tagolása. — Földrajzi Közlemények, 1975, 3/4, s. 217—230; *Pashkevich G.* Some results of the palynological investigation of the Paks loess profile. — AG ASH, 1979, 22, p. 461—465.

¹³ *Величко А. А.* Вказ. праця, с. 24—26.

¹⁴ *Gábori-Csánk V.* Op. cit., s. 39—54.

¹⁵ *Пашкевич Г. А.* Указ. соч., с. 464.

¹⁶ Стоянки Заскальная V и Заскальная VI. — В кн.: Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа : Путеводитель. М., 1978, с. 20—30.

¹⁷ *Черных А. П.* Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. — В кн.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. М., 1977, с. 7—77.

¹⁸ *Иванова И. К.* О геохронологии и стратиграфии позднего плейстоцена (по материалам Среднего Приднестровья). — В кн.: Геохронология четвертичного периода. М., 1980, с. 106.

¹⁹ *Иванова И. К.* Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья. — В кн.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. — М., 1977, с. 164; *Иванова И. К.* Указ. соч., с. 108.

²⁰ *Пашкевич Г. А.* Указ. соч., с. 105—111.

²¹ *Губин С. В.* Погребенные плейстоценовые почвы стоянки Кормань IV. — В кн.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. — М., 1977, с. 102.

²² *Иванова И. К.* Указ. соч., 1977, с. 164; 1980, с. 108.

²³ *Пашкевич Г. А.* Указ. соч., с. 110.

²⁴ *Иванова И. К.* Указ. соч., 1980, с. 109.

²⁵ Геоботаничне районування Української РСР. — К., 1977, с. 72—73.

²⁶ *Гричук В. П.* Растительность Европы в эпоху максимального развития верхнеплейстоценового оледенения. — В кн.: Палеогеография Европы в позднем плейстоцене. М., 1973.

²⁷ *Величко А. А.* Указ. соч.

²⁸ Там же, с. 110.

²⁹ *Величко А. А., Грибченко Ю. Н., Маркова А. К. и др.* О возрасте и условиях обитания стоянки Хотылево II на Десне. — В кн.: Палеоэкология древнего человека. М., 1977, с. 40—50.

³⁰ *Шовкопляс И. Г.* Добраничевская палеолитическая стоянка. — КСИМК, 1955, вып. 59, с. 32—45; *Шовкопляс И. Г.* Добраничевская позднелеполитическая стоянка на Киевщине. — В кн.: Материалы по четвертичному периоду Украины. Киев, 1969, с. 242—251.

³¹ *Пашкевич Г. А., Дубняк В. А.* Указ. соч., 1978, с. 83—84.

³² *Гладилин В. Н., Пашкевич Г. А.* Указ. соч., 1977, с. 106—112.

³³ *Чопик В. І.* Високогірська флора Українських Карпат та її аналіз. — К., 1976, с. 9.

³⁴ *Иванова И. К.* Указ. соч., 1980, с. 113, 114.

³⁵ *Долуханов П. М., Хотинский Н. А.* Палеогеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы. — В кн.: Первообытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М., 1974, с. 211—212; *Долуханов П. М.* География каменного века. — М., 1979, с. 110.

³⁶ *Долуханов П. М.* Мезолит. Экологический подход. — КСИА АН СССР, 1977, № 149, с. 13—17; *Долуханов П. М., Пашкевич Г. А.* Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена-голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы. — В кн.: Палеоэкология древнего человека. М., 1977, с. 139—140.

³⁷ *Хотинский Н. А.* Голоцен Северной Евразии. Опыт трансконтинентальной корреляции этапов развития растительности и климата. М., 1977, с. 39, 44, 57—61.

³⁸ *Мацкевой Л. Г., Пашкевич Г. А.* Указ. соч., 1973, с. 123—138.

³⁹ *Хотинский Н. А.* Указ. соч., с. 162.

⁴⁰ *Цинесман Л. Г.* Биогеноценозы степей в голоцене. — М., 1977; *Исаева-Петрова Л. С.* Растительность Стрельцовской степи в голоцене. — Изв. АН СССР. Сер. геогр., 1976, 2, с. 142—148.

⁴¹ *Бибилова В. И.* О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене. — Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биол., 1975, № 53/6, с. 67—72.

Природная среда в эпоху палеолита-мезолита на территории Украины

Резюме

Настоящая статья — итог многолетних исследований стоянок палеолита — мезолита, проведенных с применением метода спорово-пыльцевого анализа. В основу положены результаты изучения разрезов стоянок палеолита Королево, Кормань IV, Добраничевка, Межиричи, Молочный Камень, мезолита — Фронтовое, Алексеевка, Луговое, Незвисько, Белолесье, Мирное.

Материалы многослойных стоянок Королево и Кормань IV представляют особый интерес, так как дают возможность проследить за изменениями растительного покрова в течение длительного отрезка времени, охватывающего период существования индустрии леваллуа, мустье, палеолита, мезолита.

В условиях умеренно прохладных климатических интерстадиалов рисского времени в Закарпатье (Королево) были распространены хвойные леса. В теплом рисс-вюрмском интергляциале их место заняли широколиственные леса. В начале вюрмской ледниковой эпохи (мустье) в Закарпатье распространяются еловые, а в нижнем горном поясе — смешанные дубово-сосновые леса, в Среднем Поднестровье (Кормань IV) — сосновые леса и степные ценозы.

Стоянки верхнего палеолита существовали в условиях своеобразной растительности перигляциального типа — степной и лесостепной.

Определен характер растительного покрова в окрестностях мезолитических (ранний голоцен) стоянок Северного Причерноморья. Это были разнотравно-злаковые степи. В разрезах стоянок Кормань IV и Незвисько прослеживается переславское похолодание по появлению пыльцы холодолюбивых растений.

В. П. ЦИБЕСКОВ

Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен

Археологічні відкриття післявоєнних років поповнили уявлення про світогляд населення мідно-кам'яного віку. Особливо це стосується релігійних обрядів трипільських племен¹. У деяких випадках встановлено навіть деталі обрядності завдяки вивченню нових археологічних комплексів. Цікаве житло дослідив М. Л. Макаревич на поселенні Сабатинівка II². Внутрішня архітектура будови, наявність вівтаря і характер знахідок та їх розміщення свідчать про культовий характер житла. Біля печі, поряд з жіночою статуеткою виявлено посуд: блюдо, наповнене обпаленими кістками бика, горщик з канелюрами, в середині якого знаходилася мініатюрна чаша, курильниця і розташовані в один ряд п'ять зернотерок з п'ятьма жіночими глиняними фігурками. Глинобитний вівтар знаходився в глибині будови, напроти входу. В південно-східній частині вівтаря трапилось 16 жіночих фігурок, які сиділи на мініатюрних глиняних кріселях з «рогатими» спинками, що імітують роги священного бика. Влаштування описаної ранньотрипільської будови та її атрибути дають можливість припустити, що це був храм, в якому здійснювали магійний обряд розтирання зерна та випікання з його борошна священного хліба. За порядком здійснення складної заклиально-обрядової церемонії стежила, мабуть, старша жінка-«жриця», що сиділа на «троні» біля вівтаря. В курильниці спалювалось зілля, що мало магійну силу.

Надзвичайно цікаві матеріали, що дають можливість відтворити цілі культові сцени, дослідив автор на трипільському поселенні поблизу Березівської ГЕС на Південному Бузі. Пам'ятку слід віднести до етапу В—І (за періодизацією Т. С. Пассек) і датувати серединою IV тисячоліття до н. е.³ Стратиграфічні спостереження дали можливість виділити чотири основні та два перехідні етапи розвитку поселення. У житлі IV, що відбиває період розквіту Березівського поселення, трапилася кераміка, оздоблена солярними знаками, складними космогонічними системами, господарчий посуд з орантами та глиняна чотирикамерна споруда.

Цей унікальний археологічний комплекс передає культову сцену, пов'язану з обрядом збереження та примноження стада і родючості полів⁴.

На південно-східній ділянці поселення виявлено матеріали, що передають сцену викликання дощу чи «поїння землі» (рис. 1). Ця ділянка умовно названа житлом XII і його розміри та форму можна уявити лише за знахідками, що збереглися на цьому місці. Воно, мабуть, було прямокутним, як і решта наземних жител Березівського поселення. Довжина житла 5 м, ширина — понад 3 м. Ніяких конструкцій від будови не виявлено. Не збереглась також і глиняна підлога.

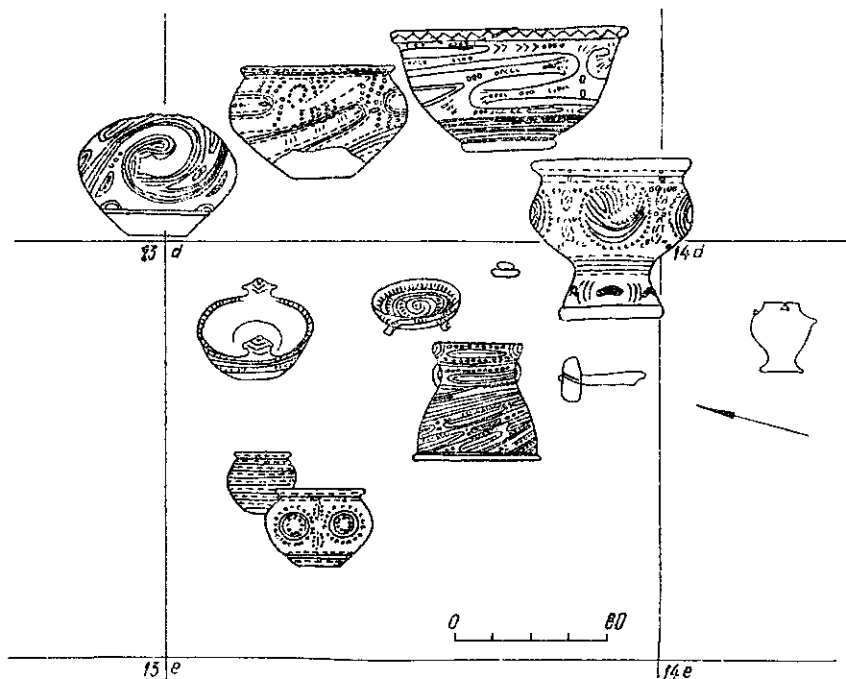

Рис. 1. Ретроспективне відновлення археологічних решток в «житлі» XII.

Серед численних знахідок житла привертає увагу значних розмірів посудина на антропоморфній підставці. Вона складається з вмістилища — відкритої чаші, яку підтримують шість чоловіків (рис. 2; 2а), зображених умовно. Розшифрувати їх допомагають антропоморфні знахідки із ранніх землянок березівського поселення, виконаних у напівреалістичній манері. Це фігурки людей, які відрізняються від численних скульптурних зображень тим, що не мають голови та ніг. Із зовнішньої сторони у них випуклі сідниці, а з внутрішньої — гладенька, трохи вгнута поверхня⁵. Деякі фігурки пофарбовані білою, а інколи червоною фарбою⁶.

Антропоморфні ознаки підставки березівської посудини підтверджують також матеріали інших пам'яток трипільської культури. Аналогічна знахідка трапилась на поселенні Фрумушіка в Румунії⁷, де антропоморфна підставка складається з шести ретельно вироблених жіночих фігурок, скріплених перемичками біля верхньої кромки підставки, на рівні сідниць та біля основи. З'єднані таким чином фігурки справляють враження танцюристок: румунські археологи умовно назвали знахідку «Жіночий танок» із Фрумушіки⁸.

С. М. Бібіков вважає, що симетрично розташовані статуетки, які підтримують посудину, нагадують давньогрецьких каріатид⁹. На поселенні Лука-Врублевецька він виявив кілька екземплярів таких виробів і реконструював одну з посудин за аналогією зі знахідкою із Гренівки, де знайдено круглу чашу на порожнистій кільцевій підставці, що складалась з п'яти стилізованих фігур людей, розташованих по колу і розділе-

них чотирма боковими отворами. Б. О. Рибаків, визначивши на гренівській посудині зображення жіночих персів, що символізували молокодоц (небесну воду), показав, що посуд цієї категорії був пов'язаний з обрядом викликання дощу, «поїння землі», з проханням плодючості¹⁰. На відміну від гренівської посудини, на березівській чаші розміщені не жіночі перса, а чотири вигадливих завитки, які відокремлені один від одного вертикальними овалами — знаками плодючості. Як і більшість трипільських посудин цього часу, корпус березівської чаші поділено на три пояси: нижній — земля, верхній — верхнє небо з запасами води та середній — повітряний простір із зірками, сонцем та місяцем. Вигадливі завитки розміщені в середньому поясі. Ймовірно, це сегмент місяця, що народжується, космічний символ загального становлення та зникнення і найпростішого показника часу. Місяць служив первісній людині візуальною прикметою зміни пір року. Коли він проходив біля обох гілок дерева Молочного шляху, в північних широтах був розпал літа; коли знаходився біля стовбура цього дерева, наступала зима. Повний місяць, немовби золотий плід, що висів на гілках небесного дерева, сприяв дозріванню плодів земних. Звичайно, не тільки повний місяць, але і його серп були для людини того часу надійним показником. Його ріг, що знаходився на обох гілках небесного дерева, передрікав смерть землі в зимову пору. Якщо ж він знаходився біля стовбура дерева, значить на землі панувало літо, коли було багато їжі.

Рис. 2. Антропоморфна посудина з «каріатидами».

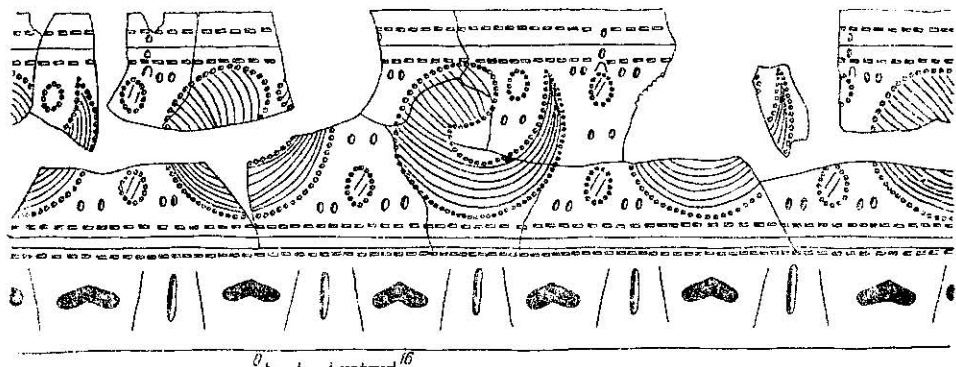

Рис. 2а. Орнамент на чаші з антропоморфною підставкою у розгорнутому виді.

Таким чином, функції життя та смерті поєднувалися в дереві та місяці, які в давнину були не лише наукою про зірки та час, але і релігією. Одним із найбільш важливих об'єктів природного оточення людини був місяць. Йому поклонялись як живій істоті, яка своїм зростанням і зменшенням регулювала час. Поява місяця, особливо коли він ставав повний і розсіював темряву ночі, відзначалась як свято і супроводжувалась церемоніями та жертвоприношеннями. Тому не дивно, що первісна людина, наділяючи звірів магичною силою, ставила їх у тісний зв'язок із місяцем, який через своє світло був ефективним символом вічного круговороту, символом вмираючої та воскресаючої природи та безупинності життя. Уявлення про місяць як про вмираюче і воскресаюче божество було, мабуть, найдревнішим у повсюдно поширеному культі мертвих. З часом, коли люди зрозуміли, що із смерті кожного зерна

виникає нове життя, це уявлення ускладнилось численними поняттями, пов'язаними з землеробською працею. Зерно, поховане в ґрунт, вмирає в своїй підземній могилі, щоб потім воскреснути в рясному колосі. Проростання зерна — це повернення померлого до нового життя, це триумф все того ж місяця, що звільнився з-під влади п'їтьми. Тому вигадливий завиток на березівській антропоморфній чаші — це не тільки сегмент місяця, а одночасно і ембріон. З останнім первісні люди зустрічалися в повсякденному житті завжди як з рудиментом живої природи.

Поняття про ембріон як первородне яйце — символ життя зародилось, ймовірно, дуже рано. Вже в епоху палеоліту ембріон як первород-

Рис. 3. Глиняний келих з рогоподібними відростками.

не яйце — символ оновленого життя — асоціювався з космічною водою, твариною, людиною та птахом¹¹. У комплексі вони з'являються в неонеоліті. Так, на посудині з трипільського поселення Димбул Марі в Румунії зображено формування Всесвіту і початок життя з яйця, в центрі якого знаходиться ембріон¹². На чаші з Томашівки подвійне яйце зображено плаваючим у рідині. Поперек чаші намальована звивиста змія — символ життєвої енергії¹³. Два аналогічних значних розмірів овали викреслені всередині півсфери на мисці з Петрен. Через обидва овали, з'єднуючи їх, прокладена хвиляста смуга, яку Б. О. Рибаків трактує як зображення Молочного Шляху¹⁴. Молочний шлях у вигляді небесного дерева життя, ство-

реного зміями, що переплітаються, намальований і на дні миски з Кошиловців. Дерево життя ділить миску з внутрішньої сторони на шість нерівних частин, де розташовані дванадцять півмісяців та бобоподібні фігури, які Б. О. Рибаків вважає насінням¹⁵. Серед матеріалів з поселення Нові Русешти А. П. Кусурґашева виявила трипільську статуетку, в середині нижньої частини якої знайдено два яйцеподібних глиняних «жовна». Зображення спіралей-змій, що часто трапляються на сідницях та стегнах трипільських фігурок, можливо, і є охоронцями цих зародків, «зерен життя»¹⁶.

У будові XII Березівського поселення поряд з описаною вище чашею знайдено також кам'яну сокиру, зернотерку та два крем'яних знаряддя. Праворуч від чаші знаходився невеликий масивний келих з рогоподібними відростками: один — посередині тулуба, чотири — під вінцями (рис. 3). На келиху збереглися незначні сліди фарби. Посудина, ймовірно, призначалась для ритуальних узливань. Привертає увагу жертвний столик, який виявлено ліворуч від чаші на антропоморфній підставці (рис. 4; 4а — вид зверху, рис. 5; 5а — вид знизу). Він виготовлений з добре відмученої глини із незначною домішкою дрібнозернистого піску. Випал дуже добрий. Спосіб виготовлення: спочатку, мабуть, сформували товстий глиняний диск, з якого потім вискреблили серцевину та підгнули краї. Стінки столика вийшли нерівні і невисокі. Столик має чотири ніжки, в розрізі круглої форми. Форма столика та інші його ознаки справляють таке враження, наче його виготовлено з глиняного моноліту. Виготовлений недбало, проте на рівній поверхні він займає досить стійке положення. Розміри виробу: діаметр 13,5 см, висота 7 см, висота ніжок 4 см, їх товщина від 1 до 2 см.

Знахідка майже вся покрита візерунком, який зроблено виключно заглибленими лініями. Всередині (рис. 4) на дні столика зображена спіраль, яка заповнена видовженими заглибинами. Останні групуються

по п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, дванадцять та сімнадцять. Всіх груп тринадцять. На вертикальній стінці навколо знаходяться клиноподібні риски. По їх розташуванню цілком очевидно, що вони мали не декоративне значення, тобто ці клиноподібні карби мають зв'язок не з мистецтвом, а зі знаннями. Так, в одному місці заглиблення розташовані значно рідше з метою охопити ділянку, яка могла залишитися не заповненою відповідним числом рисок. Ймовірно, майстер попередньо не зовсім точно розрахував проміжки, в яких можна розташувати відповідну кількість поділок на вертикальній стінці столика. На превеликий жаль, цілком точно підрахувати риски на вертикальній стінці столика неможливо тому, що в одному місці край стінки відбитий. Якщо вони розмі-

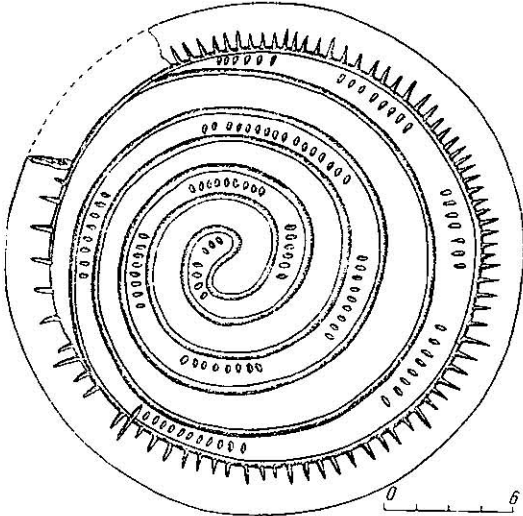

Рис. 4. Жертвний столик. Вид зверху.

Рис. 4а. Жертвний столик. Вид зверху.

щались пропорційно, то на відбитому фрагменті могли розміститися 10—12 рисок. Коли це пропущення відповідає дійсності, то всього на стінці по колу розміщувалось понад 90 клиноподібних заглиблень.

Не менш складний та загадковий і рисунок, виконаний на зовнішній поверхні знахідки (рис. 5). Перед нами у всій своїй повноті світогляд індоєвропейського племені, коли суспільство і особа, праця і обряд, наука і релігія переважно становили ще одне нероздільне ціле, а вчення про небесні світила було істотною частиною філософсько-релігійного погляду на життя.

Привертає увагу, насамперед, символічне «дерево життя», концепція якого відіграла таку значну роль у культурному розвитку людства¹⁷. На березівському столику воно передано в формі ялинки, що виростає з ґрунту. Навколо космічний простір, в якому плавають у великій кількості хмари та небесні світила. У центрі розташована в кілька витків спіраль-змія — універсальний символ первісної епохи, що могла означати морок, воду, мудрість, темноту, дітородіння, пекло тощо. Вона мала, здається, стільки ж значень, скільки їх було у неба. Семантика мотивів обертового стилю більшості європейських культур корениться в космічному світогляді землеробських племен європейського неоліту. Уявлення про спіраль-змю дуже тісно пов'язане передусім з різними атмосферними явищами та динамічними силами Всесвіту. Змія, що знаходиться на гілках космічного дерева на Березівському жертвнику, ймовірно, символізує місяць. Змія у стародавніх людей дуже рано асоціювалась із місяцем, джерелом води. Незвичайне подвійне життя змії давало привід для неймовірних роздумів. Зимову вона ховалась у темноту земних шарів і поверталась звідтіля аж весною. Таким чином, зближалась символіка темряви і смерті, світла і життя. Зв'язок з землею цієї тварини уособлювала плодючість, а її линяння було знаком для онов-

лення і відродження. Таємничий динамізм, виключна живучість, періодичне омолодження змії викликали підвищені емоції у давніх землеробів. У результаті змія була міфологізована, їй приписували силу, яка рухала цілий космос. Все це легко пов'язувалося з особливостями такого небесного світила, яким був місяць.

Про те, що на березівському жертвовному столику спіраль-змія подана в іпостасі місяця, свідчать ще і такі надзвичайно важливі та дуже цікаві спостереження. Простір між заглибленими лініями, що створюють зображення спіралі-змії, виявився заповненим групами невеликих продовгуватих ямок. Спочатку здавалося, що це звичайне оздоблення. Більш уважне дослідження цих комірок, однак, показало, що до орнаменту

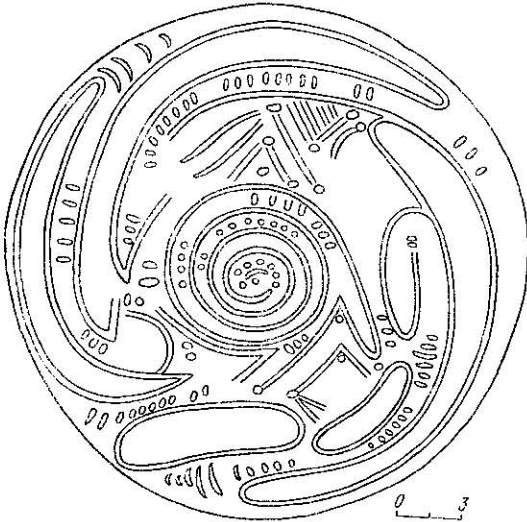

Рис. 5. Жертвний столик. Вид знизу.

Рис. 5а. Жертвний столик. Вид знизу.

вони ніякого відношення не мають. Установлено їх прямий зв'язок із астральними зображеннями. В процесі підрахунку заглиблень виявилось саме стільки, скільки днів в астрономічному місяці. Важко, правда, визначити, що зображено на жертвовному столику: синодичний місяць чи сидоричний. Якщо рахувати всі заглиблення в закрутках спіралі, то отримаємо їх 29. Якщо ж центральне не враховувати, тому що воно за своєю формою дуже відрізняється від решти, то заглиблень нараховується лише 28. За межами основних закруток спіралі є ще три продовгуваті заглиблення, які, можливо, означають дні напередодні неоменії, коли місяця з Землі взагалі не видно. Ймовірніше, що в основних закрутках спіралі 28 заглиблень. Такий підрахунок підтверджується також наступними спостереженнями. У центрі, як уже відзначалося, розташоване продовгувате заглиблення, потім у першому, другому та частково третьому закрутках вони круглі, в кінці третього — заглиблення мають форму зерен злакових культур. Форму відбитків зерен мають і комірки, що знаходяться в гілках «дерева життя». Ймовірно, в центрі спіралі зображено кинуте в ґрунт зерно (ембріон, сегмент місяця?), яке десь наприкінці місяця пустить перші кільця, з яких у майбутньому виростуть нові зерна. Згідно з агротехнічними даними в умовах відповідної широти перші паростки таких зернових, як ячмінь та пшениця, дійсно з'являються через 25—27 днів після сівби. Напевно на жертвовному столику зображено ранньоземлеробський календар, який був за хронологічну основу ритуальних обрядів. При такій інтерпретації знахідки стає зрозумілим і шкала з поділками на вертикальній стінці в середині жертвовника. Близько ста поділок шкали означають три місяці, сучасний квартал, сезон. Цілком очевидно, що цей сезон припадав не на зиму, тому що навряд чи взимку потрібно було викликати дощ. Ймовірніше, що це був весняно-літній сезон, коли відбувались дивні перетворення в

природі. Особливо це стосувалось вегетації рослин. Сучасні вегетативні строки визрівання на Україні пшениці та ячменю становлять 96 днів і в основному припадають на травень, червень та липень місяці. Календар, який описуємо, мабуть, був не лише землеробським, але і фенологічним, і взагалі був пов'язаний з біологічним ритмом родючості. Поки ще не цілком ясно, що означають 13 груп заглиблень на спіралі в середині жертвового столика. Якщо вони пов'язані з числом 13 місяців чи сузір'ям Зодіака, то перед нами місячно-сонячний календар IV тисячоліття до н. е.¹⁸ Не виключено, що трипільські племена уже в цей час розробили свою досить досконалу систему астрономічних розрахунків, яка давала розуміння виробничих циклів у зв'язку з законами небесної механіки.

Про те, що березівський календар мав значення не лише для відліку часу, використовувався і для магічного викликання дощу, свідчить як комплекс речей, серед яких його виявлено, так і інші побічні докази. Для цього порівнюємо житла IV і XII. У житлі IV, де здійснювався обряд акротінія, мольби орант звернені, головним чином, до сонця, під благодійними променями якого розвивалось життя на землі. Майже на всіх посудинах у цьому житлі самотійно чи в асоціаціях з іншими небесними світилами зображено сонце. В будові XII, навпаки, солярний знак зображено лише на одній невеличкій посудині і та відсунута в куток на задній план від основних предметів, що використовувалися під час ритуалу благання у всесильного неба благодійного дощу.

Наведені порівняння культових сцен дозволяють уточнити пору року, коли здійснювались описані ритуально-магічні церемонії. Обряд акротінія в житлі IV може відноситись до зимово-весняного сезону, коли виступає культ відроджуваного сонця. Обряд пов'язувався з культом очищення, початком нового циклу, культом родючості, коли магічні дії з зерном мали за мету визвати цю родючість. Проте культову сцену в житлі IV можна приурочити і до осіннього періоду. В цей час відбувалося збирання врожаю і потрібні були не дощі, а погожі сонячні дні. Перше припущення здається більш ймовірним не тільки тому, що період зимового сонцестояння та його повороту до весни мав велике значення в ідеології майже всіх народів світу, але також і тому, що вказаний обряд відбувався в середині житла, а не на лоні природи. В останньому випадку проводились весняно-літні свята. Це були місця поблизу річок, у лісі, в гаю, навіть у полі. Ймовірніше, що обряд з чашею на «каріатидах» також здійснювався «на відкритому повітрі», тому що виявлені залишки глиняної обмазки не можуть свідчити про існування на цьому місці стародавнього житла. Таким чином, і порівняння культових сцен підтверджує, що обряд, пов'язаний з викликанням дощу, здійснювався в весняно-літній сезон і був пов'язаний з весняно-літніми святами.

Надзвичайно багатий та різноманітний археологічний матеріал Березівського поселення дозволяє з урахуванням етнографічних паралелей первісного мислення допустити, що на багатьох трипільських поселеннях цього часу розгортались складні ритуальні дії та обряди, розігрувались первісні містерії, які, можливо, продовжувались по кілька днів. Ритуальні дії та обряди служили засобом спілкування з духами з метою вплинути на них і завоювати таким чином їх прихильність та допомогу. Пом'якшити, тим більше відвернути гнів духів та розкрити їх намір — було для первісної людини питаннями життя і смерті. Заклинання, жертвоприношення, чаклунство, магія були тісно пов'язані з повсякденним його життям і діяльністю. Мабуть, первісні люди, будучи залежними від природи і часто безсилим в боротьбі з багатьма її явищами, все ж вживали заходи, щоб не стільки боротися з природою, скільки підкорити її собі. І робили вони це, звичайно з допомогою магічних ритуальних дій та заклинань. За загальноприйнятим у літературі тлумаченням магічне значення зображень зводиться до бажання, в силу принципу «*pars pro toto*». Мабуть, тому на березівському жертвовнику

ми знаходимо всі атрибути, що асоціювалися в свідомості тодішніх людей з можливістю викликати довгожданний дощ.

На жертovníку зображений і такий міфологічний персонаж, як дракон, господар неба, який повинен охороняти місяць. У міфологічній персоніфікації світу все перетворювалось і набирало форму обряду та акції. Всякі порушення в циклічності подій та явищ сприймалися людьми з великим занепокоєнням. Особливо хвилював людей період, коли наступав критичний момент і місяць поступово взагалі зникав на цілих три дні, тому що в цей час він знаходився по відношенню до сонця таким чином, що з землі його зовсім не було видно. Люди вважали, що

Рис. 6. Воронкоподібний предмет з «житла» XII.

місяць попав у царство вічних сутінків, де витримував жорстоку боротьбу з темними силами і, подолавши їх, повертався на небосхил, несучи радість всім, хто жив на землі. Схематично зображений на березівському жертovníку дракон міг охороняти небо, але міг і виступати в ролі викрадача місяця. Так, наприклад, на посудині з поселення Трушешть у Румунії зображено дракона, який пожирає місяць, що потім знову народжується¹⁹. В інших народів замість дракона виступає крокодил, лев чи інші люті хижаки. Проте серед зображень переважає собака. Він особливо добре відомий в давньоевропейській міфології та фольклорі. Собаку в далекій давнині, мабуть, цінили не стільки за те, що він охороняв поля, як за те, що сприяв їх родючості, піклуючись про безпеку місяця, якого він попереджав своїм гавканням. У сільській місцевості ще не так давно можна було почути, що коли собака гавкає (завиває) на місяць — бути лихові. На Балканах ще і тепер відомо повір'я, що затемнення місяця викликає чудовисько з головою собаки²⁰. У Македонії собака з чотирма очима — ворог вампіра. Звідсіля два аспекти трактування собаки: загрожуючий та караючий з одного боку і захисник від сил зла — з другого²¹. Можливо, аналогічні функції залежно від ситуації виконував і дракон на березівському жертovníку та численних посудинах Березівського поселення, а також матеріалах нео-енеолітичних пам'яток Південно-Східної Європи. До речі, можливо, на березівському жертovníку два зображення дракона: ліворуч — у стані спокою, праворуч — пильнуючий.

Зупинимося ще на одній надзвичайно важливій і дуже цікавій знахідці з ділянки XII, яка трапилася неподалік жертovníчного столика. Це зрізаної конічної форми предмет, що нагадує воронку (рис. 6), верхня частина якої розширена і створює таким чином широко відкриту чашу. Предмет дещо нагадує також посудину на антропоморфній підставці, тим більше що на глиняному предметі є й антропоморфні ознаки. Правда, на цій знахідці вони дуже далекі від натуралізму і майже повністю затемнені умовністю та схематизмом ліплення. На перший погляд, вони справляють враження ручок. Та при більш уважному розгляді стає цілком очевидно, що якщо це навіть ручки-вухка, то утилітарного значення вони, звичайно, мати не могли тому, що дуже маленькі. Їх призначення, ймовірно, зводилося до того, щоб надати посудині антропоморфного вигляду. Порівняно із знахідками з Луки-Врублевецької²²⁻²³, Озаринців, Городниці²⁴, Ізвоаре.²⁵ Фрумушіки²⁶ помітно, що ці ручки відтворюють інколи цілком чітко вигин ліктя в скульптурі лю-

дини, що підтримує посудину. Під час розкопок Березівського поселення виявлено кілька фрагментів від аналогічних предметів з реалістичними зображеннями жінок з вказаними «вушками» (рис. 7). Очевидно, ці яскраві деталі повинні були нагадувати про ритуальний характер виробу, а так звані вушка в першому випадку трактувалися як руки богині, яка підносила до неба символічну чашу, а в другому випадку її підтримували богині на своїх плечах.

Вироби оздоблені овальними лініями чи розгорнутою спіраллю-змією. Особливо різноманітно і складним візерунком орнаментована верхня частина виробу. Це і півовали, що зображують краплини дощу та хмари, і заштриховані ділянки, що означали «твердь земну», зоране поле, інколи дощ зображено довгуватими лініями крапель²⁷. На одному з фрагментів подібних виробів викарбовано хрест, що вказує напрямки частин світу (рис. 8). Зустрічаються і цілі космогонічні картини з сонцем, місяцем та іншими планетами, в тому числі і Венерою (коло з крапкою посередині, рис. 9).

Таким чином, конусоподібні глиняні вироби за своєю формою дуже нагадують посуд на антропоморфних підставках. В усякому разі і там і тут відображено одну і ту саму ідею звернення до неба з проханням подарувати землі вологу. Проте в конструкції вказаних знахідок є деякі відміни. Якщо

Рис. 7. Антропоморфні «вушка» конусовидних виробів.

в чашу з антропоморфною підставкою можна було збирати «священу» воду і навіть чаклувати над нею, вимовляючи «таємні словеси», то кінчні вироби були без дна. Налите в них зразу ж витікало і зникало в землі. Таким чином, вони в буквальному розумінні слова були бездонними. Мабуть, у цьому і був сенс виготовлення цих посудин, що, на перший погляд, здавалися незрозумілими. Вони були невід'ємною частиною ритуалу викликання дощу. Якщо у величезних чашах з антропоморфною підставкою збирали небесну воду і чаклували над нею, то антропоморфні воронки могли служити для того, щоб, наливаючи в них священну воду, таким чином поїти землю, імітуючи дощ, насланий з верхнього неба, де знаходились запаси небесної вологи. На поселенні виявлено також і черпаки, які використовувались для розливу або пиття священої «живої» води. Більшість має антропоморфні ручки. Поряд з антропоморфним порожнистим виробом лежав таз із зооморфними вушками, в якому, мабуть, переносили «живу» воду з місця її освячення в поле.

Антропоморфні конусоподібні вироби Березівського поселення проливають світло на давно та широко відомі біноклеподібні посудини трипільської культури. Тут не обов'язково перераховувати всі варіанти інтерпретацій цих знахідок радянськими та зарубіжними вченими. Більшість із них становлять лише історіографічний інтерес. Гіпотеза Б. О. Рибакова не втратила свого значення і досі. Навпаки, вона підтверджується новими, зокрема березівськими, матеріалами. Біноклеподібні порожнисті посудини, а також конусоподібні вироби в різній формі втілювали одну і ту саму ідею «поїння» землі. «Парні» біноклеподібні воронки. — пише Б. О. Рибаків, — могли служити для того, щоб, наливаючи в них священну воду, тим самим поїти землю»²⁸. Проте далі Б. О. Рибаків стверджує, що трипільці прохали небесної вологи у богині неба та води — Великої Матері. В їх уявленні дощ проливався з її грудей²⁹. Б. О. Рибаків вважає, що верхні чаші «біноклеподібних посудин» служили немов би вмістилищем жіночих персів, а їх отвори призначалися для сосків³⁰. Якщо це положення відповідає дійсності, то в цьому плані вражає невідповідність між способом «поїння» землі з допомогою «біноклеподібних посудин» і конусоподібних антропоморфних виробів.

В останніх не видно вмістилищ для персів Великої Матері. Ймовірно, мешканці Березівського поселення благали дощу не у Великої Матері, а в іншого божества і, ймовірніше, у місяця, якого вони обожнювали і якому поклонялись. Матеріали Березівського поселення вказують, що після культу сонця панував культ місяця. На посудинах знайшли своє відображення його різні фази. Поклонялись березівці і окремим зіркам, і цілим сузір'ям. Можливо, вони навіть знали сузір'я Зодіака, тому що важко собі уявити, що при спостереженні за місяцем люди не помічали зірок, які безумовно викреслювали свої шляхи та рухались вперед з кожним наступним місяцем³¹.

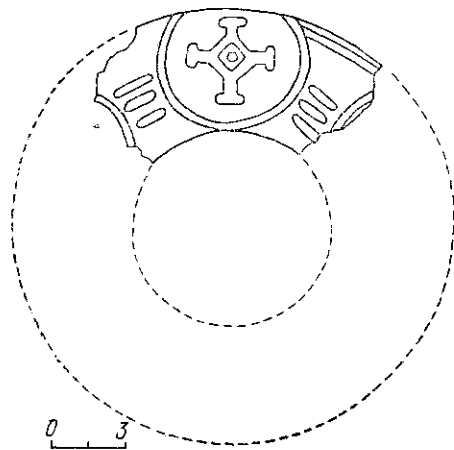

Рис. 8. Зображення ромбовидних фігур на конусовидних виробах.

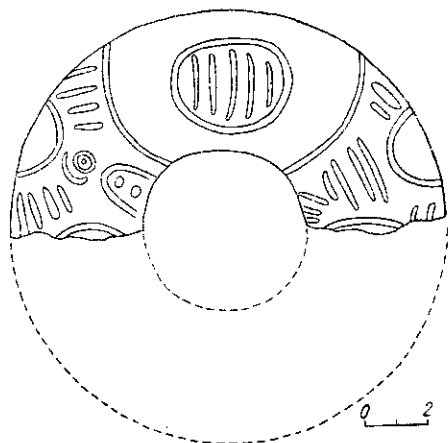

Рис. 9. Фрагмент конусовидного виробу з зображенням небесних світил.

Сказане вище не виключає, а, навпаки, допускає існування у них і інших божеств. Поклонялись березівці, мабуть, і хтонічним силам. Проте головними, ймовірно, були астральні божества. В людях завжди жила інстинктивна свідомість того, що небо над ними було джерелом та сутністю їх життя в більш глибокому розумінні, ніж Земля, яка доставляла їм продукти харчування. З неба з'являлось світло та тепло. Там описували свої орбіти небесні тіла — Сонце та зірки. Основні духи та боги також мешкали на небі, в тому просторі, куди здіймався дим жертвоприношень. Ось чому майже всі без виключення антропоморфні зображення Березівського поселення передані з руками, піднятими до гори, до неба, де знаходились їх основні благодійники.

Як відомо, «біноклеподібні посудини» картографуються, основним чином, у східній частині ареалу трипільської культури. В західній — широко поширені антропоморфні конусоподібні вироби. Західна частина території з трипільським населенням відрізняється від східної і багатьма іншими рисами матеріальної культури. Найбільш виразно вони виступають у кераміці. Так, наприклад, амфори на заході — редькоподібні³², на сході — грушоподібні³³, на заході більше посудин на антропоморфних підставках³⁴, лише на заході відомі кулясті посудини з конічними виступами під вінцями на ніжці, миски з ввігнутими в середину краями, ребристі посудини, біконічні келихи. Особливо вражає відміна в оздобленні посуду західного та східного ареалів. На заході більш витончені канелюри, більше геометрично-кутових мотивів, стрічок з розгалуженими кінцями. Нарешті, на заході багато мальованої кераміки раннього типу, яка дуже рідко трапляється на сході³⁵.

Церераховані ознаки та відміни в посуді свідчать про існування двох великих локальних варіантів трипільської культури³⁶. Не виключено, що вказані варіанти відрізнялися і за своїми ідеологічними уявленнями. Тоді трипільські «біноклі» на сході могли дійсно служити для «поїння» землі дощем, дарованим з неба Великою Матір'ю, в той час як на заході його вимолювали у місяця.

- ¹ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 1 (продовження дослідження в № 2 журналу); Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевкая на Днестре. — МИА, 1953, № 38, Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження на Сабатинівському поселенні II в 1949 р. — АП УРСР, 1965, 4; Мовша Т. Г. Святилища трипольської культури. — СА, 1971, № 1.
- ² Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен. — ЗОАО, 1960, 1.
- ³ Цыбесков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения. — МАСП, 1971, вып. 7, с. 187—192; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10.
- ⁴ Цыбесков В. П. Обряд акротиния в культуре трипольских племен. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 170—176.
- ⁵ На Березівському поселенні і Сабатинівці I (розкопки Добровольського А. В. Фонди Одеського археологічного музею АН УРСР) є фрагменти аналогічних підставок, які належать господарчому посуду, що не призначався для урочистої обстановки. Можливо, останні вживались під час виконання обрядів, менших за масштабом.
- ⁶ «Різнокольоровість» антропоморфних підставок, ймовірно, залежала від характеру ритуалу та божества, якому молились. Можливо, посуд, пофарбований в червоний колір, використовувався в процесі поклоніння хтонічному божеству, а в білий — уранічним силам. У стародавній Греції, наприклад, олімпійським богам приносили в жертву, як правило, тварин білої масті, підземним богам — чорних. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. — М., 1964, с. 401.
- ⁷ Matasă C. Frumusea. — Bucuresti, 1946, с. 77, 151, рис. 249, табл. 27. В останній час у Румунії знайдено ранні матеріали цього типу: на поселенні Ларга Жижі, яке синхронне Трипіллію А-2, та на поселенні Тирпешть, що відповідає Трипіллію А-3; Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. — Bucuresti, 1974, рис. 86.
- ⁸ Nițu A. Reprezentările feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică Carpato-Balcanică. — Memoria Antiquitas, 1970, N 11, s. 88.
- ⁹ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевкая..., с. 138, рис. 54.
- ¹⁰ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 1, с. 26—27.
- ¹¹ Наука и человечество. — М., 1978, с. 370.
- ¹² Petrescu-Dimbovița M. Cucuteni. Monumentale Petriei Niastre. — Bucuresti, 1966, p. 36.
- ¹³ Passek T. La céramique tripolienne. — Л., 1935, tabl. 33.
- ¹⁴ Штерн Э. Догреческая культура на юге России. — Тр. XIII АС, М., 1907, т. 1, табл. XII; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 2, с. 17.
- ¹⁵ Nadaczek Ch. La colonie industrielle de Koszylowce de l'époque eneolithique. — Léopol; Krakow, 1915, tabl. IX, 16; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, № 2, с. 17.
- ¹⁶ Кусурашева А. П. Антропоморфная пластика из поселений Новые Русешты I. — КСИА АН СССР, 1970, № 123, рис. 16.
- ¹⁷ Останнім часом у багатьох дослідженнях висвітлюється проблема світового дерева та інших рівнозначних моделей космосу (шумерські та вавилонські зінкурати, єгипетські піраміди, буддйські храми, деякі культові споруди Центральної Америки, шаманські чуми). Вчені вважають, що концепція світового дерева виникла ще в палеоліті і є універсальною для Старого і Нового Світу. Про це свідчать сліди в релігійних та космологічних уявленнях, що відображені в текстах різного роду, в образотворчому мистецтві, в хореографії, ритуалах, іграх, соціальних структурах, словесних поетичних образах та мові, можливо, в особливостях психіки. Латынин Б. А. Мировое дерево жизни. — ИГАИМК, 1933, вып. 69; Семяка Е. С. Антропоморфные и зооморфные символы в четырех- и восьмичленных моделях мира. — В кн.: Труды по знаковым системам. Тарту, 1971, вып. 5, с. 92—120; Топопров В. Н. К реконструкции некоторых мифологических представлений (на материале буддйского изобразительного искусства). — НАА, 1964, № 3, с. 101—110.
- ¹⁸ Деякі фахівці вважають, що Сонце рухається і кризь 13-е сузір'я Змієносець. Це сузір'я є більш зодіальним, ніж сузір'я Скорпіон, в якому Сонце знаходиться менше часу, ніж у кожному із решти сузір'їв. (Селешников С. И. История календаря и хронология. — М., 1970, с. 21).
- ¹⁹ Materiale și cercetări arheologice. — Bucuresti, 1961, N 7, ii. 6.
- ²⁰ Gimbutas M. The Gods and Goddesses of Old Europe. — Thames and Hudson, London, 1974, s. 171.
- ²¹ Ibid., p. 171.
- ^{22—23} Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение..., с. 22, рис. 7.
- ²⁴ Смишко М. Ю. Раскопки поселения в Городнице и новый вариант трипольской культуры: Докл. на IV науч. конф. Ин-та археологии АН СССР в Киеве 29—30 янв. 1941 г. (стеклогр. изд.). Киев, 1941.
- ²⁵ Vulpe R. Izvoare. — Bucuresti, 1957, tabl. VII.
- ²⁶ Matasă C. Op. cit., ii. 269.
- ²⁷ Реалістичніше ці явища природи зображені на матеріалах пізніших трипольських пам'яток. Passek E. Op. cit., tabl. XXXI, 6; Пассек Т. Н. Периодизация триполь-

ских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 73, рис. 28, 4; Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье. — МИА, 1962, № 102, рис. 27.

²⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология... с. 216.

²⁹ Там же, с. 27, 34.

³⁰ Там же, с. 16.

³¹ К. Фламаріон вважав, що Зодіак був відомий ще задовго до IV тисячоліття до н. е. (Фламаріон К. История неба. — Спб., 1879, с. 519).

³² Hăbășești. — București, 1954, tabl. IXVII, 1; SCIV, 1954, 5, il. 11.

³³ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, 1961, № 84, рис. 13, 8—9; Есипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка. — МАСП, 1957, вып. 1, табл. 1, 1; Черныш Е. К. Раннетрипольське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959, рис. 24.

³⁴ Vulpe R. Op. cit., il. 106, 2; Matasă C. Op. cit., il. 249; Hăbășești, tabl. CIX; Marinescu-Bîlcu S. Op. cit., il. 86.

³⁵ Цыбесков В. П. Древнейшая расписная керамика на Южном Буге. — В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 220—232.

³⁶ Про західний та східний варіанти трипільської культури див.: Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья — Киев, 1913, с. 20—21; Vulpe R. Problemele neolitului sașato-niprovian, in lumina sașaturilor de la Izvoarele. — SCIV, 1956, 7, 1/2, s. 59—60; Gomșa E. Culturile neolitice din zona Dunării inferioare intermediare între sud și nord. — Apulum, 1973, 11, Alba-Julia, s. 20—21; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 18—19; Черныш Е. К. Первоначальные пути расселения племен Кукутени — Триполье. — В кн.: 150 лет ОАМ: (Тез. докл.). Киев, 1975, с. 39; Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области. — В кн.: НОСА, М., 1975, ч. 1, с. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречье Южного Буга и Днестра. — Там же, с. 73; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев, 1980, с. 163.

В. П. ЦЫБЕСКОВ

Обряд «поения земли» и культ луны в идеологических представлениях трипольских племен

Резюме

В статье публикуются новые археологические материалы из трипольского поселения у Березовской ГЭС на Южном Буге. Обнаруженные в процессе раскопок наземного жилища XII находки дают представление о так называемом обряде поения земли и плодородия IV тысячелетия до н. э. и позволяют утверждать о существовании у трипольских племен культа луны. Среди находок — жертвенный столик, на котором изображен раннеземледельческий календарь.

Р. С. ОРЛОВ

Північнопричорноморський центр художньої металооброби у Х—ХІ ст.

Привертають увагу знахідки наремінних прикрас у багатих похованнях кочівницької знаті з курганів Одеської, Миколаївської і Херсонської областей. Вони дають можливість допустити існування місцевих центрів художньої металооброби. На значимість збройних майстерень, що обслуговували Південну Русь, Причорномор'я і Крим, вказував А. М. Кірпічников, одночасно він вагався локалізувати місце виготовлення прикрас¹. Дослідник розглянув чотири збройних набори і згадав ще три. Нові важливі матеріали виявлено в курганах поблизу сіл Трапівка і Мирне Одеської, Булгакове Миколаївської, Новокам'янка, Каланчак і Першокостянтинівка Херсонської областей². Крім того, окремі екземпляри наремінних прикрас причорноморських типів відомі у Києві і Новгороді³. Ці знахідки дають можливість ставити питання про походження типів прикрас, їх стилістичні і технологічні особливості, тобто встановити можливий центр виробництва.

Джерелознавча база дозволяє, передусім, визначити етнічну належність наремінної гарнітури — важливої деталі престижного костю-

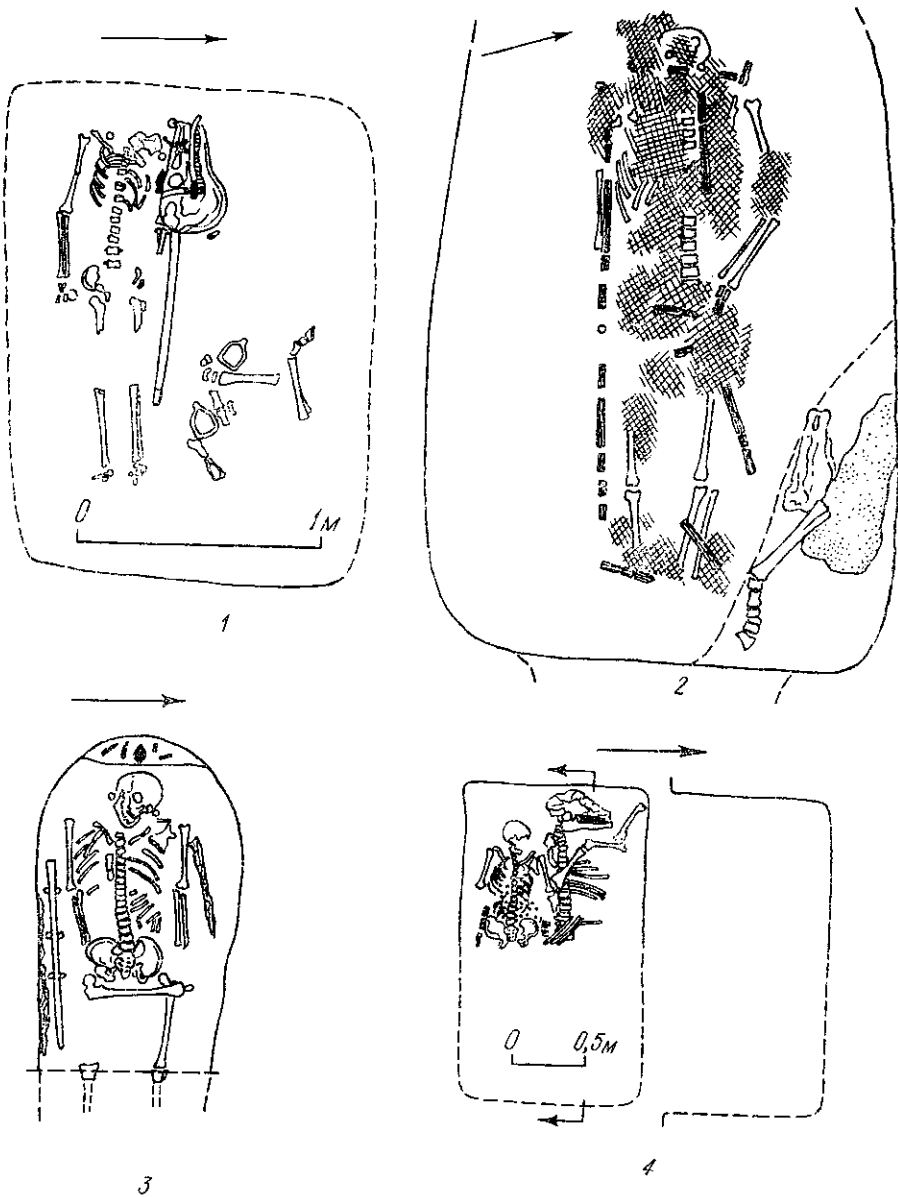

Рис. 1. Північнопричорноморські поховання з наремінними прикрасами:
 1 — Новокам'янка; 2 — Булгакове; 3 — Першокостянтинівка; 4 — Трапівка.

му печенігів і торків. Поховання в Сарайли-Кият під Сімферополем за численними аналогіями (розміщення людини і чучела коня головами на захід) відповідає похованням кочовиків I періоду кінця IX—XI ст. Поховання з Тузли Одеської, Новокам'янки і Першокостянтинівки Херсонської областей за обрядом також можна віднести до торко-печенізьких. Поховання в кургані поблизу с. Булгакове Миколаївської області здійснено на великій глибині у скіфській катакомбі, що є звичайним для особливо багатих могил. Похований лежав головою на захід, чучело коня на приступці майже в ногах людини⁴. Вузничковий набір з Мирного трапився в похованні зі східною орієнтацією і чучелом коня, а поясний набір з Трапівки — в похованні із західною орієнтацією і повним кістяком коня (рис. 1, 1—4). Такі особливості характеризують злиття печенізько-торчеського обряду з половецьким на території найбільших контактів двох етносів — у межиріччі Дністра і Ду-

ною. В іншому районі контактів — у Пороссі простежується запозичення печенігами і торками у половців такої риси обряду, як поховання цілого коня⁵. Ми вважаємо, що поховання в Новокам'янці, Першоко-стянтинівці і Булгаковому відносяться до XI ст., В. Н. Станко і Н. Г. Доконт віднесли поховання Тузли і Мирне до XI ст., а А. М. Кірпічников набори з Гаївки і Сарайли-Кият — до XI і XI—XII ст. Датування інших знахідок не виходить за межі X—XII ст. Поясний набір з Трапівки, на нашу думку, стилістично примикає до інших наборів Причорномор'я, проте віднесений А. О. Добролюбським і Л. В. Суботним до рубежу XIII—XIV ст., у тому числі і на основі аналізу поховального обряду. Поява у північно-західному Причорномор'ї змішаного печенізько-торко-половецького обряду допомагає з'ясувати деякі обставини історії населення в X—XI ст.

Відомо, що мад'яри залишили Північно-Західне Причорномор'я наприкінці IX ст., а степ між Дніпром і Дністром заселили печеніги, що зафіксовано похованнями кінця IX — початку X ст.⁶ В епоху Константина Багрянородного на заході володіння печенігів доходили до Серету, а тиверські поселення в Подністров'ї пустували. В цей час у межиріччі Дністра і Дунаю існує балкано-дунайська культура, яка, на думку С. О. Плетнєвої, мабуть, була локальним варіантом салтово-маяцької культури⁷. В XI—на початку XII ст. (до 1121 р.) напади печенігів, а після 1064 р. і торків на Візантію з-за Дунаю залежать від їх взаємовідносин з половцями і Руссю⁸. Об'єднавшись, печеніги і торки спустошують містечка-фортеці на правому березі Дунаю, про що свідчить яскравий опис Анни Комніної⁹. Поява половців на північному кордоні Русі за літописом відноситься до 1055 р., проте на Дунаї найбільш активні бойові дії відбувалися у 90-і роки XI ст. Вони пов'язані з ім'ям половецьких ханів Боняка і Тугоркана, запрошених Олексієм Комніним для участі у візантійсько-печенізькій війні. В цей час половці кочували поблизу Південного Бугу. В середині XII ст. кордоном у Причорномор'ї між ними і печенігами став Інгулець¹⁰. Ймовірно, під час пересувань половців в степах північно-західного Причорномор'я відбувалося запозичення деталей поховального обряду.

Наведені факти свідчать про те, що більшість наборів наремінних прикрас походить з поховань печенізької і торчеської знаті і датуються в межах X—XII ст. Про поширення у печенігів посуду з коштовних металів, прикрашеної зброї і наремінної гарнітури сповіщають автори середньоазіатсько-хорасанського Зведення давніх джерел про Східну Європу, наприклад у Гардізі: «Ці печеніги володіють стадами; в них багато коней і баранів, а також багато золотого і срібного посуду, багато зброї. Вони носять срібні пояси...»¹¹.

Асортимент наремінної гарнітури і деякі конструктивні особливості збруйних і поясних наборів, зокрема принцип розміщення бляшок, формувалися у кочовому середовищі далеко на схід від Причорномор'я. В трапівському поясі великий наконечник не протягувався через кільцеприймач, а звисав поряд (рис. 2, 1). Він подібний до мад'ярського і запропонованої реконструкції салтівських поясів Б. А. Шрамка¹². Хоча наборні пояси в Причорномор'ї відомі з сарматських часів, конструкція трапівського поясу бере початок від давньої тюркської традиції. Близькі пояси знаходимо в пенджикентському живописі, в похованнях IX—X ст. з курганів Південного Уралу, в алтайських тюрк VII—IX ст., на Північному Кавказі у VIII—IX ст.¹³ Вузечка прикрашалась досить складним набором металевих прикрас, що закріплювалися на ремнях за допомогою штифтів з шайбами. На стиці ременів храпу з ремнями налобним і перенісся розміщувалися решми — великі листо-подібні бляхи-бубонці. На перетині суголовного, підборіддя і перенісся закріплювалися хрестоподібні розподілювачі, на інших ремнях — нако-вечники, бляшки-шайби, бляшки прямокутної форми. Уяву про порядок розміщення окремих бляшок дають реконструкції А. М. Кірпічникова вузечки з Гаївки і автора з Новокам'янки і Булгакового (рис. 2, 2—

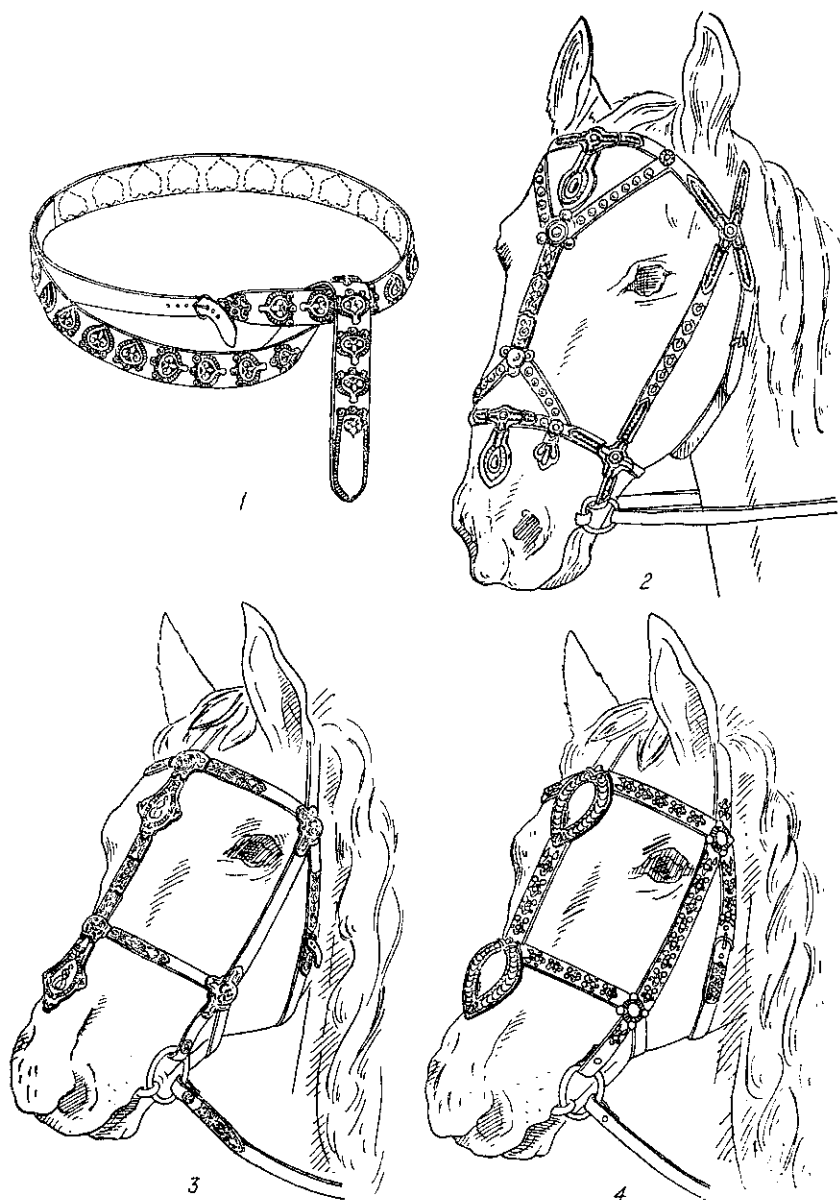

Рис. 2. Реконструкції поясу і вуздечок:

1 — Трапівка. Реконструкція автора; 2 — Гаївка. Реконструкція А. М. Кірпічничкова; 3 — Новокам'янка. Реконструкція автора і А. І. Кубишева; 4 — Булгакове. Реконструкція автора.

4). Знахідки вуздечок подібної конструкції відомі в Нижньому Поволжі (Бикове)¹⁴, Південному Сибіру¹⁵. Зображення походять з пам'яток Карпато-Дунайського регіону: сцена полювання з соколом¹⁶ на великоморавській бляшці, на блюдах угорської серії з Утемільського і Мужі¹⁷, а також на візантійських скриньках і мініатюрах, у сценах ладиславського життя¹⁸ (рис. 3, 1—4). Проте вуздечки з Причорномор'я типу гаївсько-новокам'янської відрізняються від інших використанням двох великих решм на ремені храпу (Гаївка, Новокам'янка, Сарайли-Кият, Мирне, Котовка). Листоподібні «гучні» бляхи в VII—X ст. часто прикрашали ремені підперся і суголовний, про що свідчать знахідки в давньоруських курганах і зображення на согдійському шовку, в живопису Пенджикента, на блюдах угорської серії та на інших па-

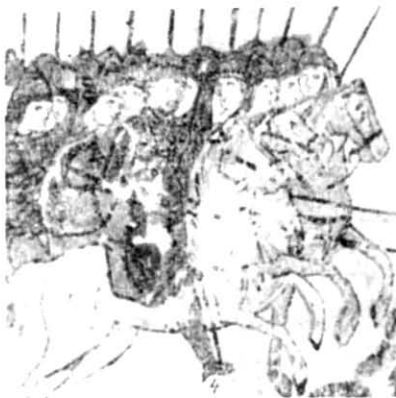

Рис. 3. Зображення вершників з прикрашеними вуздечками на пам'ятках мистецтва IX—XIV ст.:

1 — срібна бляха IX ст. з Старе Место; 3 — глечик № 2 IX ст. з Надь Сент Міклошського скарбу; 2 — скринька IX—X ст. із зображенням візантійського імператора; 4 — візантійські вершники в рукопису Скїлиці XII—XIII ст.; 5 — вершник Куман зі сцени ладиславського житія в костьолі з Великої Ломниці (Словаччина, близько 1300 р.).

м'ятках середньовічного прикладного мистецтва¹⁹. В них ремінь храпу відсутній.

Асортимент бляшок вуздечкових наборів включає крім решм кілька типів круглих бляшок з декором у вигляді хвиль, розеток, кілець, наконечників з декором різних традицій, чотирипелюсткових, квадратних і прямокутних бляшок тощо. Частина цих бляшок Г. О. Федоров-Давидов заніс до класифікаційного списку старожитностей кочовиків, а ми звели до таблиці (рис. 4) типи пам'яток Причорномор'я. Майже всі вони мають східні прототипи, що існували раніше. Так, три прорізні бляхи (рис. 4, 17) для з'єднання трьох ременів (Гаївка) відомі з поховань VIII—X ст. у Казахстані, Велико-Тарханському і Танкеївському могильниках, Комаромсентпетер, Кетпо і Каранчлапуйте в Угорщині, з Старо-халіловського кургану № 6 IX—X ст. і Ямаші-Тауського кургану № 2 IX—X ст., могильників Південного Уралу (тип ІІАІ, за Г. О. Федоровим-

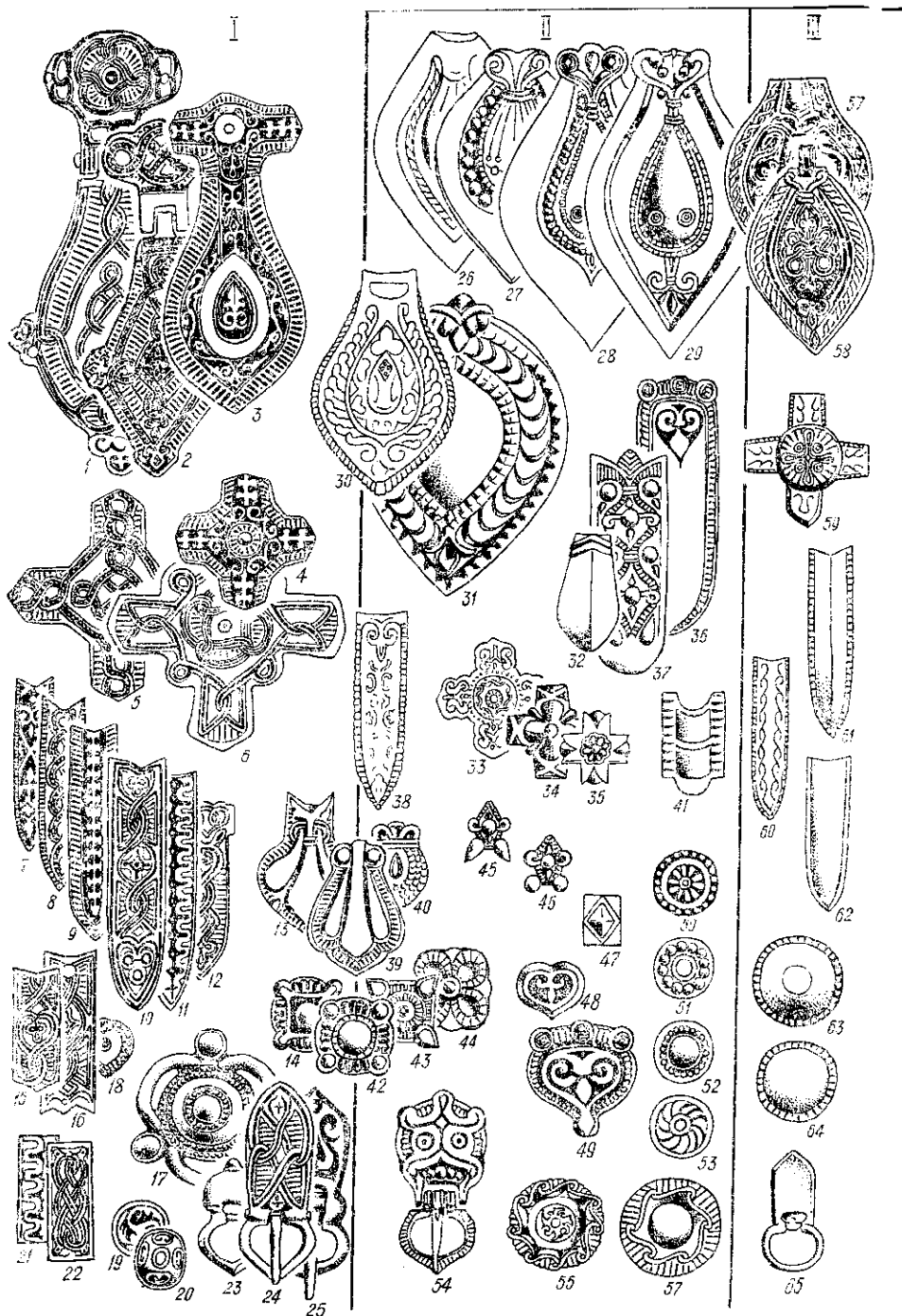

Рис. 4. Групи наремінних прикрас з Причорномор'я:

I — прикраси з візантійськими мотивами; II — прикраси зі «східними» мотивами; III — прикраси давньоруського виробництва. 1, 6, 10, 16, 19, 20, 59 — Новокам'янка; 2, 5, 8, 7, 23 — Сарайли-Кият; 3, 4, 9, 13 — 15, 17, 18, 25 — Гаївка; 11—22 — Першохостянтинівка; 12 — Каланчак; 26, 34, 35, 40, 48 — Горожено; 27 — Першохостянтинівка; 28, 32, 39, 43, 47, 50; 55 — Мирне; 29, 41, 44, 56 — Тузли; 30, 33, 38 — Старошведське; 31, 37, 42, 45, 46; 51, 52 — Булгакове; 36, 49, 54 — Трапівка; 57, 61 — 65 — Котовка; 58—60 — Кам'янка.

Давидовим) ²⁰. Кружлі бляшки з хвилеподібним мотивом Тузли, Мирне траплялися в салтівській культурі (рис. 4, 55, 56), а з мотивом кілець (Мирне, Булгакове) — з самаркандського поховання VI—VII ст. ²¹ (рис. 4, 50—52).

Привертають увагу стилістичні особливості прикрас, що складаються з орнаментальної основи (іконографічні ознаки), архітектоніки форм, засобів передачі орнаментальної форми, а також технології виготовлення. Це дає змогу визначити ремісничі традиції, за якими слід вбачати регіональні школи і майстерні.

А. М. Кірпічников вказував на яскраві риси візантійської або східносередземноморської орнаментики деяких причорноморських наборів. Дійсно, чергування кіл більшого і меншого діаметрів з вписаними пальметками, трипелюстками, рослинно-стрічкове плетіння можна бачити в декорі пам'яток Середземномор'я, Аланії і Київської Русі (рис. 5, 9—17). Такий декор з рельєфного джгутювого плетіння вкриває всі деталі наборів із Сарайли-Кият, Новокам'янки і прямокутні бляшки з ременя храпу Гаївки і Першокостянтинівки, наконечник з Каланчака (рис. 5, 1—8). В кола вміщені пальметка, ромбоподібна фігура, трипелюсток, коло з черневою крапкою. На рельєфному джгуті наносилася чернева лінія (решми з Новокам'янки, наконечники з Сарайли-Кият, Каланчака, прямокутні бляшки з Першокостянтинівки) або дві паралельні (наконечники з Новокам'янки, прямокутні бляшки храпу з Гаївки), або одна і дві на одному виробі (хрестоподібні розподілювачі з Новокам'янки) (рис. 4, 1—25). На бляшках з Сарайли-Кията на черневій стрічці плетіння нанесені маленькі кільця, що є, за А. М. Кірпічковим, імітацією зерні, але, скоріше, це кільця на бордюрах медальйонів з декору тканин. Кожен набір має деталі в декорі, що відрізняють його від інших. Так, наприклад, рисунок плетіння хрестоподібних розподілювачів з Новокам'янки порівняно з сарайли-киятськими ускладнені додатковими виступами, на кінцях хреста розширені і рисунок плетіння не має продовження на наконечниках (рис. 4, 5, 6, 8, 10). Аналогії орнаментальному декору перерахованих виробів відомі в візантійських пам'ятках, або в пам'ятках, створених під впливом східносередземноморського мистецтва. Джгутюве плетіння, що відтворює круглі медальйони (ритмічний ряд чергування кіл різного діаметру з мотивами пальметок, ромбів тощо), характерне для мозаїк церкви IX ст. Сан-Круа, XI ст. Хосіос Лукас (рис. 5, 9, 13)²², для рельєфів парапетів і стовпів XI ст. церкви Софії в Охриді²³ (рис. 5, 11). Плетіння з маленькими кружками є на металевій платівці і попони з катакомби № 14 XI ст. Змейської в Північній Осетії²⁴ (рис. 5, 10, 12). Близьке за рисунком плетіння прикрашає меч кінця X — початку XI ст. з Києва, плити на хорах Софії Київської XI ст., миску XIII ст. з Херсонесу, керамічні плити з Константинополя²⁵ (рис. 5, 14—17).

Декор наконечників з Гаївки відтворює інший мотив рослинного орнаменту — схематизовану стеблину з пелюстками або плодами (рис. 4, 9), який є на салтівських наконечниках і реалістичніше виконаний на східному фасаді храму на о-ві Ахтамар²⁶. На двох наконечниках з Першокостянтинівки і на прямокутних бляшках з Сарайли-Кият, на перший погляд, орнамент відтворює два рельєфні хвилеподібні джгути з черневою рисою (рис. 4, 11). Це подвійний кіматіон, що далеко відійшов від античного зразка, відомий на візантійських пряжках X ст., в дрібній візантійській пластичі XII—XIII ст., в малюванні карнизів преславських храмів IX—X ст.²⁷ На трьох наконечниках з Сарайли-Кият і решмах з Гаївки помітні також поширені мотиви східносередземноморського орнаменту — подвійні серцеподібні фігури з вписаною пальметкою, крученої стеблини з паростками (рис. 4, 3, 7). І хоча не всі бляшки мають декор візантійського походження, набори з Гаївки, Сарайли-Кият, Новокам'янки стилістично витримані і демонструють орієнтацію майстрів на візантійський стиль.

Стилістична близькість причорноморських наборів візантійському мистецтву набагато глибша, ніж здається на перший погляд. Графічний характер передачі основних мотивів орнаменту відповідає закономірностям розвитку основних принципів декору візантійського металу. Такі принципи добре простежуються на перегородчастих емалях, на яких

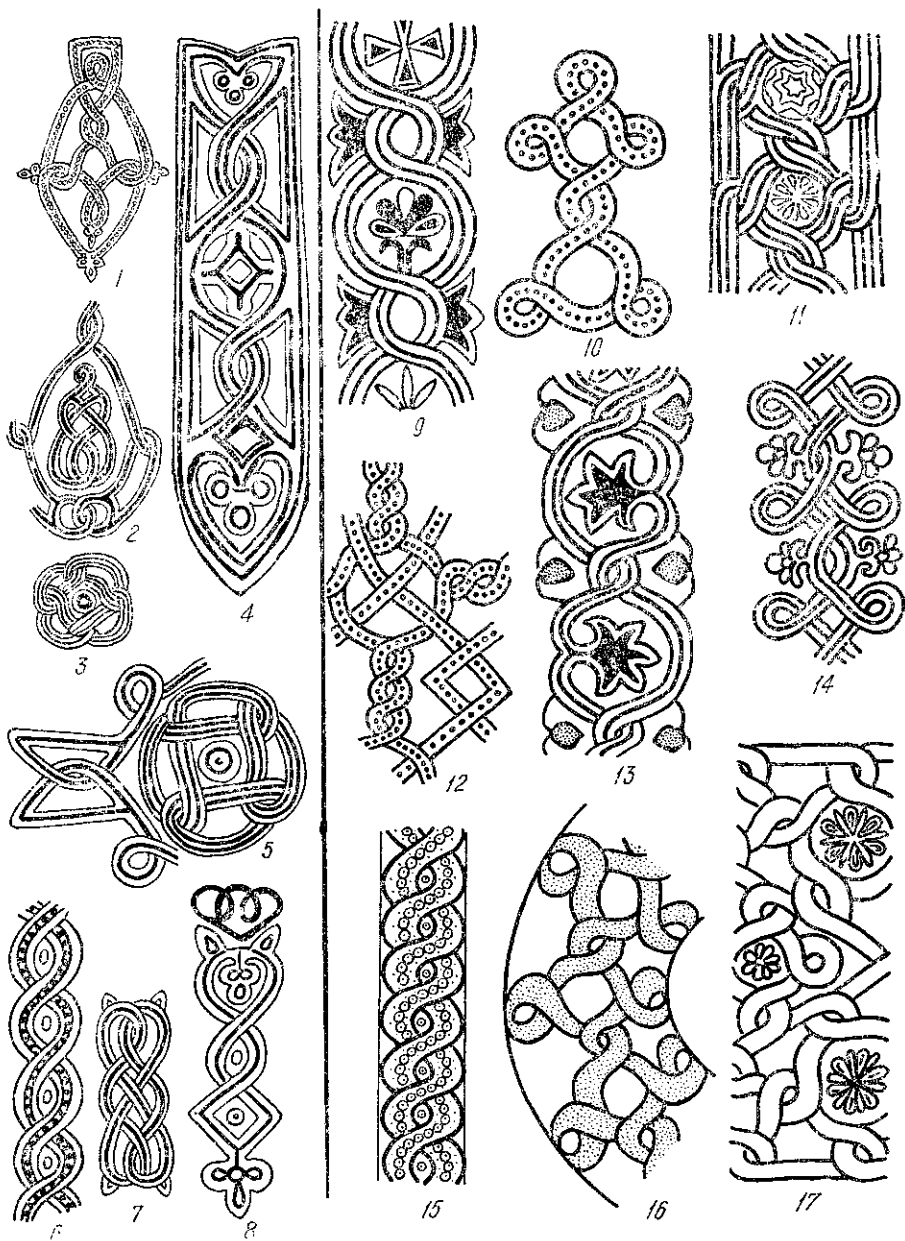

Рис. 5. Мотиви декору прикрас першої групи та їх аналогії:

1, 6 — решма і наконечник з Сарафли-Кият; 2–5 — решма з Новокам'янки; 7 — прямокутна бляха з Першокостянтинівки; 8 — наконечник з Каланчака; 9 — мозаїка XI ст. з Хосіос Лукас; 10 — пластинка XI ст. з Змейської; 11 — рельєф стовпа XI ст. з церкви Софії в Охриді. 12 — попова XI ст. з Змейської; 13 — мозаїка з Сан-Круа; 14 — руків'я меча кінця X — початку — XI ст. з Києва; 15 — керамічні плиткі IX–X ст. з Константинополя; 16 — полив'яна миска XIII ст. з Херсона; 17 — плита з Софії Київської XI ст.

графічний характер зображення формується у другій половині XI ст.²⁸ Гравірований рисунок і штриховане тло як основні техніко-стилістичні прийоми візантійської поливної кераміки XI ст., що були запозичені гончарами з металевого посуду, витіснили домінуючі до цього рельєф і роспис²⁹. Ці ознаки візантійського стилю XI ст. (ребристе тло або канельований золочений бордюр, випукла полірована поверхня для розміщення основного мотиву орнаменту, графічний характер декору — плоске джгутове плетіння, чернева риса або тло) відбилися і в причорноморських наборах. Канельований бордюр є на поясах прикрасах Калинівського могильника, Саркела, тобто як засіб декорування він

застосовувався до XI ст.³⁰ Але лише на виробих з Причорномор'я канельований бордюр перетворився в мерхтливе тло, що створило контраст між контурною рисою черні на стрічці срібла і золоченого тла. Таке тло співзвучне золоченому тлу візантійської мозаїки. Блискучість золоченого тла знаходиться у відповідності з його образним сприйняттям візантійцями, у яких воно асоціювалося з світом істини, нетління і слави³¹. Рослинна плетінка з черневою рисою і золоченим тлом прикрашає срібні піхви саблі кінця X ст. з с. Татарський Толкиш³² (колишня Казанська губернія), але всім трьом ознакам засобів передачі орнаментального декору відповідають лише причорноморські вироби.

Окремо відзначимо трапівський поясний набір, який, на нашу думку, відноситься до іншої ремісничої традиції і виявлений в кургані на березі о-ва Сасик. Він складається з серцеподібних бляшок двох типів, що мало різняться між собою: з виступом на гострому кінці — 13 екз., без виступу — 18 екз. З набору походить найбільший з відомих у причорноморських наборах наконечник розміром 84×30 мм. На кожній бляшці і на наконечнику на тупому кінці по три декоративних виступи, а на гладкому полірованому тлі в техніці інкрустації виконано мотив трипелюстки, який вписаний в серцеподібну фігуру (рис. 4, 36, 49, 54). Пряжка має овальну рамку з загостреним кінцем і п'ятикутним щитком з виступами. На ній інкрустацією виконаний мотив рослинного пагону і симетрично розташованих кілець з крапкою всередині. Цей мотив являє тамгоподібний знак, найбільш близькою аналогією якого є знак з Сулекської писаниці IX—X ст. в Хакасії та деякі тамги, зібрані І. Бона³³.

Спільною рисою кожної деталі набору є канельований золочений бордюр. Проте він не переходить у тло і не контрастує з мотивом трипелюстки, що виконана срібним дротом по сріблу бляшок. Автори першої публікації трапівського поясу вважають, що орнамент бляшок знаходить відповідність серед орнаменту давньоруських мініатюр і зброї, звідки його, певно, і запозичили печеніги-торки. Це твердження суперечливе з двох причин: 1) автори вважають, що набір металевих прикрас виготовили печеніги або торки; 2) мотив трипелюстки, або пальметки в серцевидній фігурі відомий в мистецтві дуже великого регіону (рис. 6, 12, 17). Іконографічно близькі мотиви є на кістяній платівці з кургану X ст. поблизу Седнева, на квадратних бляшках від сумок X ст. з Чернігова, Києва, Угорщини³⁴ (рис. 6, 17). Мотив трипелюстки з перехватом у вигляді дужки з загостреною середньою пелюсткою і заокругленими боковими ми бачимо на согдійській чаші ВС 121 (IX ст.) (рис. 6, 15) і на металевих прикрасах кінця IX — початку X ст. з Антоновки Миколаївської області.³⁵ Подібні мотиви трапляються на поясних прикрасах з Пербеге в Угорщині, в архітектурному орнаменті Середньої Азії IX—XII ст., на глечичку з Покровського IX—X ст.³⁶ (рис. 6, 13, 14, 16).

Суперечливий і принцип датування деяких типів речей і пряжок з поясного набору. Навряд чи поясну пряжку з Трапівки можна віднести до типу К ХХ, за Г. О. Федоровим-Давидовим, де в розділі значаться звичайні бляшки, але не пряжки з рамкою. На нашу думку, пряжка відноситься до типу Г II, за Г. О. Федоровим-Давидовим. Такий тип пряжки, де рамка, п'ятикутний щиток і язичок обертаються навколо однієї осі, відомі в комплексах могильника Мидлань-Шай, що датується монетами другою половиною VIII—першою половиною IX ст. Такий тип поєднання щитка з рамкою і язичком В. Ф. Генінг вважає характерним для третього періоду розвитку поясної гарнітури Прикам'я, тобто до другої половини VIII — першої половини IX ст.³⁷ Досить близькі за конструкцією пряжки з Велико-Тиганського могильника, з угорських поховань X ст., з саркельського скарбу 965 р.³⁸ Те ж саме стосується датування наконечників стріл (за авторами тип В XI, на нашу думку В IV), аналогії яким відомі в Новотроїцькому городищі, в культурному шарі Новгорода другої половини XI ст.³⁹ Таким чином,

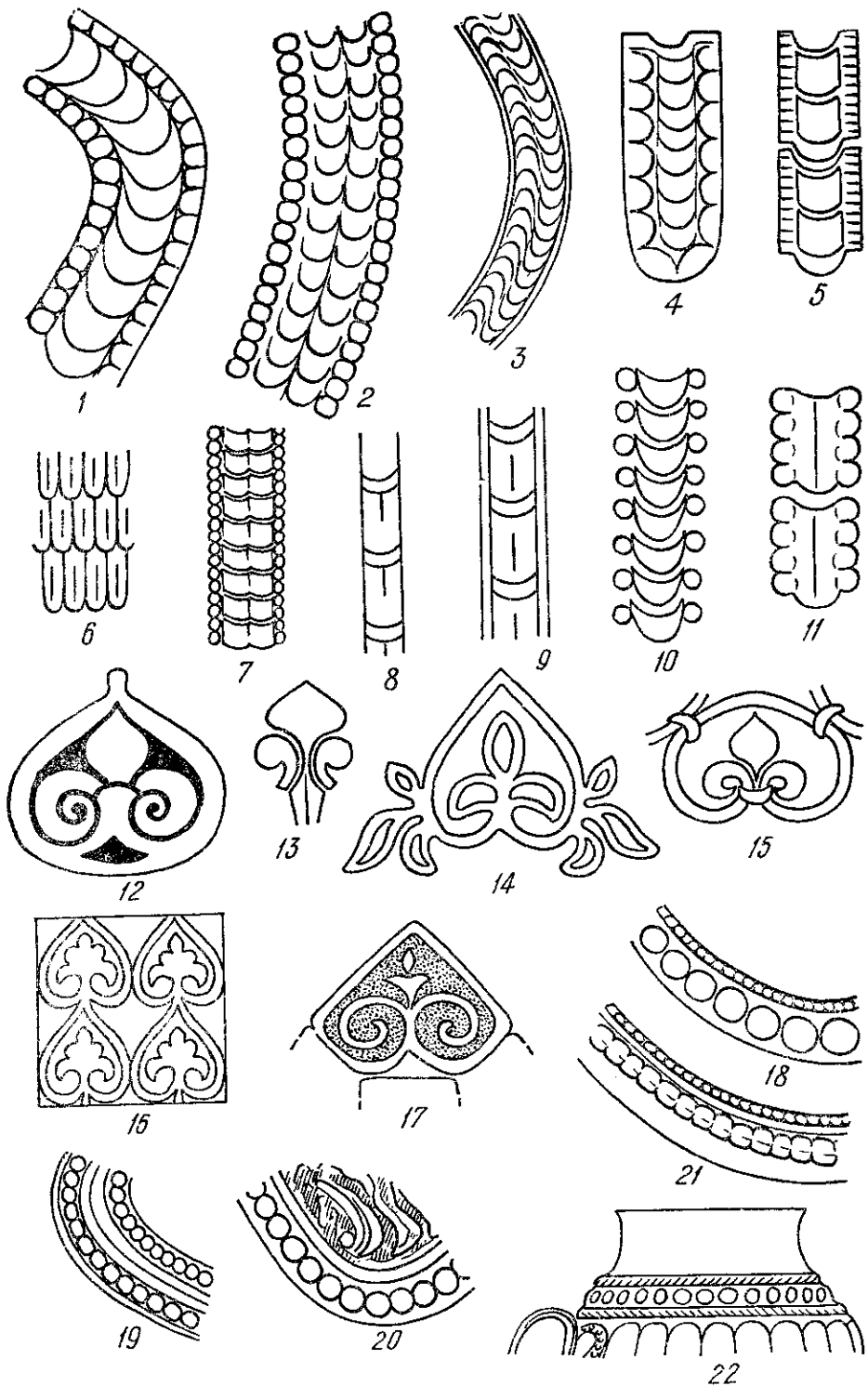

Рис. 6. Мотиви декору прикрас другої групи та їх аналогії:

1 — решма з Булгакового; 2 — глечик кінця IX ст. з Надь Сент Миклошського скарбу; 3 — саманідський глечик X ст.; 4 — наконечник з давньоугорського поховання в Зсмпліні; 5 — пояс з Тузлі; 6 — курильниця кінця VIII—початку IX ст. з Ермітажу; 7 — ремінь X ст. з Каранаєвських курганів на Південному Уралі; 8 — Утемільське блюдо X ст. «угорської» групи; 9 — глечик середини XI ст. з Мало-Аніковської; 10 — на-ремінні прикраси з Антонівки кінця IX — початку X ст.; 11 — пояс кінця VIII — першої по-ловини IX ст. Велико-Тиганського могильника; 12 — бляшка з Трапівки; 13 — глечик IX—X ст. з Самарканду; 14 — палац саманідів IX—X ст. в Афрасіабі; 15 — келих IX ст. з Тамизу; 16 — під X—XII ст. з Самарканду; 17 — сумка з Уйфехерто в Угорщині; 18 — решма з Пер-шокопостантинівки; 19 — бляха X ст. з Кетпо в Угорщині; 20 — наконечник VIII ст. з Долне Дунаєвице; 21 — решма з Мирного; 22 — посудина VIII—IX ст. з Афанасієвого.

недостатньо підстав для датування поховання з Трапівки за інвентарем і поховальним обрядом часом пізніше кінця XI — початку XII ст.

Іншу значну групу прикрас окрім поясу з Трапівки становлять набори з Тузли, Мирного, Булгакового, решма з Першокостянтинівки, деталі наборів з Старошведського і Горожено (рис. 4, 25—56). Для них характерні зовсім інші мотиви орнаменту: волотоподібна хвиля (круглі бляшки з Мирного, Тузли, розподілювач з Старошведського), чотирьох, восьми-, десятипелюсткові розетки, кільця з випуклих кружків, краплеподібні виступи, пероподібні мотиви, стеблини з трьох-п'ятипелюстковими пальметками. На деяких бляшках є канельованій бордюр (Мирне, Тузли, Булгакове, Старошведське), але відсутнє стрічкове плетіння.

На цій групі прикрас переважає гладке поліроване тло і велике значення мають опуклі поверхні. Тобто перше місце посідає не графічний характер зображення мотивів, а архітектоніка кожної речі. Мотиви орнаментального декору другої групи пов'язані з іншою, не візантійською традицією. З цього боку показова решма з поховання в Булгаковому (рис. 4, 31). Вона звичайної листоподібної форми з опуклістю посередині. По краю проходить ряд опуклих півкульок, а ближче до центру ряд пелюсткового орнаменту. Пелюстки заходять одна за одну (рис. 6, 1). Біля одного з загострених кінців — стилізована пальметка з перетином біля основи і виступ у формі пелюстки. Зазначимо, що пелюстковий орнамент (три ряди) прикрашає бляшку з Горожено і решму з Старошведського (рис. 4, 30, 40). Досить близький мотив ряду пелюсток і кульок створює медальон на глечику № 2 з Надь-Сент Миклошського скарбу (рис. 6, 2)⁴⁰. Такий мотив має середньоазіатське походження і відомий на посуді фергано-семирічкової групи VIII — першої половини IX ст., на хорезмійському келиху першої половини VIII ст. і на більш пізньому саманідському глечику X — початку XI ст.⁴¹ (рис. 6, 3). Досить своєрідно він відбився на поясних прикрасах з поховання в Тузли, а також на поясних прикрасах IX—X ст. з Південного Уралу, з Велико-Тіганського могильника VIII—IX ст., з поховання в Антонівці, де одинарний чи подвійний ряд пелюсток з кульками закріплювався на поясі з окремих бляшок (рис. 6, 5, 7, 10, 11)⁴². Тотожний орнамент прикрашає поясні наконечники з Крюково-Кужнівського могильника та з давньоугорського поховання в Земпліні⁴³ (рис. 6, 4). Кулеподібні і краплеподібні виступи на квадратних і ромбичних бляшках з поховання в Булгаковому схожі на виступи бляшок із саркельського скарбу 965 р., а невеликий за розмірами наконечник нагадує наконечники з давньоугорських поховань X ст., саркельського скарбу і київський з набору ливарних формочок другої половини X ст.⁴⁴ Все це вказує на значно ранішу дату створення набору з Булгакового порівняно з наборами типу Гаївка-Новокам'янка, швидше на другу половину X — початок XI ст.

Наремінні прикраси з Мирного, Тузли мають спільні з булгаківськими мотиви декору — краплеподібні виступи на квадратних бляшках з Мирного, кулеподібні виступи на трипелюстковій бляшці з Мирного, а набори з Горожено і Старошведського — відзначені вище пелюсткові бордюри. Прямокутні бляшки з мотивом пелюсток з Тузли мають цікаву аналогію в зображенні вуздечкових прикрас на Утемільському блюді X ст. і більш ранні аналогії у східному металевому посуді (келих з Мало-Аніковської і мальцівське блюдо VIII ст.), а також на курильниці (пелюстки-пера) кінця VIII — початку IX ст. з Ермітажу⁴⁵ (рис. 6, 5, 6, 8, 9).

Більш цікаві з точки зору орнаментального декору решми. На краплеподібному виступі у решм з Тузли, Мирного, Горожено, Першокостянтинівки нанесені по два кружечки з крапкою або два отвори (рис. 4, 26—29). На решмах з Тузли і Мирного (Горожено — ?) основний мотив — дві стеблини, що роблять завитки, потім переходять у бордюр навколо виступу і закінчуються біля загостреного кінця пе-

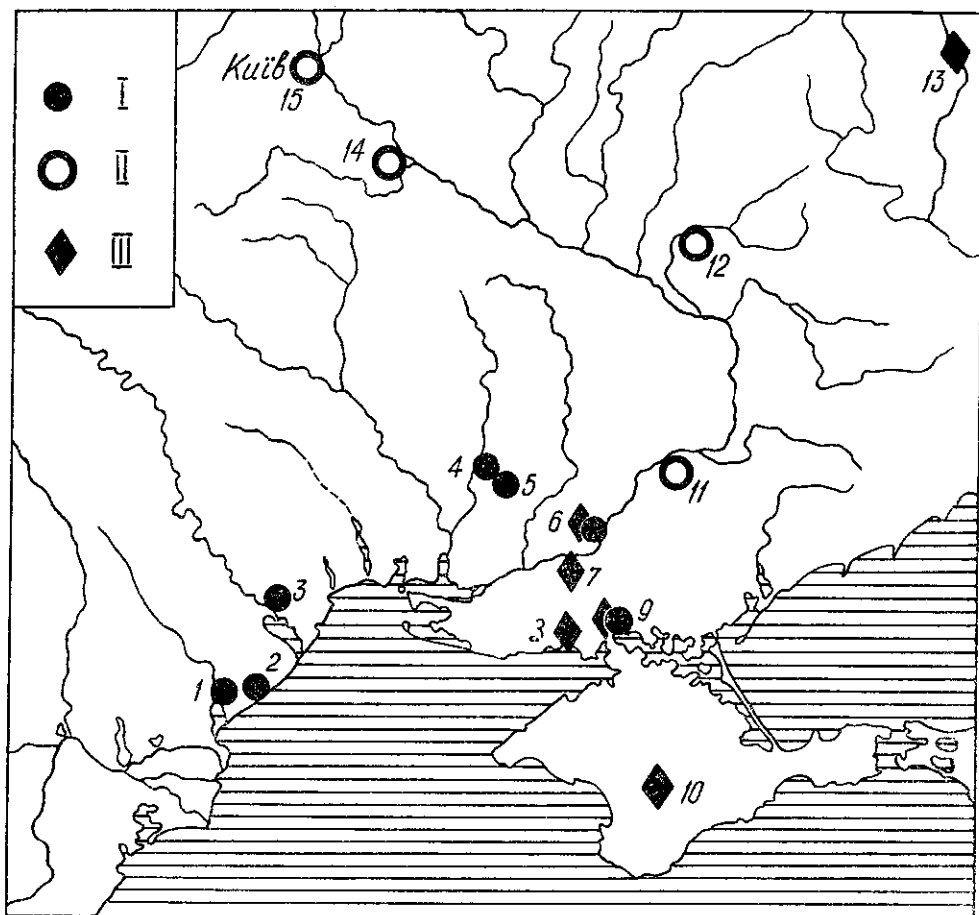

Рис. 7. Карта знахідок наремінних прикрас:

I — «східна» група, II — «давньоруська» група, III — «візантійська» група. 1 — Трапівка, 2 — Тузли, 3 — Мирне, 4 — Новогорожено, 5 — Булгакове, 6 — Зміївка (Старошведське), 7 — Новокам'янка, 8 — Қаланчак, 9 — Першокостянтинівка, 10 — Сарайли-Кият, 11 — Кам'янка, 12 — Котовка, 13 — Гаївка, 14 — Книжа Гора, 15 — Київ.

люсткою або пальметкою. Стеблини мають перетин, чим нагадують листоподібну бляшку з Колошвар в Угорщині⁴⁶. Випуклі кружечки бордюрів решм з Мирного і Першокостянтинівки схожі на бордюри чеканевої бляшки з давньоугорського поховання в Кетпо і великоморавського наконечника VIII ст., знайденого в Долне Дунаєвице⁴⁷ (рис. 6, 19, 20).

Проте без сумніву і причорноморські, і давньоугорські мотиви декору наслідують декор медальйонів східного посуду: декор з випуклих кружечків прикрашає медальйони на денцях посуду «тюркських форм» VIII—IX ст. (кухлі з Афанас'єво і Стерлітамака)⁴⁸ (рис. 6, 22).

Перелічені вище особливості орнаментального декору наборів переконують нас у тому, що вони виготовлені у майстернях зі східною орієнтацією. За часом побутування ці набори співпадають з наборами візантійської орієнтації в декорі (типу Гаївки—Новокам'янки) і дещо випереджають їх. Про це свідчить найраніший набір прикрас з Булгакового і його близькість до давньоугорських прикрас X ст. Але в похованні з Булгакового трапились трикутні штамповані бляшки від комірця шовкового халату, що мають декор з плетива і канельоване тло, зовсім як на наремінних прикрасах типу Гаївки—Новокам'янки. Майже тожотні квадратні бляшки з Гаївки і Булгакового і трипелюсткові з Гаївки і Мирного (рис. 4, 13, 39, 14, 42). Очевидно, у Причорномор'ї в

XI ст. існували дві художньо-ремісничі традиції або школи, майстри яких розвивали здобутки мистецтва Візантії і Сходу. Визначити місце виготовлення прикрас допомагає карта пам'яток (рис. 7), на якій видно, що набори з візантійською орієнтацією в декорі тяжіють до Криму, а зі східною — до Північно-Західного Причорномор'я.

Очевидно, поступове переважання візантійського декору було тенденцією розвитку як наремінних прикрас, так і прикладного мистецтва Причорномор'я. Набори X — початку XI ст. складаються з десятків бляшок невеликого розміру, а більш пізні — з наконечників і решм подовженої форми. Цікаво, що подібна закономірність розвитку деталей в бік подовження форм простежена на киргизьких вуздечкових прикрасах XI—XII ст і в Південному Сибіру⁴⁹. Коли це твердження справедливе, то більш пізні прикраси з Сарайли-Княт і Новокам'янки — це друга половина XI ст. і, можливо, початок XII ст. Вуздечка з Гаївки має чимало бляшок малих розмірів (127 екз.) і деталі, виготовлені в різних традиціях, що свідчить про неодноразове замовлення та виготовлення. Трипелюсткова бляшка з гаївського комплексу має аналогію в значно ранішому наборі з Мирного, а трактуванням пелюсток і ребристим бордюром нагадують фриз на глечикі № 5 скарбу з Надь Сент Міклош⁵⁰. (рис. 8, 11—13). Не виключено, що частина набору виготовлена в першій або другій чверті XI ст. Це підтверджується знахідкою у похованні монети Василя II і Константина VIII (976—1025 р.).

Поширенню зрілих форм візантійської орнаментики в Північному Причорномор'ї сприяли кілька обставин: політичні і культурні впливи Візантії у Нижньому Подунав'ї і Криму, активні торгові відносини кочовиків з осілим населенням і, можливо, печеніго-візантійські війни, Константин Багрянородний сповістив про залежність населення Херсонесу від торгівлі з кочовиками, оскільки вони закупляли у печенігів шкуру і віск, які перепродували у Візантію. Північнокримський степ, певно з середини X ст., займало печенізьке плем'я, про зв'язки якого з Херсонесом повідомляється так: «Вони ведуть торгівлю з херсонеситами і виконують доручення як для василевса, так і в Русі, і в Хазарії, і в Зіхії, і у всіх тамтешніх землях, отримуючи, звичайно, від херсонеситів задалегідь означену винагороду за ці самі послуги відповідно важливості доручення і за своєю працею, як-то: влаттії, прандії, харерії, пояси, перець, червоні кожі парфянські та інші предмети...»⁵¹. Цікаво, що пізніше, в XII—XIII ст., на парадному костюмі кочовиків відбився вплив посередницької торгівлі: змінився крій каптанів у половців, що мешкали поблизу візантійських провінцій — у груп придніпровської, лукоморської та кримської⁵². Слід відзначити факт виробництва деталей візантійських поясних наборів і пряжок більш поширених типів у Херсонесі ще в VII—VIII ст.⁵³

У нижньому Подунав'ї після анексії території Першого Болгарського царства, з одного боку, складається культура з сильним візантійським впливом, з другого — посилюється тиск печенігів, особливо на початку XI ст. На землях Північно-Східної Болгарії знайдені наремінні прикраси різних типів при розкопках городища Стирнем у Болгарії і Пекуюл Луй Соаре у Румунії⁵⁴. Анна Комніна сповіщає про осідання печенігів у другій половині XI ст.: «скіфи (тобто печеніги) по свободі переправились через Данувій, почали грабувати сусідні землі і загарбали кілька містечок. У дальшому, помалу угамувавшись, вони почали оброблювати землю, сіяти просо і пшеницю»⁵⁵. Можливо, візантійський вплив у галузі художньої металообробки не мав «чистий» характер і печеніги в Добруджі натрапили на традицію, що виробила специфічний стиль орнаментального декору металевих прикрас і розпису монументальних споруд у Преславі. К. Міятев, Н. Мавродінов вбачали в преславській орнаментіці чисто арабські риси: мотив двоярусної сасанідської пальметки, серцеподібні мотиви, які поширюються в цей час і у мад'яр, і в Хазарському каганаті⁵⁶. У Преславі також відомі переробки античних або візантійських форм орнаменту.

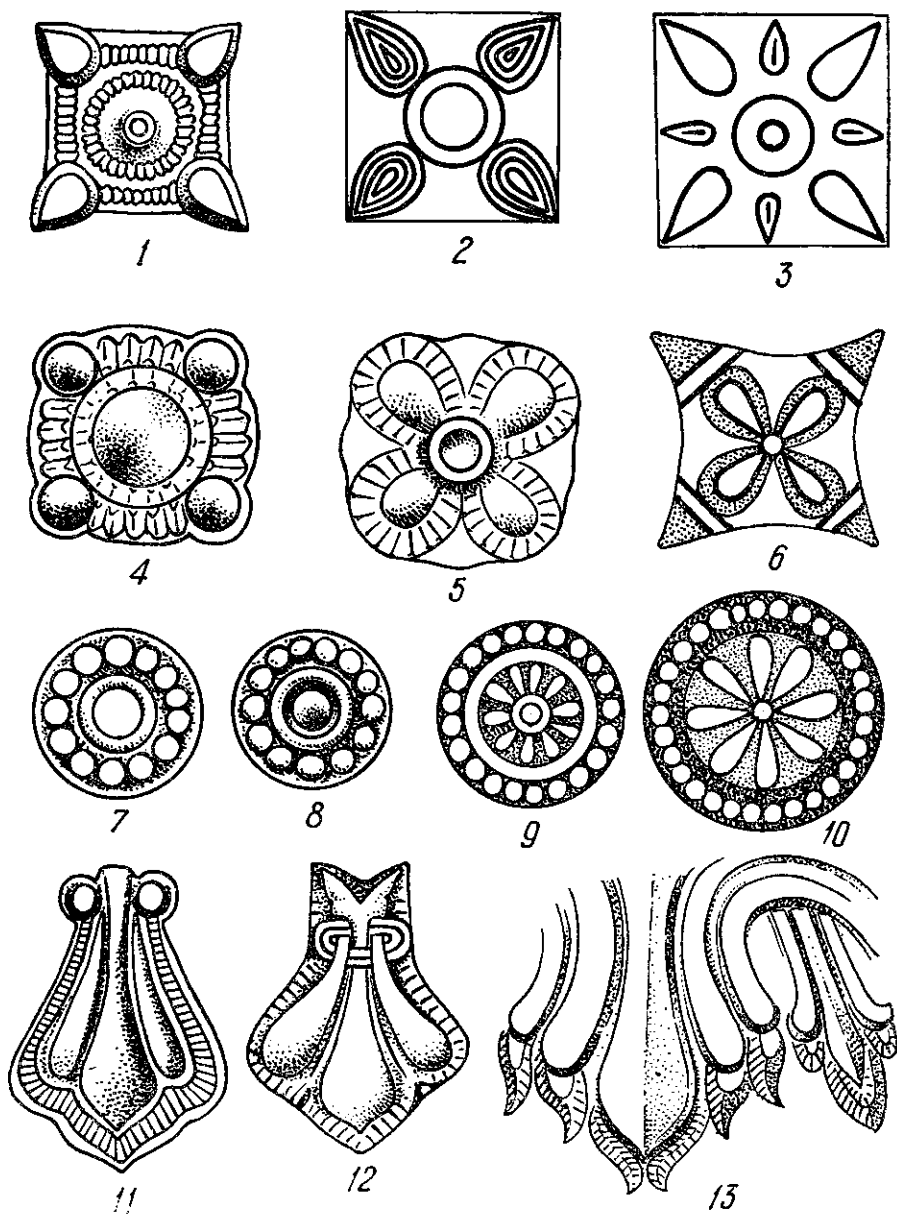

Рис. 8. Наремінні прикраси другої групи і аналогії мотивам декору:

1 — бляшка з Мирного, 2 — керамічна плитка IX—X ст. з монастиря «Тузлялик», 3 — керамічна плитка IX—X ст. з Круглої Церкви в Преславі, 4 — бляшка з Булгакового, 5 — бляшка з Тузли, 6 — керамічна плитка IX—X ст. з монастиря «Тузлялик»; 7 — бляшка з Булгакового, 8 — дастархан IX—X ст. з Куйрук-Тепе, 9 — бляшка з Мирного, 10 — керамічна плитка IX—X ст. з нижньої церкви в «Тузлялик», 11 — Бляшка з Мирного, 12 — бляшка з Гаївки, 13 — глечик № 5 кінця IX—початку X ст. з Надь Сент Міклошського скарбу.

Таким чином, незважаючи на орієнтацію мистецтва Болгарії на візантійський стиль, у прикладному мистецтві і декоративному розписі відчутні впливи мистецтва країн ісламу. Однакові тенденції, пов'язані з орієнтацією майстрів-керамістів на східні сюжети в херсонській полив'яній кераміці, відзначав А. Л. Якобсон. На нашу думку, друга група металевих прикрас з Причорномор'я виготовлена місцевими провінціально-візантійськими або ісламськими майстрами, яким були добре відомі східні джерела орнаментики. Вони могли працювати на замовлення кочовиків або місцевої адміністрації болгарських міст Нижнього Подунав'я, а потім у містах — фортецях феми Парістріон або в Криму, що менше вірогідно. Доречно згадати, що саме в посуді «балканської»

і «угорської» серій IX—X ст. помітні запозичення з іранських і середньоазіатських зразків. Порівнюючи чотирипелюсткові і круглі бляшки з Мирного і Булгакового з керамічними плитками з Преслава і блюдами з Куйрук-Тепе, можна впевнитись в поширенні однакових мотивів на значній території (рис. 8, 1—10) ⁵⁷.

Третя група прикрас репрезентована знахідками решм, наконечників, розподілювачів і бляшок круглої форми з Кам'янки і Котівки. Декор досить скромний: пагін з S-подібних завитків на розподілювачах і наконечниках з Кам'янки, хрестоподібні мотиви на тих же розподілювачах, бордюр з ряду невеликих кружечків, що нагадують імітацію зерні

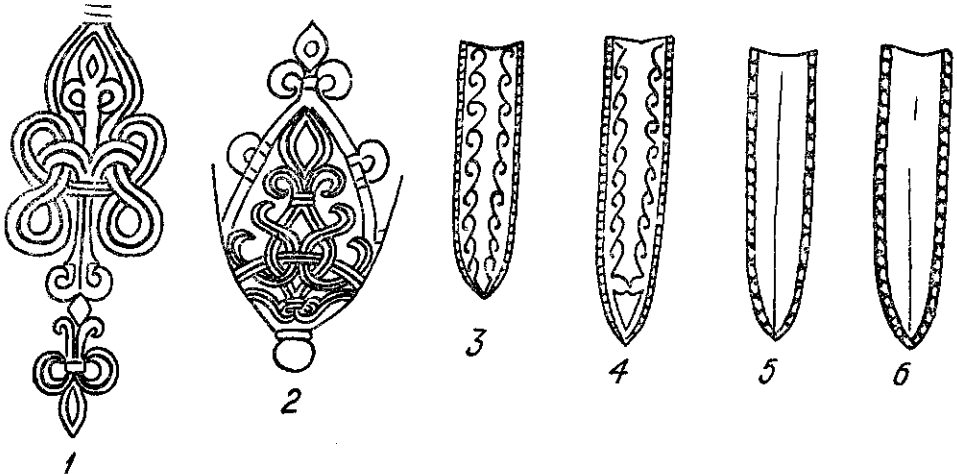

Рис. 9. Мотиви декору третьої групи прикрас та їх аналогії:

1 — решма з Кам'янки, 2 — наконечник піхов першої половини XI ст. з садиби Десятинної церкви, 3 — наконечник з Кам'янки, 4 — наконечник з Княжої Гори, 5 — наконечник з Києва, 6 — наконечник з Котовки.

(рис. 4, 57—65). Найважливішою є діагностична ознака — декор решм звичайної листоподібної форми з виступом посередині. На краях — бордюр з стрічкового плетіння, що на решмі з Кам'янки нагадує меандр. Котовську решму вкривають рослинні пагони з пелюстками (навколо виступу), а кам'янську — мотив трипелюсток, що «виростають» з реміно-стрічкового плетіння (на виступі). Ми згодні з А. М. Кірпічниковим, що аналогії декору відомі у давньоруських старожитностях X ст. Це, передусім, плетінка з трипелюстком на піхвах з поховання в садибі Десятинної Церкви, плетиво на перехресті шаблі з Княжої Гори, стрічковий декор так званої шаблі Карла Великого з Відня східноєвропейського походження (рис. 8, 1, 2) ⁵⁸.

Про давньоруське походження третьої групи прикрас свідчать знахідки наконечників типу кам'янського на Княжій Горі та в культурному шарі 70—80-х років X ст. Новгорода і типу котовського в Києві на Старокиївській горі (рис. 9, 3—6) ⁵⁹. На карті знахідки прикрас третьої групи виразно розміщуються поблизу Дніпровського торговельного шляху «до греків» (рис. 9, 7). Можливо, до цієї групи прикрас слід віднести деякі речі з Угорщини, решму з Фундорта ⁶⁰ з бордюром навколо виступу у вигляді крученого пагону і вже згадувану решму з Колошвара. В давньоруських містах виготовлялись речі, декор яких наслідував орнаментальні мотиви причорноморських прикрас першої і другої груп, наприклад поясний набір кінця X — початку XI ст. з с. Городця на Волині, наруч з плетивом і черневою рисою типу Сарайли-Кият-Новокам'янки з Білої Вежі першої половини XI ст. ⁶¹ Дата прикрас третьої групи за аналогіями типів і декору збігається з часом побутування причорноморських прикрас другої групи, тобто друга половина X — перша половина XI ст.

Технологічні особливості причорноморських прикрас всіх виділених нами трьох груп свідчать про високий професійний рівень металооброб-

ки, при якому використовувались такі складні прийоми, як ливарство, тушування, чеканка, чернь, інкрустація, золотіння і різні види гравірування по відлитій моделі. Ми дослідили набори прикрас з Новокам'янки, Першокостянтинівки, Трапівки, Булгакового, Каланчака. Більшість деталей відлита разом з штифтами кріплення у глиняних формочках, на що вказують сліди рельєфного декору зі зворотнього боку кожного виробу, а значить, у глині робився двобічний відбиток з оригіналу. Наконечник з Каланчака відлитий у двобічній кам'яній формі. Після відливки деталь оброблювалась різцем: канельований бордюр, рисунок під інкрустацію або чернь. На бляшках з Трапівки ми бачимо, як рисунок після різця дороблений чеканом для зчеплення з срібним дротом (рис. 10, 1—4). Готова річ піддавалася поліруванню і золотінню. Іноді на бляшках помітні сліди ремонту штифтів, підкладної пластини під решми.

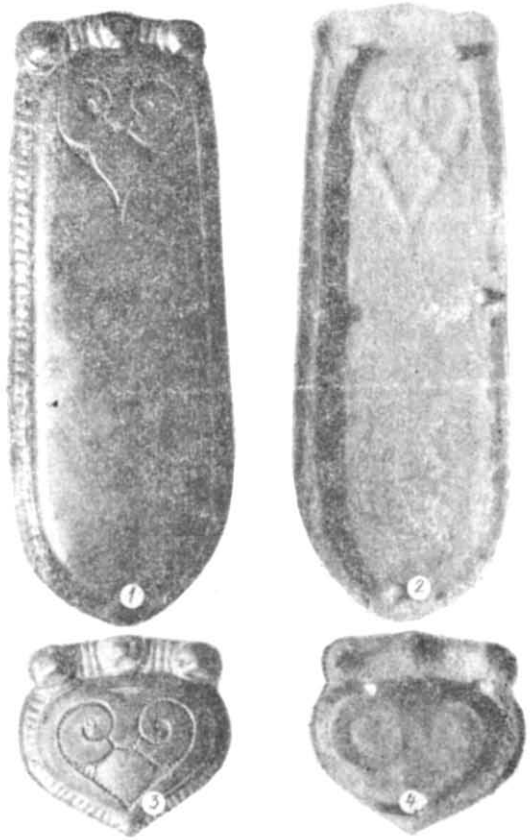

Рис. 10. Макрозйомка деталей трапівського поясу:

1, 2 — наконечник, 3, 4 — бляшка.

Важливі відомості про технологію виготовлення дав аналіз рецептури сплавів. Вивчили набори з Новокам'янки, Першокостянтинівки, Трапівки, наконечники з Каланчака і Києва, всього 52 кількісних спектральних аналізи*. На жаль, інші причорноморські набори опубліковані без даних хімічного складу і лише набори з Тузлі і Мирного дають пробірний аналіз — 600 проба.

Більш-менш значні серії для порівняння одержані для Новокам'янки — 31 аналіз, зокрема шматки лому всередині решми, і для Трапівки — 14 аналізів**. Вже на гістограмі концентрацій помітна різниця в сплавах наборів; більш значний відсоток срібла і супроводжуючого його золота в Новокам'янському наборі порівняно з Трапівкою. Цікаві спостереження кореляційних графіків взаємозалежностей між сурмою і вісмутом, сурмою і миш'яком, золотом і вісмутом. На них чітко відрізняються дві групи металу — новокам'янська і трапівська. Для металу трапівського поясу характерна значно вища мікродомішка вісмуту і сурми. Речі з Першокостянтинівки виготовлені з різного металу: метал решми близький металу Трапівки, а наконечників і прямокутних бляшок — Новокам'янки. Аналіз складу сплавів підтверджує наш висновок про належність решми до другої групи виробів, а решти деталей — до першої групи. Наконечник із Києва за мікродомішками ближчий до трапівського металу. Відзначимо, що набори з Мирного і Тузлі, що відносяться до другої групи, мають відсоток срібла, близький до більшості речей

* Аналізи одержано у Відділі спектральних методів аналізу Інституту геохімії і геофізики мінералів АН УРСР.

** Спектрограма № 90 від 1978 р. — Новокам'янка, Трапівка; спектрограма № 27, 59, 61 від 1979 р. — Трапівка, Каланчак; спектрограма № 68 від 1980 р. — Першокостянтинівка.

трапівського набору — 58—62%, і лише пряжка — 50%, а також решма з Першокостянтинівки — 54%. Навпаки концентрація срібла в новокам'янських розподілювачах досягає 84—85%, інші деталі набору з Першокостянтинівки (84—89%) і інкрустація в трапівському поясі — 70% (див. таблицю). В останній майже відсутні свинець, цинк, тобто інкрустація відрізнялась темним кольором на зеленуватому тлі бляшок.

Таким чином, для відливання готувався сплав типу білону, в основі якого були срібло і мідь. До лігатурних домішок умовно можна віднести свинець, вміст якого змінюється в межах від 0,3 до 5% в новокам'ян-

Т а б л и ц я . Результати кількісного спектрального аналізу деяких речей з причорноморських наборів

Місце знаходження	п/п	Предмет	№ спектрограм і аналізу	Рік	Склад сплаву						Дані хімічного аналізу
					Cu	Pb	Ag	Zn	Sn	Au	
Новокам'янка	1	Розподілювач	90—3	1978	12	3,5	84,0	0,03	0,01	0,3	85,04 82,33 — —
	2	Наконечник	90—5	1978	15	1,3	82,0	0,05	0,01	1,5	
	3	Решма	99—17	1978	25	1,6	70,0	0,01	0,006	3,0	
	4	„	90—25	1978	30	2,5	66,0	0,1	0,015	1,5	
Трапівка	5	Наконечник	27—8	1979	29	2,8	62,0	5,0	0,1	0,5	59,3
	6	Пряжка	27—3	1979	32,5	6,0	50,0	10,0	0,4	0,35	
	7	Бляшка	27—2	1979	30	5,5	60,0	2,2	1,2	0,4	
Київ	8	Наконечник	59	1979	58,6	3,0	34,0	3,5	0,3	0,08	34,16
Першокостянтинівка	9	Решма	68—1	1980	39,5	0,8	54,0	2,5	1,5	0,4	
	10	Наконечник	68—2	1980	13	1,6	84,0	0,1	0,01	0,8	
	11	Бляшка прямокутна	68—4	1980	8,5	0,6	89,5	0,02	0,004	1,0	

ських і від 2,8 до 8% в трапівських прикрасах, оскільки свинець міг потрапити з вихідних руд або внаслідок переплавок свинцевистої чи свинцево-олов'янистої бронзи. Те ж саме стосується і олова. Гістограма свинцю демонструє пік з концентрацією 1—3% в новокам'янському наборі і 3—10% в трапівському (рис. 11, 1). Середня концентрація золота в усіх деталях новокам'янського оголів'я (зокрема, ремонт підкладних пластин від решм) досягає 1,13%, і 0,83 в деталях першокостянтинівського. Середня концентрація золота в трапівському наборі — 0,33%, решми з Першокостянтинівки — 0,4%. Вміст мікродомішок (олово, цинк, сурма, вісмут, миш'як) свідчить про металургійну близькість деталей кожного з наборів і вказує на одночасне виготовлення їх майстром.

Співвідношення срібла і міді вказує на деякі прийоми виготовлення деталей. Так, вміст срібла і міді в розподілювачах (Новокам'янка) практично однаковий: 84—85 і 12—13%. Концентрація золота в усіх чотирьох зразках не виходить за межі 0,3—0,5%. Співвідношення срібла і міді в решмах з шарнірними розподілювачами інша: 64—70 і 25—30%. Водночас значно вища концентрація золота до 1,5—3%. У семи наконечниках срібла і міді відповідно 80 і 14%. Отже, при виготовленні кожного типу прикрас майстер використовував один тип сплаву, але зі значними «серійними» відхиленнями. Ці дані дають можливість стверджувати, що металургійний сплав готувався неодноразово і, певно, для кожної серії деталей набору. Зрозуміло, що можна виділити деталі різ-

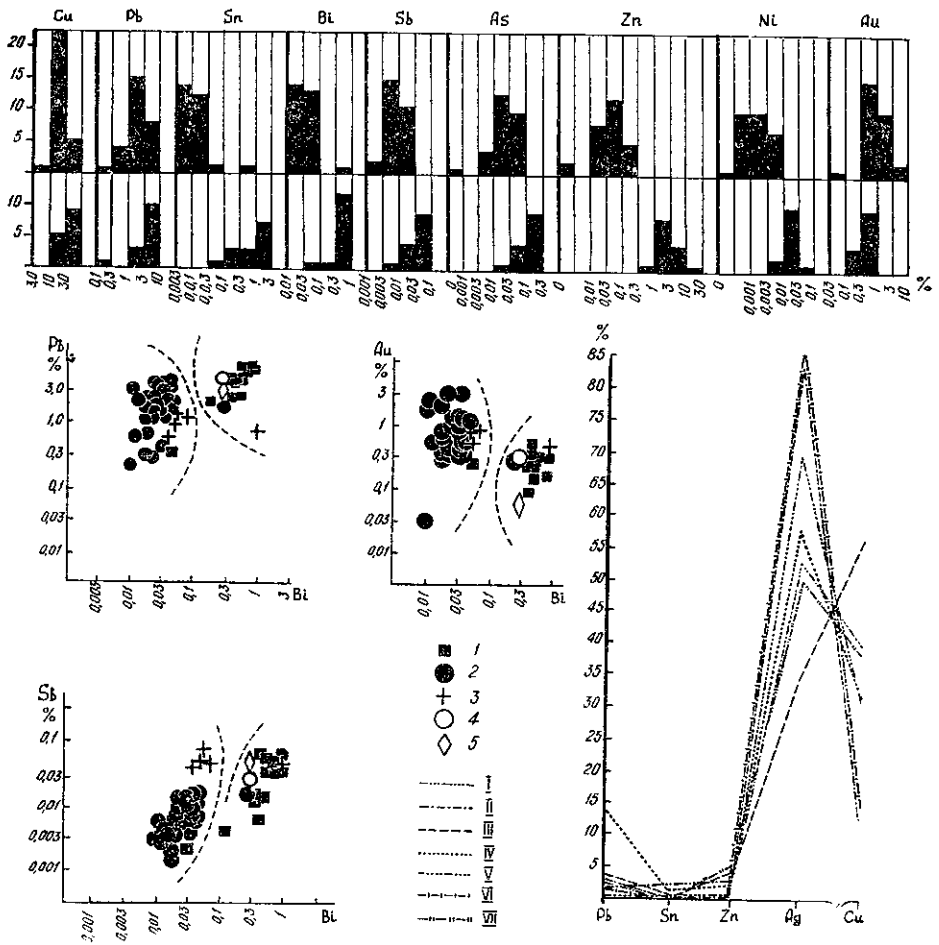

Рис. 11. Гістограми та графіки кореляційної взаємозалежності мікродомішок в метали причорноморських прикрас:

1 - Трапівка; 2 - Новокам'янка, 3 - Першокостянтинівка, 4 - Каланчак, 5 - Київ, 6 - Першокостянтинівка, решма; 11 - Першокостянтинівка, наконечник; III - Київ, наконечник; IV - Трапівка, бляшка; V - Трапівка, інкрустація; VI - Новокам'янка, розподілювач; VII - Каланчак, наконечник.

них наборів, що механічно об'єднані в один. Так, круглі бляшки з новокам'янського набору, що за декором різняться між собою і від стрічкового плетіння інших прикрас, мають 3% цинку і 0,3% олова і лише 8% міді, тоді як у решті концентрація цинку і олова становить тисячні і соті долі відсотку, а міді — 10—30%.

Наконечник з Києва типу котовського віднесений нами до третьої групи прикрас, він відлитий з металу, містить 34% срібла і 0,08% золота. Проте ці дані не характеризують металообробку давньоруських міст, оскільки не збігаються з аналізами сплавів інших пам'яток (наконечник піхов із Десятинної Церкви, прикраси зі скарби X—XI ст.)^{*}.

Дуже цікавим є відповідність сплаву прикрас другої групи рецептурі сплавів для ювелірних виробів середньовічних східних авторів. У перському трактаті XII ст. у Тифлісі⁶² є такий сплав: 1/2 дирхема олова, 2 даніка срібла, 1/2 даніка латуні; 1/2 даніка міді, потім додається 3 дирхема міді і стільки ж за вагою срібла (25 г). Припустимо, що латунь має 20% цинку, і порівняємо сплави:

Незважаючи на те що не враховано збиток «на вигар» і більший відсоток у причорноморських речах цинку і наявність не згаданого в трактаті свинцю, вміст основних компонентів збігається. Це ще одне

* Спектрограми № 31 від 1981 р. (аналізи № 1—10).

підтвердження участі східних ювелірів у формуванні причорноморського центру металообробки.

Звернемо увагу на вагу новокам'янського набору прикрас — 331,5 г, що становить без двох бляшок (по 3 г) з якогось іншого набору вагу, дуже близьку візантійській грошево-ваговій одиниці літра — 327,45 г. Вага трапівського поясу, який зберігся повністю, — 297 г. Якщо взяти вагу вихідної сировини з урахуванням оптимального збитку «на вигар» 11,5% — 331 г., то ця величина також близька візантійському літру. Навряд чи ця вага пов'язана з матеріалом замовника. Наведені дані нагадують деякі розділи «Книги епарха», що стосуються констан-

	Річ	Cu	Pb	Ag	Zn	Sn
1.	Виріб за перським трактатом	39,4	?	54,2%	0,2	6,3
2.	Решма з Першокон-стянтинівки	39,5	0,8	54	2,5	1,5
3.	Бляшка з Трапівки	30	5,6	50	10	0,4

тинопольських торгово-ремісничих корпорацій. У розділах § 8, 9 є вказівки для аргіопратов для контролю держави за ринком дорогоцінних металів: «Якщо одержить від будь-кого для майстерні більше літри нечеканеного металу, то раб конфіскований (в імператорський двір), а вільного — покарано батогами, обстрижено — штраф в один фунт золота»⁶³. Відзначимо, що вага наборів прикрас свідчить про їх виготовлення якщо не візантійськими майстрами, то міськими під державним контролем.

Загалом результати дослідження показують відносно високий рівень художньої металообробки у Причорномор'ї X—XI ст. і участь візантійських і східних майстрів у виробництві деталей костюма-етикета. Виділена група речей давньоруського ремесла. Якщо на першому етапі розвитку в причорноморському центрі переважає традиція ремесла країн ісламу (друга половина X—початок XI ст.), то на другому — перше місце займають впливи Візантії (XI—початок XII ст.). Потребує вивчення питання про локалізацію окремих майстерень у межах Причорномор'я — від Нижнього Дунаю до Приазов'я і Корчева на Керченському п-ові.

¹ *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — САИ, 1973, Е1-36, с. 28.

² *Добролюбовский А. О., Субботин Л. В.* Погребение средневекового кочевника у села Траповка. — В кн.: Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1982, с. 168—172; *Доконт Н. Г.* Кочевническое погребение XI в. у с. Мирное. — В кн.: АИСЗП. К., 1978, с. 193—196; *Шапошникова О. Г.* Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1971 г. — НА ИА АН УРСР, 1971/28, с. 95—96; *Евдокимов Г. Л.* Отчет о работе Краснознаменной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Краснознаменной оросительной системы. — Там же, 1978/16, с. 72—73; *Кубышев А. И., Орлов Р. С.* Уздечный набор XI в. из Новокаменки. СА, 1982, № 1, с. 238—246.

³ *Седова М. В.* Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.) — М., 1981, с. 149; Наконечник з Києва походить з розкопу 1971 р. на Старокиївській горі (неопублікований), зберігається в Музеї історії міста Києва.

⁴ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 141.

⁵ *Плетнева С. А.* Древности Черных Клобуков. — САИ, 1973, Е1-19, с. 20—23.

⁶ *Орлов Р. С., Ключищев В. М.* Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників. — Археологія, 1978, 27, с. 75, 79.

⁷ *Плетнева С. А.* Балкано-дунайская культура. — В кн.: Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, с. 75—77.

⁸ ПСРЛ, т. 2, с. 151—152; *Бибииков М. В.* Византийские источники по истории Руси, народ Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII—XIII вв.). — В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исслед., 1980 год. М., 1981, с. 98—112.

⁹ *Комнина А.* Алекснада / Вступ. ст. пер. и коммент. Я. Н. Любарского. — М., 1965, с. 203.

¹⁰ *Плетнева С. А.* Половецкая земля. — В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 275.

¹¹ *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1967, т. 2, с. 74.

- ¹² Шрамко В. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962, с. 281.
- ¹³ Распопова В. И. Металлические изделия раннесредневекового Согда. — Л., 1980, с. 95, рис. 67; Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — М., 1981, с. 57—62; Археология СССР..., рис. 23, 60.
- ¹⁴ Смирнов К. Ф. Быковские курганы. — МИА, 1960, № 78, с. 216.
- ¹⁵ Савинов Д. Г. Из истории убранства верхового коня у народов Южной Сибири (II тысячелетие н. э.) — СЭ, 1977, № 1, с. 31—48; Худяков Ю. С. Киргизы на Тибете. — Новосибирск, 1982, с. 133.
- ¹⁶ Dekan J. Veľká Morava. — Bratislava, 1976, Obr. 131.
- ¹⁷ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. — М., 1976, с. 172, табл. 56, 2, 4.
- ¹⁸ Hussey J. M. Vizantijski svet IX—X veka. — In.: Rani srednji vek. — Beograd, 1976, s. 116; Ruttkay A. Umenie kovane v zbraniach. — Pallas, 1978, s. 116.
- ¹⁹ Орлов Р. С. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла. — В кн.: Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Киев, 1982, с. 167, рис. 2.
- ²⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., с. 59; Мажитов Н. Указ. соч., с. 102, рис. 55, 3, с. 34, рис. 15, 14; Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. — Budapest, 1977, т. 2, Tábl. XCV, 12; Selmeczi L. Der Landnahmezeitliche Fund von Kétró. — AA, Budapest, 1980, t. 32, S. 268, Abb. 12, 18; Dienes J. A Karansclapujó honfoglalás kori öv és Mordvinföldi hasonmása. — AE, 1964, 94, I, kép. 2, 18.
- ²¹ Плетнева С. А. От кочевий к городам. — МИА, 1967, № 142; Распопова В. И. Указ. соч., с. 98, рис. 68.
- ²² Heitz C. Du IV au X siècle: Poitiers foyers d'art chrétien. — Archéologia, 1977, N 113; Полевой В. М. Искусство Греции. Средние века. — М., 1973, с. 212.
- ²³ Коран В. Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку. — Зограф, 1977, № 7.
- ²⁴ Кузнецов В. А. Змейский катакомбный могильник (по раскопкам 1957 г.). — В кн.: Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осети. Орджоникидзе, 1961, с. 122, табл. XII; 5, табл. VII; Миятев К. Преславската керамика. — София, 1936, с. 118.
- ²⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, Е1-36, вып. 1, с. 129, табл. XI, Логвин Г. Н. София Киевская. — Киев, 1971, рис. 269; Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979, с. 137, рис. 86, 3.
- ²⁶ Орбелли И. А. Из истории культуры и искусства Армении X—XIII вв. — М., 1968, табл. XXIV.
- ²⁷ Орлов Р. С. Зображення звірів на візантійських пряжках X ст. (з колекції Державного історичного музею УРСР у Києві). — Археологія, 1973, № 2, с. 86—93; Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. — М., 1978, рис. 94, 113; Миятев К. Преславската керамика, Обр. 41, 42.
- ²⁸ Банк А. В. Две перегородчатые эмали из Херсонеса. — В кн.: Искусство Западной Европы и Византии. М., 1978, с. 237—244.
- ²⁹ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 119—120.
- ³⁰ Шилов В. П. Калиновский курганный могильник. — МИА, 1959, № 60, с. 514, рис. 70; Аргамонов М. И. Саркел-Белая Вежа. — МИА, 1958, № 62, с. 54, рис. 35.
- ³¹ Аверинцев С. С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры. — В кн.: Византия, южные славяне и древняя Русь. Западная Европа. — М., 1973, с. 43—52.
- ³² ОАК за 1907 г. Спб., 1910, с. 120.
- ³³ Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. — М., 1969, рис. 41; Vóna J. Studien zum frühawarischen Reitgrab von Szegvár. — AA, Budapest, 1980, 32, s. 73, Abb. 20.
- ³⁴ Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916, с. 54, рис. 64; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 39, рис. 13; Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л. 1958, т. 1, табл. VII, 4, б; Bevezetés a magyar..., tábl. LXXXVI.
- ³⁵ Маршак Б. И. Согдийское серебро. — Л., 1971, с. 36, табл. 52; Орлов Р. С., Ключинцев В. Н. Указ. соч., с. 76, рис. 3.
- ³⁶ Dienes J. Perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló Magyarok öve? — AE, 1959, 2, t. 27; Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Среднеазиатского междуречья IX—начала XIII в. — В кн.: Искусство Среднего Востока: Избр. тр. по истории и теории искусства. М., 1978, с. 112—194; рис. 57, 89, 90; Даркевич В. П. Указ. соч., табл. 20, 4.
- ³⁷ Генинг В. Ф. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н. э. (по материалам Прикамья). — КСИА АН СССР, 1979, № 158, с. 96—106; Ковалевская В. Б. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — САИ, М., 1979, Е1-2, табл. XVIII, 1—4.
- ³⁸ Халикова Е. А. Больше-Тиганский могильник. — СА, 1976, № 2, с. 170, рис. 11; Bevezetés a magyar..., Tábl. LXXXV, 1, 7.
- ³⁹ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого. — МИА, 1959, № 65, с. 166; Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА, 1958, № 74, с. 22, рис. 9, 3.
- ⁴⁰ László G., Rácz J. A Nagyszentmiklósi kincs. — Budapest, 1977, 2 kép.
- ⁴¹ Даркевич В. П. Указ. соч., с. 87, рис. 11; с. 69, табл. 4, 3, табл. 28, 1—3.
- ⁴² Мажитов Н. А. Указ. соч., с. 106, рис. 57, 21; Халикова Е. А. Указ. соч., рис. 3, 16—18.

⁴³ Смирнов А. П. Материалы по истории Мордвы VIII—XI вв. — Моршанск, 1952; *Budinský-Krička V., Fettich N.* Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava, 1973, Abb. 17. 30.

⁴⁴ Bevezetés a magyar..., Tabl. LXXXV, 4, 10; Орлов Р. С. Указ. соч., с. 172, рис. 6, 14.

⁴⁵ Даркевич В. П. Указ. соч., табл. 4, 3; 59; Дяконов М. М. Бронзовая пластика первых веков хиждры. — ТОВЭ, 1947, 4, табл. V.

⁴⁶ Bevezetés a magyar..., Tábl. XCV, 9.

⁴⁷ *Selmezzi L.* Op. cit., Abb. 5; *Dekan J.* Op. cit., Obr. 65.

⁴⁸ Даркевич В. П. Вказ. праця, табл. 16, 18.

⁴⁹ Худяков Ю. С. Вказ. праця, с. 133.

⁵⁰ *László G., Rácz J.* Op. cit., 68 kép.

⁵¹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Пер. Г. Г. Литаврина. — В кн.: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982, с. 271.

⁵² Плетнева С. А. Половецкие изваяния. — САИ, 1974, Е4-2, с. 34—35.

⁵³ Айбабин А. И. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсоне. — СА, 1982, № 3, с. 190—198.

⁵⁴ *Генсель В., Дымачевская У., Гильчерувна С.* Результаты польских археологических исследований городища Стырмен, округ Русе в Болгарии (1962—1968 гг.) — СА, 1970, № 3, с. 233—241; *Diaconu P., Vilceanu D.* Pacuiul lui Soare bizantina. — Bucuresti, 1972, vol. 1, p. 155, fig. 62.

⁵⁵ Комнина А. Вказ. праця, с. 201.

⁵⁶ Миятевз К. Пресласката керамика, с. 115—140; *Мавродинов Н.* Указ. соч. с. 229, 245—248, 252.

⁵⁷ Там же, с. 23; *Тотев Т.* Манастирът в «Тузлалка — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. — Разкопки и проучвания, София, 1982, 8 Обр. 49, 1, 56, 1, 50; *Ремпель Л. И.* Указ. соч., рис. 54.

⁵⁸ Плетнева С. А. Кочевнический могильник близ Саркела — Белой Вежи. — МИА, 1963, № 109, с. 224—225, рис. 26, 6; *Каргер М. К.* Указ. соч., табл. XI; *Кирпичников А. Н.* Так называемая сабля Карла Великого. — СА, 1965, № 2, с. 268—276.

⁵⁹ *Ханенко Б. И., Ханенко В. И.* Древности Поднепровья. — Киев, 1902, вып. 5, табл. XV, № 483; *Седова М. В.* Указ. соч., рис. 58, 12.

⁶⁰ *Budinský-Krička V., Fettich N.* Op. cit., Abb. 48, 5.

⁶¹ АЛЮР, 1904, № 4/5, табл. XII; Плетнева С. А. Вказ. праця, с. 224—225.

⁶² *Абу-л-Фазл Хубайш Туфлиси.* Описание ремесел / Пер. с перс. и коммент. Г. П. Михалевич. — М., 1976, с. 76—77.

⁶³ Византийская книга Эпарха / Вступ. статья, пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. — М., 1962, § 8—9.

Р. С. ОРЛОВ

Северопричерноморский центр художественной металлообработки в X—XI вв.

Резюме

В статье рассматриваются произведения художественного ремесла X—XI вв. из погребений печенегов и торков в курганах Причерноморья (Одесская, Николаевская, Херсонская и Крымская области). Они представлены наременными украшениями — деталями костюма, которые закреплялись на поясах и конской сбруе. Предлагаются возможные реконструкции размещения металлических деталей. Особое внимание уделено новым находкам (Мирное, Траповка, Новокаменка, Первоконстантиновка, Каланчак). Анализ орнаментального декора позволил выделить три группы украшений, связанных с различными ремесленными традициями. Наиболее ранняя вторая группа (вторая половина X — начало XI вв.), имеющая много общего в декоре с металлической посудой восточного происхождения (Мирное, Траповка, Тузлы, Булгаково). Одновременно в Причерноморье бытовали наборы украшений, выполненные в городах Южной Руси (Каменка, Котовка). Наиболее поздняя группа, относящаяся к XI — началу XII вв., демонстрирует ориентацию мастеров на византийский стиль (Сарайлык-Кият, Гаевка, Новокаменка).

Спектроаналитический анализ состава сплавов для украшений подтверждает выделенные на основании стилистических и иконографических признаков группы. Состав сплавов для второй группы, связанной с восточными традициями, близок рекомендациям средневековых восточных трактатов. В среднем для «восточной» группы характерно содержание серебра в пределах 58—62, для «византийской» — до 84—89%.

Вес полностью сохранившихся наборов (Новокаменка, Траповка) почти совпадает с весом византийской литры, что заставляет вспомнить контроль за рынком драгоценных металлов, отраженный в запретах «Книги эпарха». Остается недостаточно изученным вопрос о локализации мастерских по производству причерноморских украшений.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
А. Я. КОЗЛОВСЬКИЙ, С. Ж. ПУСТОВАЛОВ

Оріхівські кургани на Дніпропетровщині

Між селами Оріхове і Микільське Солонянського району Дніпропетровської області впродовж шосе знаходиться близько 80 курганів висотою від 0,3 до 9 м, більшість із яких розорюються (рис. 1). В зв'язку із спорудженням місцевої зрошувальної системи, сім із них (№ 2 — 4,7—

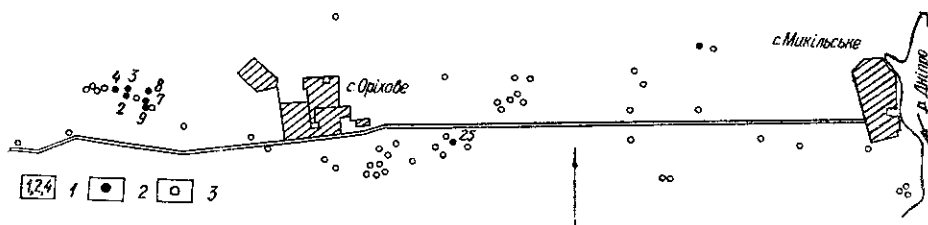

Рис. 1. Схема розміщення курганів між селами Оріхове і Микільське:
1 — розкопані написи, 2 — розкопані кургани, 3 — нерозкопані кургани.

9,25) розкопала експедиція Інституту археології АН УРСР* та виявила в них 19 поховань (див. таблицю). У досліджених курганах переважають ямні та зрубні поховання.

Поховання ямного часу виявлено лише в кургані № 25, який знаходився за 1,5 км на південний схід від села. Висота кургану 1,7 м, діаметр по лінії південь—північ — 49 м, а по лінії захід—схід — 52 м. Вершина кургану зрізана. Насип дуже розорано.

Склад поховань в оріхівських курганах

Курган №	Кількість поховань						Всього
	ямних	зрубних	кімерійських	скіфських	сарматських	невизначених	
2	—	1	—	—	—	—	1
3	—	1	1	—	1	—	3
4	—	1	—	—	—	—	1
7	—	1	—	1	—	1	3
8	—	—	—	1	—	—	1
9	—	1	—	—	—	—	1
25	9	—	—	—	—	—	9
Всього	9	5	1	2	1	1	19

Курган розкопали на знос. Бровки шириною 1 м розбили у напрямку північ—південь. У насипу відзначено шість досипок, під якими знаходилось дев'ять поховань ямного часу (рис. 2).

Поховання № 1. Основне поховання трапилось у центрі кургану, викид не простежувався. Глибина могили 0,6 м від стародавнього го-

* Експедиція працювала у квітні і серпні 1976 р., начальник експедиції Д. А. Телегін.

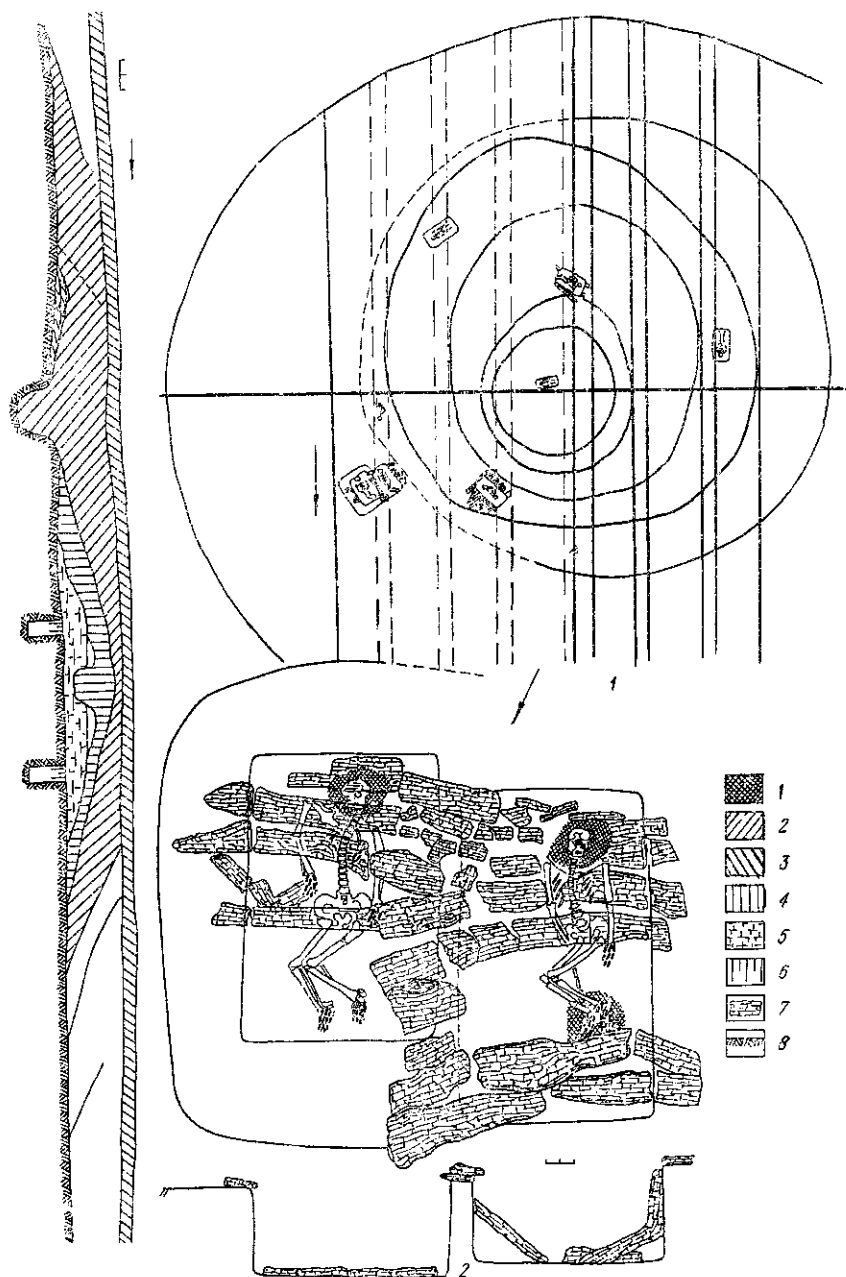

Рис. 2. План кургану 25, профіль і план поховань № 7, 8:

1 — вохра, 2 — орний шар, 3—5 — насип, 6 — поховальний чорнозем, 7 — залишки дерева, 8 — материк.

ризонту, який залягав за 2 м від вершини кургану. Могила прямокутна, площа $1,5 \times 0,6$ м, орієнтована захід—схід.

На дні ями виявили кістяк підлітка 12—14 років, який лежав на спині, головою на схід, ноги випростано, руки уздовж тулуба, кисті долонями донизу (рис. 3, 1). На кістках сліди вохри. У заповненні ями — залишки дерева. Поховання, мабуть, відносяться до ранньоямного часу.

П о х о в а н н я № 2. Впускне, знаходилось у центрі кургану над похованням № 1, впущене у первісний насип. Зруйноване. Збереглась лише західна частина із залишками черепа. Глибина ями 0,45 м (1,55 м від вершини кургану). У бровці з обох боків простежено викид, більш

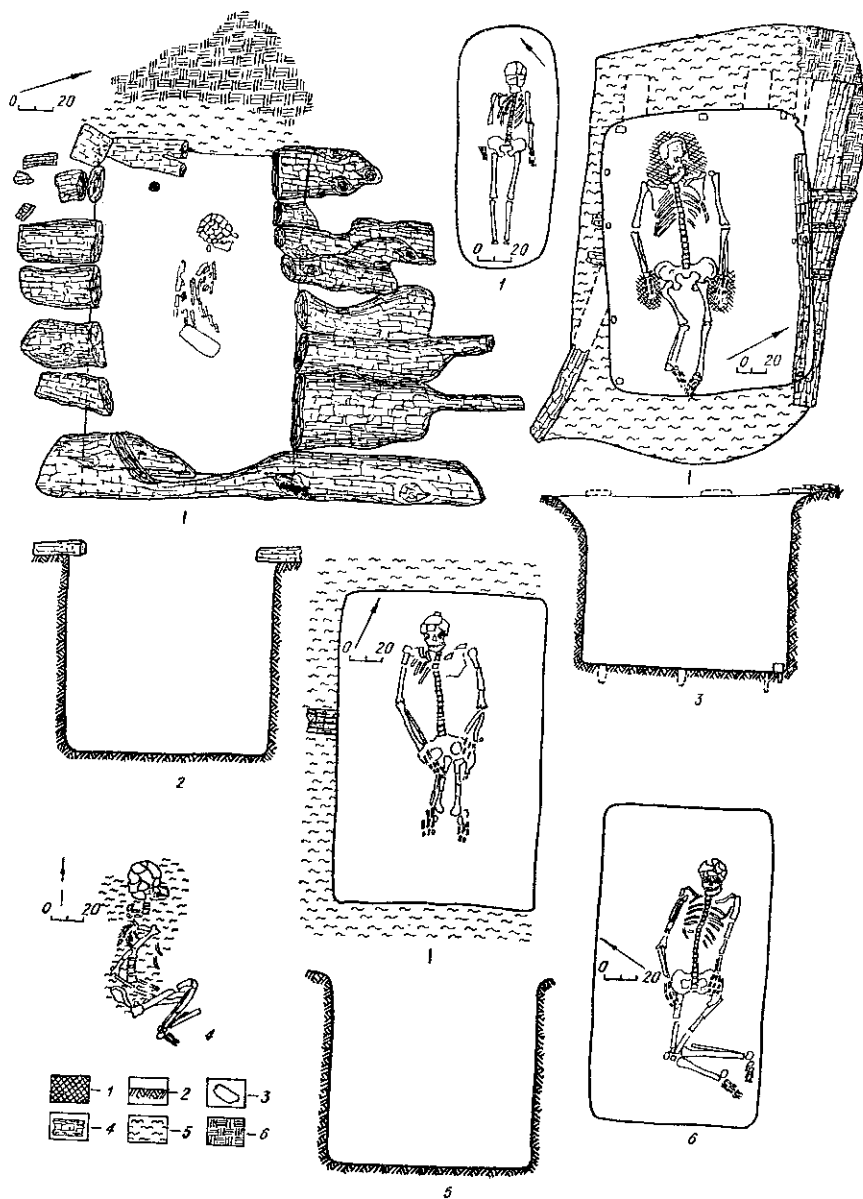

Рис. 3. Поховання із кургану 25, плани і розрізи поховань:

1 — вохра, 2 — материк, 3 — каміння, 4 — залишки дерева, 5 — тлін, 6 — цинковка.

темний, ніж досипка над цим похованням. На дні ями виявлено сліди вохри, білого тліну та дерева. Поховання теж можна віднести до ранньоямного часу.

Поховання № 3. Впускне, знаходилося за 6,3 м на південь від центру кургану. Поховання впущене в підніжжя другого насипу. Викид завтовшки 0,3—0,4 м розміщувався на південь та схід від могильної ями. Площа прямокутної могили 1,8—1,3 м, глибина 1,07 м (2,84 м від вершини кургану), орієнтація захід — північний захід — схід — південний схід. Яму перекривала плетениця з очерету, потім трава, а вже зверху — колоди, покладені уздовж ями, та три жердини, покладені поперек (рис. 3, 3). Небіжчик лежав на спині, головою на південь—захід—захід, руки випростані уздовж тулуба, зігнуті ноги упали колінами вліво. Череп та кисті покрито вохрою. На дні могили простежувався тлін від підстилки, біля тазу лежала грудка необробленого кварцу. Уздовж стінок на дні могили виявлено десять заглибин від

стовпів. Біля торцевих стінок заглибини прямокутні, площею 4×5 см та глибиною до 20 см, а біля поздовжніх стінок кола — діаметром 3—4 см та глибиною до 12 см. Вірогідно, що ці кілки підтримували циновку, сліди якої простежуються біля стінок могили. Поховання відноситься до ямної культури.

Поховання № 4. Впускне, знаходилось за 7,9 м на північний схід від центру кургану. Впущено в полу IV насипу. Викид завтовшки до 0,25—0,35 м простежувався на схід та північ від ями. Площа прямокутної могили $2 \times 1,3$ м, глибина 2,7 м (2,9 м від вершини), орієнтація південний захід — південний схід. Яму перекривала очеретяна циновка, місцями забарвлена вохрою, та колоди завширшки до 0,4—0,9 м, покладені уздовж ями; одна з плах обвуглена. Під циновкою, біля північно-західного краю могили — дві заглибини від кілків діаметром 2—4 см та глибиною до 8 см. На дні ями лежав кістяк черепом на північний захід. Збереглися лише череп, частина грудної клітки та рук (рис. 3, 2). Череп покрито вохрою. За черепом лежала грудочка вохри, нижче грудної клітки — гранітний необроблений камінь розміром $25 \times 10 \times 8$ см.

Поховання № 5. Впущено у південно-східну полу кургану з поверхні за 12,6 м від центру. Могильна яма прямокутна, площа $2 \times 1,1$ м, глибина 1,6 м (1,8 м від вершини), орієнтація північний схід — південний захід. Небіжчик лежав на спині, головою на південний схід, руки випростано уздовж тулуба, ліва кисть лежала на тазу, права — на стегні; зігнуті ноги впали коліньми вправо. У заповненні могильної ями знайдено залишки колод, що перекривали могилу. На дні могили простежено сліди дерев'яної підстилки, на черепі та кистях — сліди вохри (рис. 3, 6).

Поховання № 6. Впущено з поверхні кургану у східну полу, за 12,2 м від центру. Обриси виритої у насипу могили не простежено, глибина 1,2 м (1,3 м від вершини). Яму перекривали поперек колоди. Небіжчик лежав скорчений на лівому боці, головою на північ. Руки зігнуті в ліктях, кисті між стегнами, ноги дуже підігнуті. Під кістяком, особливо під тулубом та черепом, товстий шар рослинного тліну. Поховання пізньоямне або ранньокатакомбне (рис. 3, 4).

Поховання № 7. Впущено у північно-східну полу кургану, за 12,7 м від центру. Могильна яма прямокутна, площа $1,2 \times 1$ м, глибина 2,1 м (2,3 м від вершини), орієнтація південь—схід—південь — північ—захід—північ. Яму перекривали поперек дев'ять колод. Кістяк лежав на дні могили на спині, головою на південь—схід—південь. Зігнуті ноги впали коліньми направо, руки випростано уздовж тулуба (рис. 2, 2). Під кістяком простежено залишки кори та білий тлін. На черепі, кистях та ступнях — сліди вохри.

Поховання № 8. Впущено у північно-східну полу кургану, за 0,2 м від поховання № 7. Виявлено заплічки площею $3,1 \times 2,3$ м та глибиною до 0,2 м. Могила прямокутна, площа $1,7 \times 1,2$ м, дно на глибині 2,2 м (2,5 м від вершини кургану), орієнтація південь—схід—південь—північ — захід—північ. Яму перекривали поперек колоди. Небіжчик був скорчений на спині, головою на південь—південний схід. Ноги впали направо, руки випростано уздовж тулуба (рис. 2, 2). На черепі та кистях — слабкі сліди вохри. Поховання № 8 передувало похованню № 7, оскільки колоди першого перекривали плахи поховання № 7.

Поховання № 9. Впущено у західну полу кургану, за 9 м від центру. Яму перекривали поперек колоди та якась рослинна підстилка. Площа прямокутної могили $1,95 \times 1,3$ м, глибина 2,15 м (2,25 м від вершини кургану), орієнтація північ—південь. Небіжчик був скорчений на спині, головою на північ. Руки трохи зігнуті у ліктях, кисті на тазі (рис. 3, 5). На стопах слабкі сліди вохри, на дні могили сліди рослинної підстилки. Всі поховання безінвентарні.

В кургані № 25 вдалося простежити досить докладно процес спорудження насипу, що виростав одноразово з появою нових поховань (рис. 2, 1).

Перший насип висотою 0,6 м та діаметром 8 м з темного гумусу спорудили над похованням № 1 ранньоямного часу. Другий насип споруджено над похованням № 2, викид з могили якого лежав на поверхні попереднього насипу. Він теж складався з темного гумусу. Третій насип перекрив поховання № 3, яке було впущено біля підніжжя насипу I, і його викид лежав на стародавньому горизонті. Третій насип складався з темного гумусу з великими включеннями суглинку. В четвертому насипі, що складався з сірого гумусу із незначними включеннями чорнозему, ніяких поховань простежити не вдалося. П'ятий насип, що складався з сірого гумусу з великими включеннями білого тліну від трави, споруджено, мабуть, над похованням № 9. Спорудження шостого насипу можна пов'язати з похованням № 4, викид з якого простежено біля підніжжя IV насипу на стародавньому горизонті.

Шостий насип складався з сірого гумусу з включенням дрібних грудок білої глини. Поховання 5—8 було впущено у курган зверху. У насипі кургану трапились дрібні каміння та уламки кісток тварин.

Типи зрубних могил. Поховання зрубного часу виявлено у курганах 2, 3, 4, 7, 9. Серед них виділяються трупоспалення та трупопокладення. Останні трапилися в кам'яному ящику, в ямі з уступом та в ямі з односхилим перекриттям. Всі зрубні поховання у визначених курганах — основні.

Трупоспалення виявлено у курганах № 2 та 4. У обох випадках кремацію звершено на місці, на похованому ґрунті.

Курган № 2 круглий у плані, діаметр близько 32 м, висота 0,8 м. Похований чорнозем на глибині 0,9 м від вершини кургану, товща його становить 0,5 м. Роззораний насип складався із глинистого темносірого чорнозему. Залишки кремації мали вигляд неправильної овальної плями площею близько 2×1,9 м, яка складалась з сірої золи з включенням вуглин, шлаків, кальцинованих кісток, грудок обпаленої глини; залишки трупоспалення розсіяні по всій площі плями (рис. 4, 4). Товща вогнища в центрі сягала 10—15 см. Стратиграфія його така (зверху вниз): біла зола 2—3 см, червона дресва і обпалена глина 3 см, темний вуглистий прошарок 2 см, рожева пропаленість основи площадки завтовшки 3—4 см. Ще під час горіння кострище по всій площі перекривали граніти необроблені плити. Площа закладу 1,8×1,75 м, до складу його входило приблизно 35 каменів завдовжки 0,6—0,7 м (рис. 4, 1). Каміння закладу укладено безсистемно. Під центром кургану каміння було зафіксовано з глибини 0,5—0,6 м від вершини кургану; воно дуже обпалено. У південно-східній частині закладу на глибині 0,8 м виявлено розвал горщика (№ 1). На поверхні та під камінням закладу

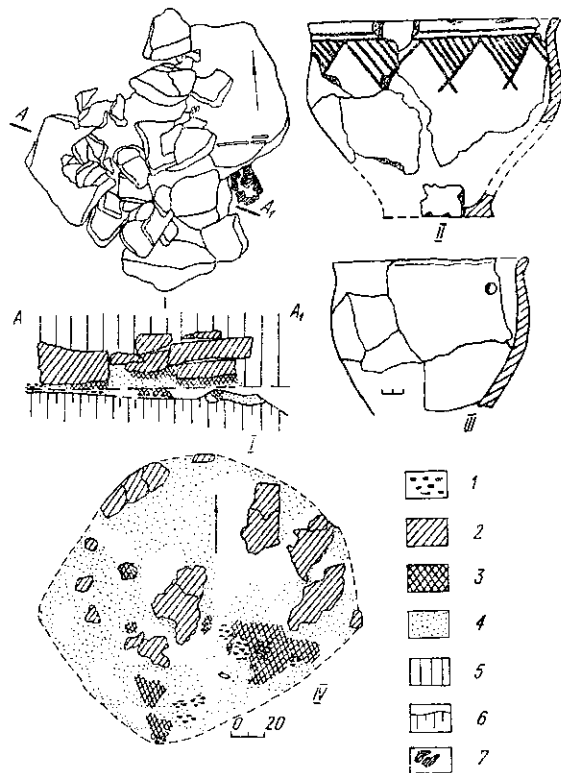

Рис. 4. Комплекс матеріалів із кургану 2:

I — план і розріз кам'яного закладу над похованням № 1; II, III — горщики із цього поховання; IV — план спалення під закладом. 1 — вугілля, 2 — обпалене каміння, 3 — глина, 4 — попіл, 5 — насип, 6 — поховальний чорнозем, 7 — фрагменти посуду.

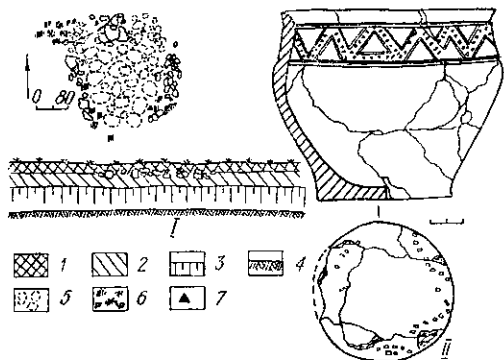

Рис. 5. План поховання і розріз насипу кургану 4(I); горщик із поховання (II).

1 — орний шар, 2 — насип, 3 — поховальний чорнозем, 4 — материк, 5 — обпалене каміння, 6 — шлак, 7 — індивідуальні знахідки.

Горщик № 2 має слабо відігнуті вінця, покаті плічка, різко звужені до дна тулуба та плоске дно із закраїнами. Зріз вінця зплющений. Посудину орнаментовано відбитками шнура у вигляді двох горизонтальних ліній на шийці та ряду заштрихованих трикутників вершинами донизу (рис. 4, 2). Діаметр вінця 16 см, висота 12,5 см. У глині домішок дресви. Уламки вторинно обпалені.

Курган № 4 повністю розорано. У центрі виявлено трупоспалення на місці. Кремацію зробили на стародавній поверхні. Залишки вогнища уявляли собою розкидані на площі $3,6 \times 3,1$ м шлаки та уламки кальцинованих кісток, у північній частині цієї плями у формі неправильного овалу (рис. 5, I) зола не збереглась. Вогнище перекривало гранітне каміння. Заклад неправильної сферичної форми площею $2,8 \times 2,9$ м було порушено оранкою, каміння збереглося переважно по периметру і дуже обпалене. У південно-східній частині спалення заклад перекривав розвал посудини. Мабуть, закладом перекрили не згасле ще вогнище, і над ним насипали курган.

Посудина, виявлена в похованні, невеликих розмірів, вінця слабо відігнуті, плічка покаті, дно плоске з закраїнами. Над плічками прокреслений орнамент у вигляді двох горизонтальних ліній, простір між якими заповнено зигзагом з наколами усередині (рис. 5, 2). Діаметр вінця 13,5 см, висота 12 см. У глині домішок дресви. Горщик вторинно обпалено.

Привертає увагу зрубне поховання в кам'яній скрині (курган № 9), де виявлена, крім інших знахідок, рідкісна для зрубно́ї культури дерев'яна чаша з мідним окуттям (рис. 6, 4).

Курган № 9 був висотою 0,5 м і діаметром 28 м. У ньому виявлено одне зрубне поховання в кам'яному ящику, поставленому у ґрунтовій ямі, зорієнтованій по лінії захід—схід. Кам'яний ящик виготовлено з гнейсових брил без додаткової обробки. Проміжки між стінами ями та ящиком заповнено уламками граніту поперечником до 0,4 м. Яма чотирикутна, кути округлені, площею $2,79 \times 2,12$ м, дно на глибині 2,04 м від поверхні кургану. Кам'яний ящик, площею $2,1 \times 1,8$ м, мав таку конструкцію (рис. 6, 3): довгі стіни складено з окремих брил, розмір яких $1,42 \times 1,35 \times 0,25$ м, а південних $1,75 \times 1,05 \times 0,3$ м. Східна стінка складалася також з однієї плити, а західна — із кількох. Біля північної стінки встановили велику брилу розміром $1 \times 0,95 \times 0,2$ м, а біля південної — меншу та кілька каменів. Ящик перекривали три брили, пошкоджені у давнину та під час сучасного розорювання кургану. Центральна брила перекриття мала розмір $1,65 \times 0,75 \times 0,3$ м, західна — $0,85 \times 0,7 \times 0,12$ м, а східна не збереглась.

На земляному дні ящика лежав кістяк чоловіка похилого віку, скорченого на лівому боці, ноги зігнуті під гострим кутом у колінах, а

траплялися фрагменти іншого горщика (№ 2). На поверхні східної частини закладу знайдено уламки ребра тварини (?). За 5 м на схід від поховання № 1 виявлено кілька фрагментів горщика зрубного часу, які, мабуть, пов'язані з похованням.

Горщик № 1 круглободий, слабопрофільований, з короткими слабовідігнутими вінцями, неорнаментований. Діаметр вінця близько 24 см, придонна частина не збереглась. За 3 см від зрізу вінця просвердлена дірочка. Глина з домішкою дресви. Фрагменти дещо вторинно обпалені (рис. 4, 3).

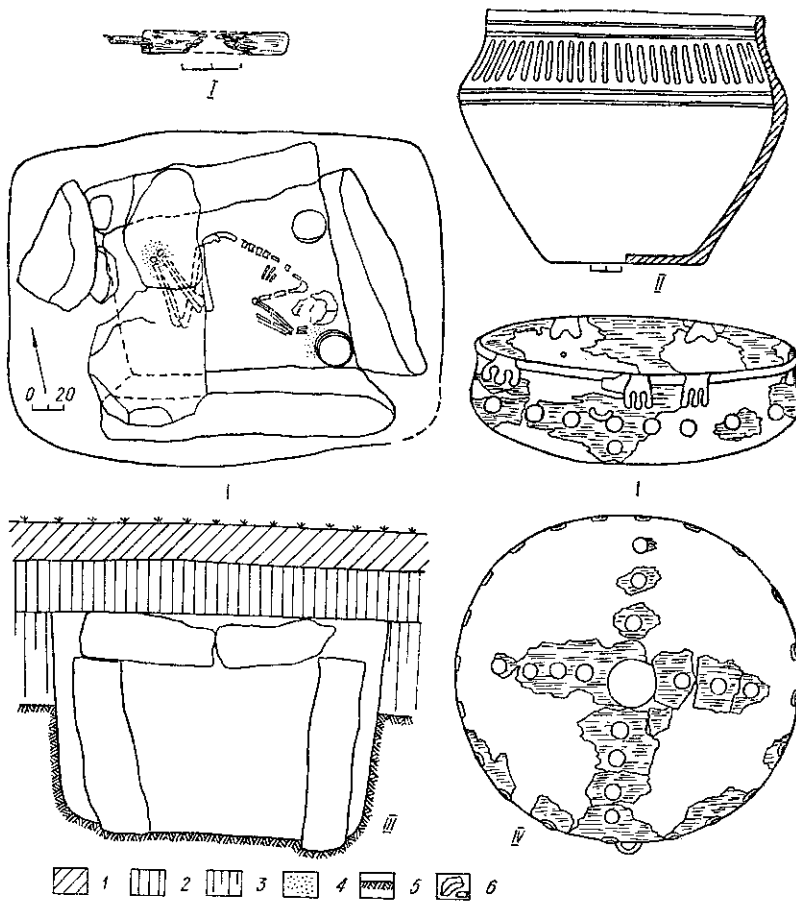

Рис. 6. Поховання і знахідки в кургані 9:

I — мідне шило, II — глиняний та IV — дерев'яний посуд із поховання, III — план і розріз кам'яного ящика.
 I — орний шар, 2 — насип, 3 — поховальний чорнозем, 4 — попіл, 5 — материк, 6 — каміня.

відносно тулуба — під прямим кутом, руки зігнуті у ліктях, кисті перед обличчям. Кістяк зорієнтовано черепом на південний схід (рис. 6, I). Біля ніг і черепа виявлено вохристі плями.

Перед лицем небіжчика, у південно-східному кутку ящика знаходились глиняний горщик та обернене вістрям на схід бронзове шило з дерев'яною ручкою. За черепом, у північно-східному кутку ящика виявлено дерев'яну посудину з бронзовими накладками, яка лежала на циновці з тонкої лози.

Горщик мав світло-коричневу, добре заглажену поверхню, у зламі чорний. Висота 15,5 см, діаметр вінець 17 см, діаметр тулуба 20,5 см, діаметр дна 10 см. Під вінцями дві прокреслені лінії, від яких донизу проложено смужки довжиною близько 3 см та шириною 0,4—0,5 см, знизу орнамент обмежено двома горизонтальними пролощеними смугами (рис. 6, 2). Горщик, безумовно, зрубний, але в його формі і особливо в орнаментатії простежуються й іншокультурні риси, можливо, пізніші кеміюбинські.

Бронзове шило з дерев'яною ручкою пошкоджено ще у давнину, відлаmano кінець вістря. Вістря чотиригранне, товщиною до 2 мм і довжиною 3 см (довжина робочої частини, що збереглась, 1 см). Довжина ручки близько 5 см, діаметр 0,6—0,7 см (рис. 6, I).

Дерев'яна посудина являла собою неглибоку чашу з діаметром вінець 22—21 см, висотою 6 см, товщиною 0,6 см. Чаша мала дещо відігнуті вінця та тулуб, який розширюється донизу, дно зплющене (рис.

6, 4). Посудину прикрашали бронзові накладки трьох видів. На вінцях на рівній віддалі одна від одної розміщувались накладки, що зовні мали вигляд розтросених краплеподібних платівок, а всередині чаші — вигляд роздвоєних ріжок, кінці яких поєднувалися заклепками з кінцями зовнішніх платівок; найбільші розміри цих накладок 2×2 см. Нижче по тулубу чаші розміщувався пояс з конусоподібних платівок діаметром близько 1 см, які встановлювалися в задалегідь вирізані пази. На дні чаші була бляха діаметром 3 см, до якої сходились вищезазначені конусоподібні платівки, утворивши при цьому хрестовидну фігуру. Чаша мала бронзове вушко, кругле у перетині, товщиною близько 2 мм, довжиною 1,5 см, довжина отвору вушка 1 см, ширина 0,5 см. Серед бронзових накладок, що прикрашали виготовлену з цілого шматка дерева чашу — близько 30 накладок цілих, а інші — в уламках.

Привертає увагу як форма платівок, що прикрашали чашу, так і розміщення їх на її поверхні. По формі всі платівки можна поділити на дві групи: фігурні та округлі. Перші, перегнуті через вінця чаші, являють собою, мабуть, зооморфні зображення, їх шість. Серед округлих платівок одна велика і близько 30 малих. У їх розташуванні на поверхні чаші простежується певна система. Якщо дивитися на чашу з боку дна, то помітна хрестоподібна фігура з великою платівкою у центрі, хрест вписано в коло, яке утворюють 21 платівка, розташовані по найбільшому діаметру посудини. Дуже вірогідно, що накладки Оріховської чаші у вигляді мідних платівок різноманітних конфігурацій, мають не лише орнаментальне, а й культове призначення, якому відповідав і утворений платівками рисунок у вигляді хреста і кола. А якщо врахувати ще й наявність зооморфних фігур по зрізу чаші навколо цього солярного (?) знаку, то не виключена можливість, що накладки передають якісь космогонічні уявлення стародавніх мешканців Степового Подніпров'я.

Досить оригінальним для зрубної культури Подніпров'я з точки зору конструкції дерев'яного перекриття є поховання № 2 в кургані № 3.

Висота кургану № 3—1,5 м, діаметр — близько 60 м. Насип чорноземний, сферичної форми, розорюється. Похований ґрунт — на глибині 2 м від вершини кургану, товщиною 0,8 м. Насип кургану однорідний, складається з чорнозему. Структура ґрунту насипу, проте, відмінна в верхній та нижній його половині. Мабуть, насип робився за два прийоми.

У кургані виявлено три поховання: зрубне (№ 2), кімерійське (№ 3) і, мабуть, сарматське (№ 1) (рис. 7, 1).

Поховання № 2 в кургані № 3 виявлено на глибині 2,8 м від вершини кургану в чотирикутній ямі з одним виступом. Над поховальною ямою глибиною близько 1 м міститься викид жовтої глини площею 16 м². Тут же, над викидом, траплялися черепки зрубного часу. Яма орієнтована по лінії захід—схід. Вона мала форму неправильного прямокутника площею 1,6×1 м і заповнена сипким чорноземом. На глибині 0,3 м уздовж південної стінки могили знаходиться виступ шириною 0,3 м. Інша площа ями заглиблена для поховання, під яким простежено дерев'яний заклад.

Уздовж північної стінки ями і на її краю з того ж боку помітні сліди плах або дощок, які знаходилися у вертикальному положенні. Ширина деяких дощок становила 0,2 м. Ці самі дошки поширювалися і на дно ями, щільно налягаючи безпосередньо на скорчений кістяк. Зверху над дошками лежало чотири колоди діаметром 6—9 см (рис. 7, 4). Дві довших лежали хрест—навхрест. Причому одна з цих колод, від південно-західного до північно-східного кута ями, сягала майже до її верху. Друга поперечна колода біля краю ями обламана, але її тлін також простежувався. Дві інші маленькі колоди лежали поперек могили. Під стінкою ями трапилася пошкоджена щелепа бика.

У могилі виявлено кістяк дорослої людини на лівому боці у сильно скорченому стані, головою на північ—північний захід, лицем на південь

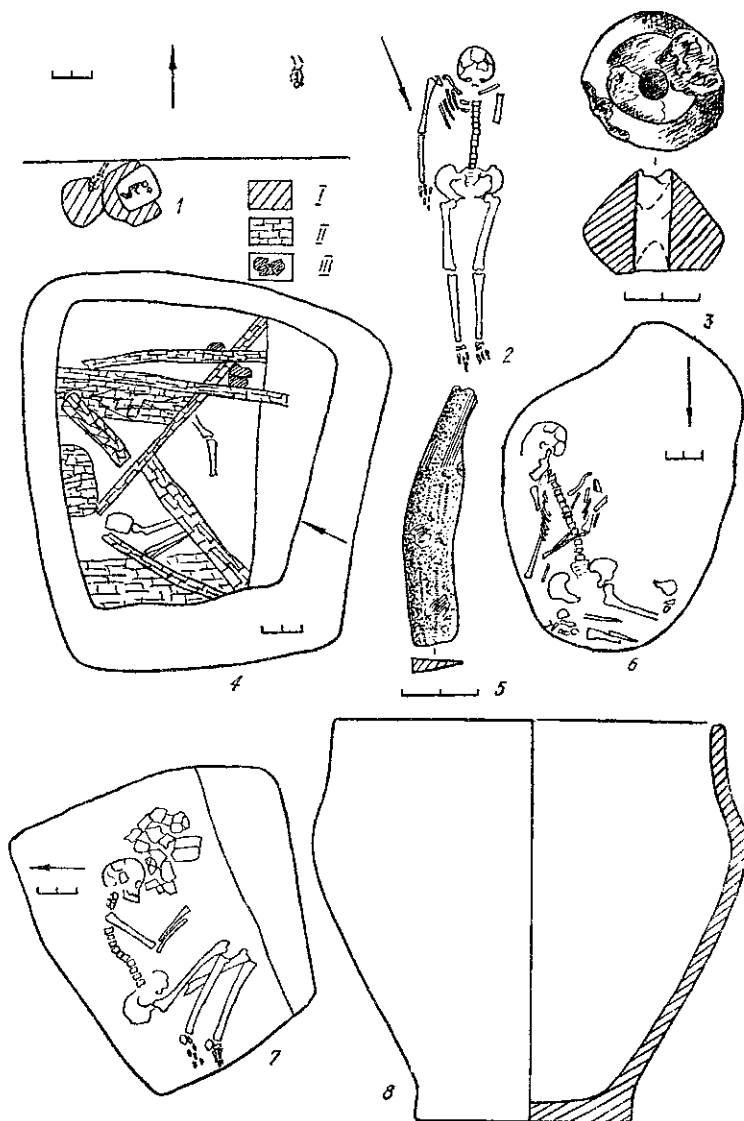

Рис. 7. Матеріали із кургану 3:

1 — план кургану; 2 — поховання № 1; 3 — пряслице з поховання № 1; 4 — перекриття поховання; 5 — ніж-брита з поховання № 3; 6 — поховання № 3; 7 — скелет під перекриттям; 8 — горщик із поховання № 2. I — викид, II — дерево, III — розвал посудини.

(рис. 7, 7). Зігнуті у колінах ноги дуже підібгано, руки зігнуті у ліктях під прямим кутом. Збереженість кісток середня.

Зліва від черепа виявлено розвал великої неорнаментованої посудини зрубного часу. Це був горщик з вертикальними середньо високими вінцями, слабо виразними плічками та ледве помітним на тулубі ребром (рис. 7, 8). У придонній частині закраїна поверхні згладжена, обпал первинний, темний. На внутрішній поверхні сліди нагару. Діаметр вінець — 19 см.

У кургані № 7, висотою 0,5 м, діаметром 24 м виявлено три поховання: зрубне (№ 2), скіфське (№ 3), культурну приналежність одного поховання (№ 1) визначити не вдалося (рис. 8, 1).

Поховання № 2 знаходилось у центрі кургану на глибині 1,4 м від вершини в простій ґрунтовій ямі. Кістяк дорослої людини лежав у дуже скорченому стані, черепом на схід, лицевими кістками на південь. Ноги так зігнуті у колінах та тазостегневих суглобах, що колінні чашечки

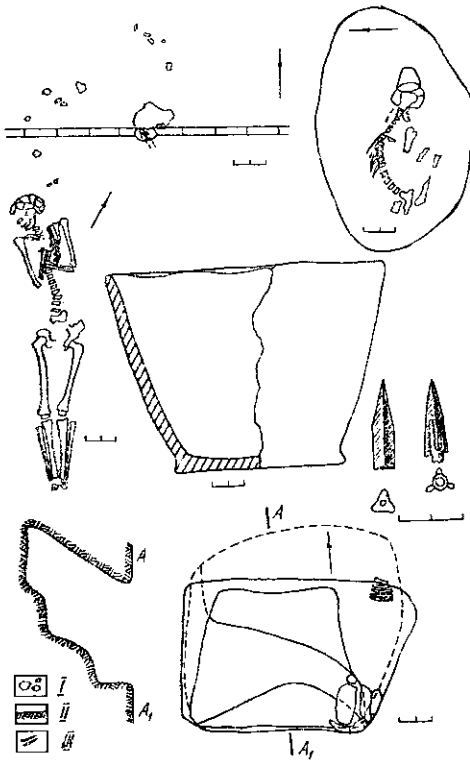

Рис. 8. Курган 7:

1 — план кургану; 2 — поховання № 2; 3 — поховання № 1; 4 — горщик з поховання № 2; 5 — план і розріз поховання № 3; 6, 7 — бронзові вістря стріл з поховання № 3. I — камінь, II — материк, III — кістки тварин.

тазу, біля кисті правої руки виявлено мідний ніжик — бритву із зігнутою спинкою. Довжина металевої частини — 6,8 см, дерев'яної ручки — 11 см, ширина 11,2 см (рис. 7, 6). Під черепом виявлено предмет, що складався з дощечки площею 3×5 см та товщиною 0,3—0,4 см, на якій з одного боку була мідна платівка, що обтинала дощечку з нижньої поверхні на 5 см, а з верхньої на 1 см, шириною 2 см.

Скіфських поховань два. Вони виявлені в курганах № 7 і 8. Поховання № 3 в кургані № 7 — впускне. Знаходилося у центрі кургану (рис. 8, 1) під скупченням дрібного каміння та чотирма плитами граніту поперечником до 0,4 м. Дві верхні плити стояли вертикально і були прихилені одна до одної. У заповненні могили виявлено 20 каменів поперечником до 0,30—0,35 м. Могила являла собою яму підпрямокутних обрисів, на дні якої уздовж південної стінки була сходинка, а під північною стінкою — великий підбій (рис. 8, 5). Довжина ями 2,2 м, ширина по дну 1,3 м, глибина від вершини кургану 2,65 м.

У ямі серед каміння виявлено залишки пограбованого поховання. Тут трапилися розрізнені кістки дорослої людини, уламки втулки залізного наконечника списа, наконечник стріли IV—III ст. до н. е. та інші невизначені уламки (рис. 8, 6, 7).

Скіфське поховання в кургані № 8 основне. Курган № 8 невеликих розмірів: висота 0,5 м, діаметр 20 м. Насип складався із однорідного темно-сірого гумусу. На поверхні траплялось каміння 0,2—0,3 м у поперечнику. Навколо кургану проходив ровик діаметром 12 м; шириною на рівні материка 0,6 м, а на дні 0,3 м, ровик на 0,7 м заглиблювався у материк (рис. 9, 2). У заповненні західного сектору ровика виявлено щелепу коня.

упиралися в підборіддя, руки зігнуті у ліктях, кисті перед обличчям (рис. 8, 2). Збереженість кісток погана.

Над головою небіжчика стояла банкоподібна неорнаментована посудина зрубного часу (рис. 8, 4), отвором до кістяка під кутом 40—50°.

Кімерійські та скіфські поховання. В Оріховських курганах дослідили одне рідкісне для Подніпров'я поховання кімерійського часу, що виявлено в кургані № 3 (див. вище).

Кістяк дорослої людини знаходився у ґрунтовій трохі опущеній у материк могили, контури якої погано простежувались. Він лежав скорчено на спині, зігнуті у колінах ноги упали вліво, кістки п'яток під тазом; праву руку випростано уздовж тулуба, ліву зігнуто у лікті, кисті у верхній частині правої половини тазу (рис. 7, 6). Череп дуже пошкоджено, добре збереглася лише нижня щелепа. На уламках черепа сліди зеленого оксиду міді чи бронзи — вірогідно, від якихось речей. Орієнтовано небіжчика головою на південь.

За 15 см ліворуч від тазу лежало кілька кісток дрібної тварини, у тому числі астрагали. Праворуч від

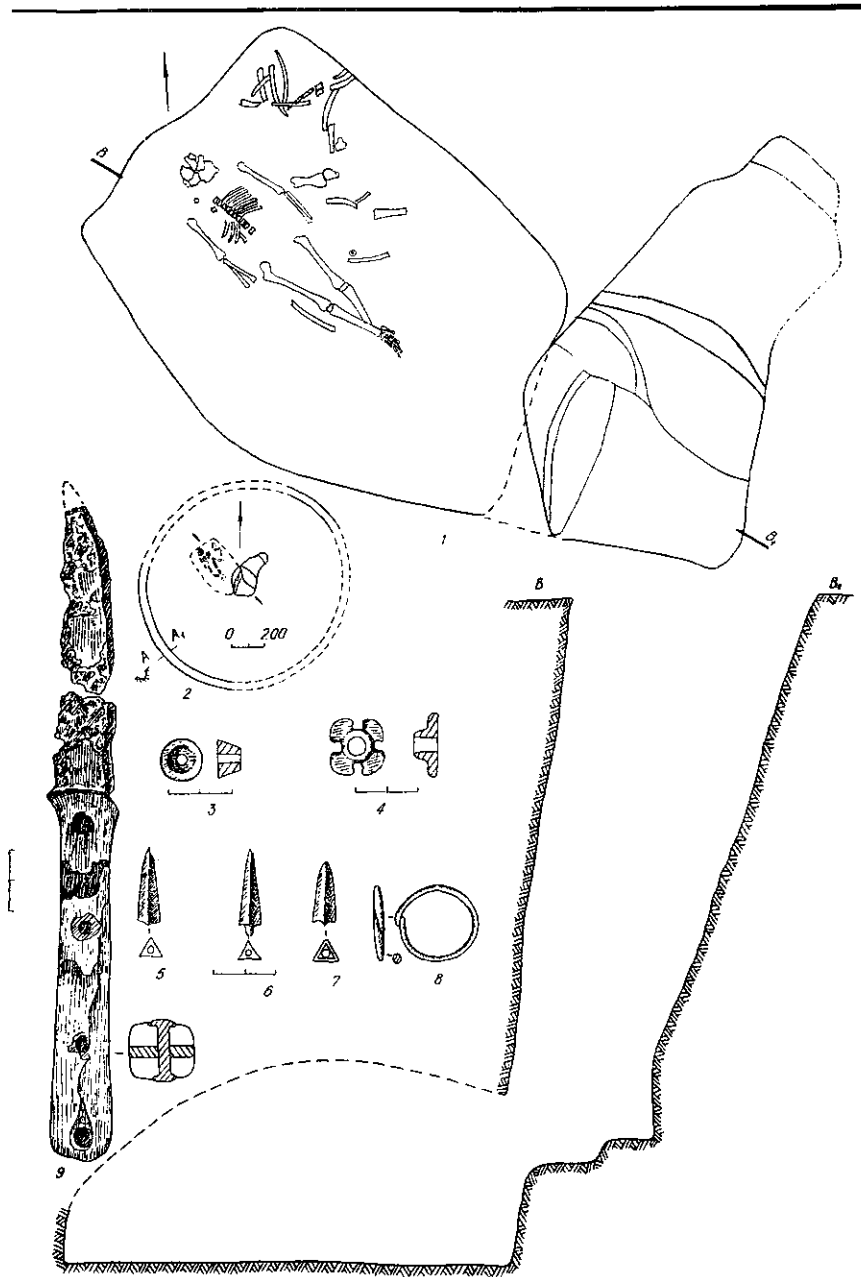

Рис. 9. Матеріали із кургану 8:

1 — план і розріз поховання № 1; 2 — план кургану; 3—9 — речі із скіфського поховання № 1.

Поховання знаходилось під центром кургану. Вхідна яма могили катакомбного типу неправильної форми, орієнтована на північний схід — південний захід (рис. 9, 3). Площа $2,65 \times 1,6$ м, глибина від вершини кургану 4,75 м. До глибини 4 м південно-східна та південно-західна стінки скошені, а нижче — майже вертикальні. Уздовж північно-східної стінки вхідної ями на глибині 1,65, 2,2 2,6 м виявлено три сходинки шириною 1, 0,55, 0,3 м. Уздовж південно-східної стінки на глибині 4,6 м — ще одну сходинку шириною 0,3 м. До глибини 2,7 м заповнення ями було чорноземним, а нижче — змішаним. Дно похило опускалось до входу у поховальну камеру під південно-західною стінкою вхідної ями. Склепіння камери і вхід до неї обвалились у давнину. У плані камера

мала прямокутні обриси, кути округлені, орієнтація північний захід — південний схід; площа $3 \times 2,25$ м, дно на глибині 5,4 м від вершини кургану. Небіжчик покладений на дні камери випростано на спині, головою на південний схід. Руки небіжчика випростано уздовж тулуба, ноги схрещено у гомілках: права нога поверх лівої (рис. 9, 1). Кістяк поганої збереженості. На дні камери біля входу простежено крейдяну підстилку. За 5 см від правої скроні лежала золота серга, справа на грудях — бронзовий предмет невизначеного призначення, у районі лівої половини тазу — бронзовий наконечник стріли, вістря до стоп. У північному кутку камери та уздовж її північно-східної стінки виявлено близько 25 кісток коня (?), а серед них — два бронзових наконечники стріл і кістяку варварку конусом доверху, а також залізний ніж з кістяною ручкою. Біля правого стегна небіжчика траплялись уламки дерева та заліза від невизначеного предмету.

Серга у вигляді зігнутого кільцем, а потоншеними кінцями дротика з низькопробного золота. Діаметр дротини 0,17 мм, діаметр кільця 2,5 см (рис. 9, 9). Бронзовий предмет у вигляді чотирипелюсткової розетки з отвором, втулкою у центрі. Діаметр предмета 2,1 см, діаметр отвору 0,5 см, висота 0,7 см, товщина пелюсток 0,3 см (рис. 9, 5). Наконечники тригранні зі схованими втулками, у одного грані дещо опущено донизу. Висота 2—2,5 см (рис. 9, 6—8). Ворварка кістяна, конічна. Нижня площина овальна, діаметр $1,9 \times 1,3$ см, діаметр верхньої округлої площини — 0,9 см, діаметр отвору — 0,4 см; висота ворварки — 0,7 см (рис. 9, 4).

Клинок ножа однолезовий з горбатою спинкою. Довжина клинка близько 8,7 см, ширина 1,5 см, товщина 0,3 см. Кістяна ручка овальна у розрізі — $1,6 \times 1,2$ см. Клинок і ручка поєднані 4 залізними заклепками (рис. 9, 10).

За складом знахідок поховання датується IV—III ст. до н. е. Як і поховання з кургану № 7, воно належить рядовому скіфові і має численні аналогії у степах Північного Причорномор'я.

Крім описаних поховань раннього залізного віку, в Оріховських курганах досліджена ще одна могила — мабуть, сарматського часу. Виявлена вона в кургані № 3 (поховання 1). Поховання дорослого залягало у верхній частині насипу на глибині 0,9 м від вершини кургану. Небіжчика покладено на спині, головою на південний захід. Руки випростано уздовж тулубу, права кисть біля тазу, а ліва не збереглась (рис. 8, 3).

За 10 см від головки лівого стегна виявлено прясло, що лежало отвором до голови небіжчика. У отворі деревний тлін.

Серед поховань Оріховських курганів привертають увагу матеріали зрубної культури. Вони вносять новий штрих у розуміння історії стародавнього населення Нижнього Подніпров'я.

До недавнього часу на Україні відомо лише близько 20 зрубних поховань з трупоспаленням¹. Зараз їх кількість потроїлась. Досліджені нами могили цього типу знаходять прямі аналогії серед поховань із курганної групи «Рясні могили» Запорізької області (курган № 1 поховання 1)². Наявність трупоспалення у зрубних племен пояснюють по-різному. Деякі дослідники вбачають у них іншокультурні впливи³, інші ж пов'язують їх з соціальним розташуванням населення зрубної культури⁴. Для з'ясування світогляду носіїв цієї культури є важливою, очевидно, і знахідка дерев'яної чаші з мідними накладками (курган № 9).

Нашими розкопками, нарешті, поповнився список рідкісним для України кіммерійським похованням, та двома могилами рядових скіфів, з яких одна не пограбована.

¹ *Отрощенко В. В.* Погребения с трупосожжениями у племен зрубной культуры Нижнего Поднепровья. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 1977, с. 183.

² *Отрощенко В. В., Болтрик Ю. В., Никитенко М. М. и др.* Отчет запорожской экспедиции за 1976 г. — НА ИА АН УССР, 1976 / 6, ф. е. 8019, с. 3—6.

³ Синицын И. В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья. — Учен. зап. Саратов. ун-та, 1947, с. 11—12; Смирнов К. Ф. Погребения с конями и трупосожжениями эпохи бронзы в Поволжье. — СА, 1957, № 27, с. 209—222.

⁴ Васильев И. Б., Пятых Г. Г. Новые трупосожжения бронзового века в Заволжье: Очерки истории и культуры Поволжья. — Куйбышев, 1976; Пестрикова В. И. Курганный могильник у совхоза «Солнечный». — Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья, 1977, 220, с. 79—80.

ТЕЛЕГИН Д. Я., ТЕРПИЛОВСКИЙ Р. В.,
КОЗЛОВСКИЙ А. А., ПУСТОВАЛОВ С. Ж.

Ореховские курганы на Днепропетровщине

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок курганов близ сел Орехово и Никольское Солонянского района Днепропетровской области. В семи курганах обнаружено 19 погребений. Почти половину из них составляют ямные погребения, где прослежены мощные деревянные конструкции. Наиболее интересны срубные погребения. Все они основныи и дают представление о самых разнообразных способах погребения: трупосожжения на месте, труположения в каменных ящиках, в глубоких могилах с одностатным перекрытием, мелких грунтовых ямах. Небезынтересен и их инвентарь.

Публикуемые материалы вносят новый штрих в понимание истории древнего населения Нижнего Поднепровья.

Л. С. КЛОЧКО

Верхній плечовий одяг скіфів

Вивчення всіх елементів костюму та його декору уточнює наші уявлення про матеріальну та духовну культуру скіфського суспільства, про його соціальну структуру, етнічні зв'язки, естетичний ідеал.

Скіфський костюм у загальних рисах відомий за зображеннями на витворах античних торевтів. Вчені звертали увагу на різні відтворення одягу скіфів: головного убору, верхнього вбрання, взуття. Найчастіше це проявлялось в описові зовнішнього вигляду стародавніх мешканців Північного Причорномор'я без детального аналізу характеру скіфського костюму¹. П. К. Степанов в «Истории русской одежды» дав характеристику всім елементам жіночого та чоловічого одягу скіфів порівняно з вбранням племен Середньої та Передньої Азії².

У наш час скіфський костюм взагалі описували вчені при характеристиці історії скіфів, звертали увагу і на окремі деталі костюму, вивчаючи археологічні залишки вбрання.

Привертають увагу праці А. П. Манцевич, в яких проаналізовано образи «варварів» у творах античних майстрів: зображення різних видів одягу та його декору. Автор висловлює думку про фракійські риси деяких елементів костюму персонажів композицій, розміщених на вазах, платівках та інших предметах, виявлених у курганах Північного Причорномор'я. Слід відзначити також припущення автора про те, що античні художники не відображали етнічних особливостей у костюмах зображуваних персонажів, а слідували традиційній іконографії «варварів» взагалі⁴.

Метою даної праці є аналіз пам'яток, що дають змогу уявити специфіку верхнього плечового одягу скіфів та реконструювати деякі форми вбрання.

Одяг мешканців північно-причорноморських степів у VI—III ст. до н. е. привертав увагу їхніх сусідів — греків причорноморських колоній, завдяки чому ми маємо пам'ятки зображувального мистецтва та писемні свідчення античних авторів. Писемні джерела не дають вичерпних даних про одяг скіфів. Деякі фрагменти, присвячені опису жителів євразійських степів, лише згадують, що одягаються вони, як скіфи. У творах античних авторів є лише поодинокі зауваження про особливості скіфського костюму. Відносно верхнього плечового одягу маємо свід-

чення Юлія Полідевка: «Був і шкіряний одяг — сисирна — шкіряний хітон, волосатий з рукавами»⁵.

Джерелами у вивченні скіфського одягу є пам'ятки образотворчого мистецтва та археологічні матеріали, які дають уявлення про комплекс чоловічого костюму. Він складався з рукавного плечового одягу, поясного — штанів, взуття у вигляді коротких чобітків та головного убору різної форми. За пам'ятками мистецтва відомий верхній плечовий одяг у вигляді розпашної куртки та довгого халата.

Зображення різних періодів історії скіфів дають уявлення про силует верхнього одягу, який створюється співвідношенням лінії плеча і формою рукавів з довжиною талії одягу⁶. Найраніше відображення плечового вбрання чоловіків можна побачити на відомій циліндричній печаті у сценах битви мідян зі скіфами⁷. Одяг скіфів має вигляд короткої куртки з видовженими полами. Зображення скіфів IV ст. до н. е. на широко відомих зразках торевтики: вазах, платівках, пекторалі відрізняються детальністю, що дозволяє помітити добре розроблені за допомогою різних прийомів крою форми верхнього плечового одягу.

Група пам'яток IV ст. до н. е. із зображеннями верхнього одягу досить значна, але кількість таких відтворень вбрання, що дають можливість проаналізувати його особливості з точки зору загальних конструктивних основ, обмежена.

Отже, розглядаючи зображення скіфського одягу, можна в загальних рисах його характеризувати як рукавний, розпашний, що притаманно, мабуть, кочівникам. Справді, якщо порівняти вбрання персонажів картин, зображених на ападані Персепольського палацу, де відтворено вигляд представників різних народів, можна бачити, що, крім скіфів, саки та хорезмійці (кочовики) одягнені у розпашний одяг. Мешканці Західної Азії — асирійці, мідяни, парфяни — мають одяг нерозпашний.

На рисунках розрізняються деякі особливості крою скіфського одягу. Найбільш поширеним одягом чоловіків був так званий каптан — куртка з невеликим трикутним вирізом ворота, з симетрично видовженими полами, що «миском» опускаються від середини стегон майже до колін. Характерний косий запах справа наліво без застібок. Зіставлення зображень раннього періоду скіфської історії з образами скіфів IV—III ст. до н. е. показує, що така форма одягу, деталі крою існували довгий час. Вона відрізняється досконалістю форми з урахуванням корисності.

Одяг подібного силуету був поширений на великій території Євразії. Він склався, ймовірно, в середовищі індоєвропейців. У скіфський час він поширювався у саків, персів⁸. Рисунки та археологічні знахідки підтверджують співпадання деяких декоративних засобів в оформленні одягу на території Євразії. Наприклад, золоті прикраси на вбранні трапляються у жителів Алтаю, саків Семиріччя і скіфів Північного Причорномор'я. Можливо, специфічні принципи крою також притаманні багатьом народам, адже на створення форми одягу впливало багато факторів, серед яких певне місце займали виробнича діяльність, природне середовище, матеріал виготовлення.

За загальними положеннями костюмознавства в стародавньому костюмі основні шви були додатковим засобом художнього оформлення, тому їх часто оздоблювали вишивками, аплікацією. Прикладом є чоловіча сорочка з другого Пазирикського кургану: в основні шви вставлений вузький вовняний шнур червоного кольору⁹. Якщо під цим кутом розглядати зображення скіфського плечового одягу, то можна уявити деякі елементи крою чоловічого та жіночого вбрання.

Отже, які ж конструктивні особливості можна простежити в каптанах персонажів композицій, що інколи узагальнено називають «сцени побуту скіфів»?

У композицію на вазі з кургану Куль-Оба включено сім персонажів. Всі вони одягнені у куртки, оздоблені орнаментом на рукавах, полах та

Рис. 1. Вбрання персонажів композиції на вазі з кургану Куль-Оба.

спині. Привертають увагу, насамперед, горизонтальні смуги візерунків у верхній передплічній частині рукава, які простежуються на каптанах майже всіх учасників сцен, відтворених на Куль-Обській вазі (рис. 1). Ця деталь трапляється досить часто в зображеннях, що відносяться до скіфських, наприклад, на вбранні деяких персонажів сцен, відтворених на Чортотлицькій вазі, на каптані скіфа зі списом у руках на платівці з Куль-Оби¹⁰. Традиція декорування цієї (передплічної) частини рукавів простежується і у саків: згадаймо, наприклад, куртку юнака з кургана Іссик — великі платівки з лев'ячою головою кріпились на різних ділянках вбрання, виділяються вони і на передпліччі¹¹.

У персонажів Куль-Обської композиції на каптанах помітні смуги прикрас посередині плеча. Вона зображена перпендикулярно до горизонтального поясу візерунків у передплічній частині рукава (скіф на колінах з щитом та списом у сцені бесіди) (рис. 1, 2, 4). Слід відзначити подібну деталь у оформленні вбрання «царів», зображених на чаші з Гайманової Могили (особливо яскраво у скіфа, що зліва у сцені «бесіди двох царів») (рис. 2). Треба згадати аналогічні прийоми оформлення цих ділянок вбрання (плеча та передпліччя), відомих за зображеннями: на плакетці з Аму-Дар'їнського кладу ідентично прикрашена куртка — «мага», вбрання вершника — золота скульптурна фігурка з цього ж кладу; одяг «ахеменідського сатрапа», зображеного на ритоні з Єревану, також привертає увагу прикрасами на плечі та передпліччі¹².

Каптани осіб Куль-Обської композиції прикрашені вертикальними стрічками орнаменту на боках та посередині спини. Особливо помітні смуги на вбранні учасників сцен розмови (у скіфа з налобною стрічкою куртка має вертикальні смуги), та лікування ноги: скіф, що перев'язує ногу, має куртку з широкими вертикальними смугами візерунків, які проходять на боках та посередині спини. Менш виразно передані ці деталі на вбранні інших персонажів, але можна помітити наявність бокових та спинних декоративних ліній (скіф, що натягує лук, а також учасники сцен лікування зуба та ноги). Бокові лінії, передані різними засобами, можна побачити на вбранні осіб, зображених на предметах з Аму-Дар'їнського кладу: фігурка вершника та постать «мага» на золотій плакетці¹³.

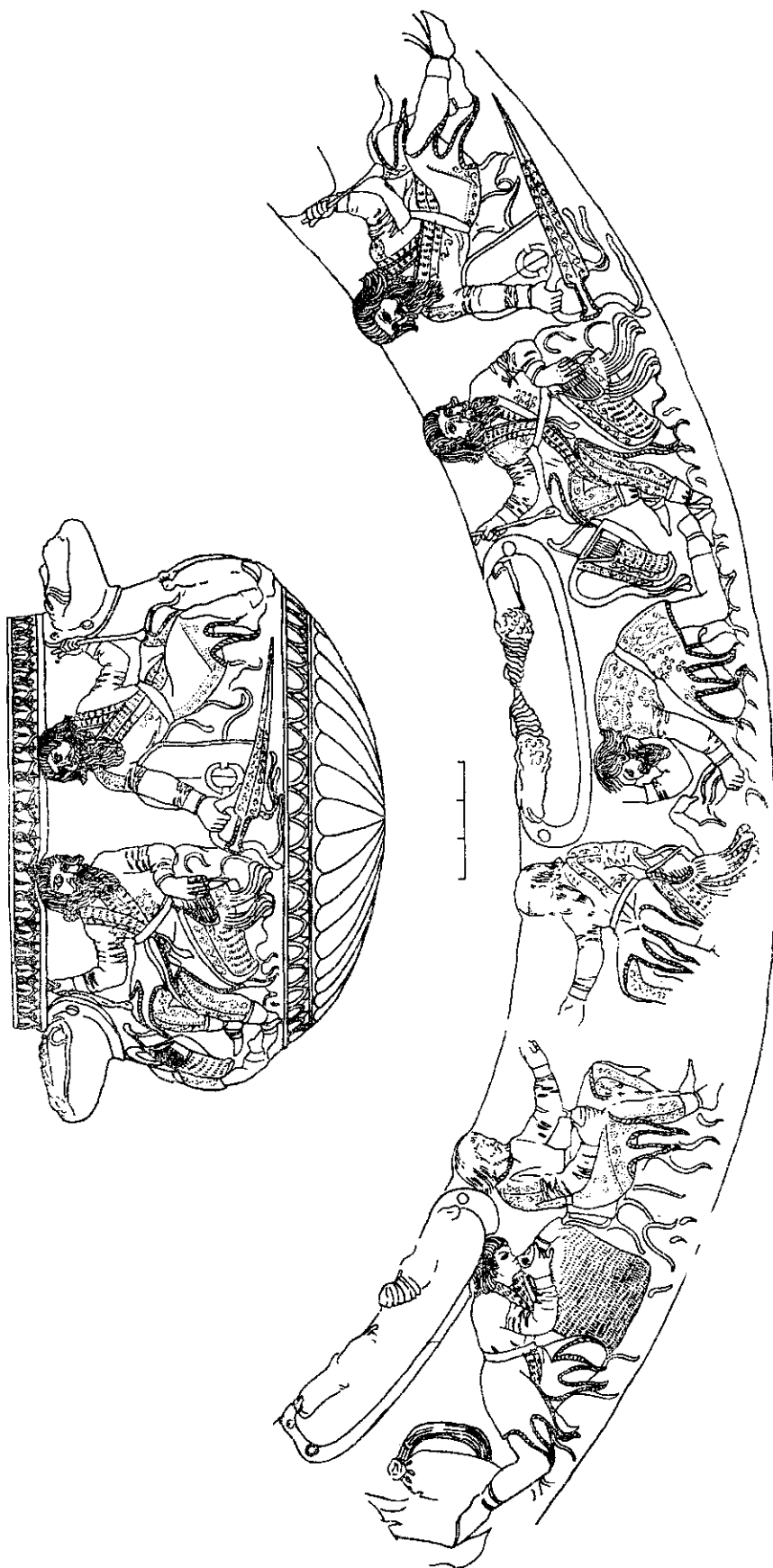

Рис. 2. Костюм скіфів, зображених на чаші з кургану Гайманова Могила.

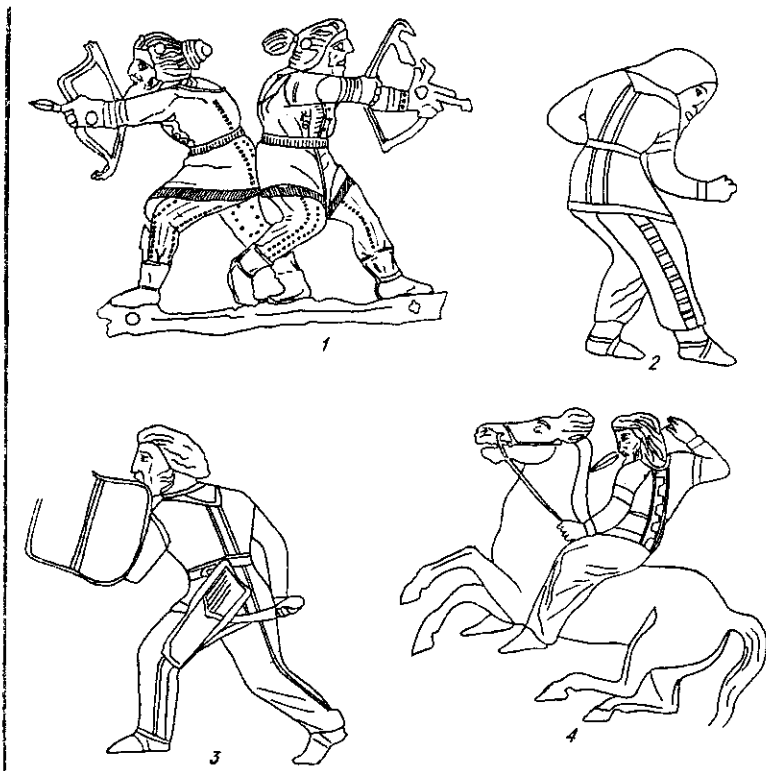

Рис. 3. Вбрання з вертикальною смугою на спині:

1 — платівка з кургану Куль-Оба; 2 — персонаж композиції Чортотлицької вази; 3 — скіф, зображений на гребні з кургану Солоха; 4 — платівка з кургану Куль-Оба.

Така деталь у оформленні каптанів, як вертикальна лінія чи смуга візерунків посередині спини, трапляється у вбранні деяких персонажів композицій так званого скіфського побуту, зображених на різних предметах. Так, добре помітний виділений двома паралельними лініями вертикальний пас на куртці скіфа з мечем та щитом, зображеного на гребні з кургану Солоха. Каптан вершника, що полює на зайця (платівка з кургану Куль-Оба), привертає увагу візерунками у вигляді простого меандра, розміщених смугою посередині спини. Куртка одного з учасників «ритуальної стрільби» з луків (платівка походить з кургану Куль-Оба) також має вертикальну лінію посередині спини. Чітко передана вертикальна смуга на спині однієї з осіб композиції на Чортотлицькій вазі (рис. 3). Очевидно, стародавніми майстрами відтворений шов посередині спини. Археологічні знахідки з Алтаю підтверджують наявність вертикального шва на спині вбрання цього часу та існування традиції оздоблення швів смугами шкіри та нашивними платівками (знахідка у Катандинському кургані) ¹⁴.

Вертикальна лінія на спині вбрання привертає увагу не лише свідченням шва у цьому місці. Слід відзначити, що особливістю вбрання з таким способом формування спинки є капюшон (відлога), зображення якого можна побачити у вигляді трикутника на спині багатьох персонажів.

Декоративні смуги на боках, спині, плечах каптанів персонажів «побутових картин скіфського життя» можуть свідчити про спосіб формування стану та рукавів. Отже, звертаючись до прикрашених ділянок, можна уявити крій каптану «типу Куль-Оба», який, напевне, мав плечові шви, а стан складався з двох деталей — спинки та двох пілок. Частина рукавів до передпліччя була викроєна з полотнищ стану. Рукава пришивались до стану. Такий спосіб крою економний, досить прос-

тий і в той же час дає можливість сформувати одяг, добре припасований до людської постаті.

Силует одягу, подібний до вбрання куль-обських скіфів, можна побачити на вазі з Воронезького кургану (рис. 4). Всі шість діючих осіб картин, зображених на Воронезькій вазі, мають однакові куртки та ідентично розміщений декор на них. Декоративні лінії та візерунки прикрашають поли каптанів скіфів. Добре помітно, що вертикальні смуги розташовані на площині пілок. Вони виразно передані від плеча до низу на куртках воїнів у сценах бесіди та передачі луку. Якщо припустити, що вертикальні смуги на поверхні каптанів — це шви, то можна

Рис. 4. Вбрання персонажів композиції, зображеній на вазі з Воронезького кургану.

уявити спосіб формування каптану «типу Воронезької вазі». Можливо, шви, які ми бачимо на вбранні персонажів Воронезької композиції — декоративні, як, наприклад, на куртці з другого Пазирикського кургану. Ця куртка мала плечові шви справжні та два декоративні на спині¹⁵. Декоративні шви могли існувати як відголосок давньої традиції такого способу крою, коли в основі стану було одне полотнище, а щоб сформувати одяг потрібної ширини, робили бокові вставки. Можливо, саме про такий спосіб формування одягу і свідчать вертикальні смуги, відзначені на каптанах скіфів з Воронезької вазі.

Сцена на гребні з кургану Солоха включає кілька персонажів у різних костюмах. Привертає увагу воїн зліва: його каптан традиційного силуету прикрашений по всій поверхні колами (рис. 5). На рукавах біля передпліччя добре видно горизонтальну смужку, прокреслену двома опуклими лініями. А. П. Манцевич вважає, що тут зображений каптан з короткими рукавами, з-під яких виглядають рукава нижньої сорочки¹⁶. Справді, рукава від передпліччя до ліктя і трохи нижче зібрані в складки: можливо, таким чином показано, що вони виготовлені з матеріалу іншої структури — менш цупкого. Крім того, довгі рукава не прикрашені ніякими візерунками. Але через відкритий ворот куртки скіфа видно, що вона одягнена на тіло без нижнього вбрання. Як уже відзначалося, передпліччя скіфських каптанів досить часто виділені прикрасами, що може свідчити про особливості крою рукавів.

Своєрідний одяг на скіфах, зображених на чаші з Гайманової Могили: привертають увагу нетрадиційно викроєні поли. Вони мають розрізи посередині, значно довші, ніж звичайні трикутні поли каптанів «типу Куль-Оби», «Воронезької вазі» та ін. Це новий тип каптанів за формою передньої частини, але оформлення таких деталей, як верхня частина рукава, вертикальні смуги на спині та боках, зближує одяг скіфів з Гайманової чаші з вбранням скіфів, зображених на кубку з кургану Куль-Оба та на гребні з кургану Солоха.

Добре простежується одяг персонажів сцени «розмови двох царів»: перед каптанів прикрашений візерунками, поли вирізані двома «язиками». У скіфа, що зображений зліва, ці своєрідні «язики» видовжені, пагадують хвосту. Привертає увагу одяг молодого скіфа, що припав до бурдюка; помітно, що ліва пола його вбрання вирізана тьома «язиками». Особливості крою каптанів персонажів композиції Гайманової чаші можна пов'язати з матеріалом виготовлення: А. П. Манцевич припускає, що вони зшиті з шкір звірів¹⁷. Вірогідним здається припущен-

ня О. К. Акішева про символічний характер форми вирізів на полах: можливо, вони означали язики вогню¹⁸ (рис. 2). Можна припустити, що на вазі з Гайманової Могили відображене репрезентативне верхнє вбрання. Як вказувала Н. І. Гаген-Торн, «одяг символічний не лише тими магічними знаками, з яких сплітається його орнаментация та вишивка, не лише за кольором... але й самим кроєм, що відображає, символізує суспільне значення носія»¹⁹.

Каптани чоловіків, зображених на більшості виробів античних торевтів, мають довжину до середини стегон. Дещо коротше вбрання у скіфа, що полює на зайця в сцені, відтвореній на платівці з Куль-Оби. Мабуть, такий каптан виступає як один з типів верхнього плечового одягу скіфів. Згадаємо, що короткий каптан одягнений на скіфа, постать якого зображено на циліндричній печаті (битва мідян зі скіфами).

Зображення скіфів на Чортомлицькій вазі, гориті з кургану Солоха, на пекторалі з Товстої Могили відрізняються тим, що одяг персонажів різних сцен не прикрашений візерунками. Але й на цих пам'ятках можна розгледіти деякі деталі крою скіфського вбрання. Каптани персонажів цієї групи пам'яток традиційної форми, зберігають такі деталі, як опушка по низу, видовжені поли, косий запах справа наліво. Помітно такий елемент, як невеликий розріз на боці куртки одного з учасників сцени «приборкання коней» на Чортомлицькій вазі, вертикальну смугу на спинці каптану одного з персонажів цієї ж сцени, а також капюшон (рис. 6).

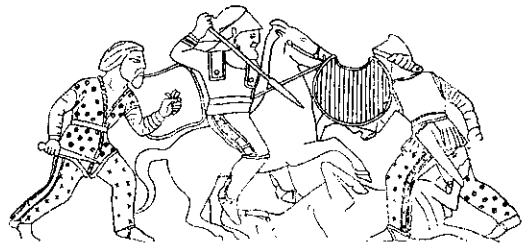
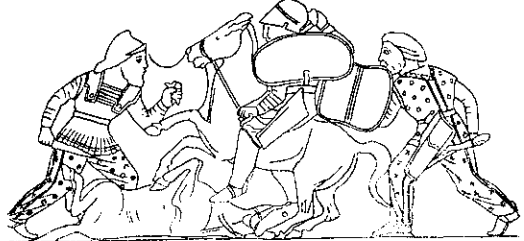

Рис. 5. Гребінь з кургану Солоха.

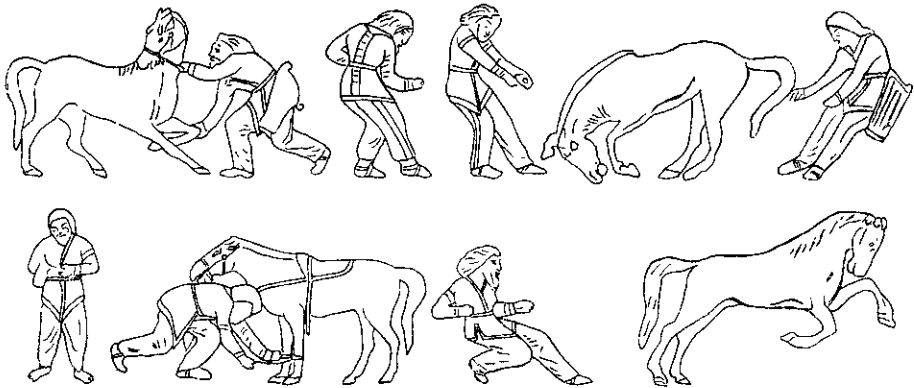

Рис. 6. Одяг персонажів сцен, зображення на вазі з кургану Чортомлика.

Вбрання цієї групи відрізняється відсутністю докладно відтворених швів. Для каптанів такої самої форми можна уявити типи крою «Куль-Обської вазі» або «Воронезької вазі». Можна припустити існування інших типів формування верхнього плечового одягу. Цілий ряд зображень скіфів подають зразки одягу без плечового шва: одяг персонажів, відтворених на Чортомлицькій вазі, на платівках з Куль-Оби, на пекторалі з Товстої Могили. Можливо, в такому разі форма одягу досягалась за рахунок перекидання одного чи двох полотнищ через плечі. Вони становили основу стану, скріплювались повздовжніми швами на бо-

ках, а інколи і на спині. Такий крій тяжіє до так званого тунікоподібного і у стародавньому костюмі він був широко поширений. Цей тип крою також відрізняється простотою та економічністю (рис. 7).

Отже, узагальнюючи спостереження відображень чоловічого верхнього вбрання скіфів, можна уявити три варіанти формування його силуету, тобто три способи крою. Матеріали зображувального мистецтва не дають відомостей про інші способи формування так званого каптану, але не виключають припущення про їхнє існування.

Як уже вказувалось, силует вбрання, а також, очевидно, деякі способи його формування, був поширений на великій території Євразії.

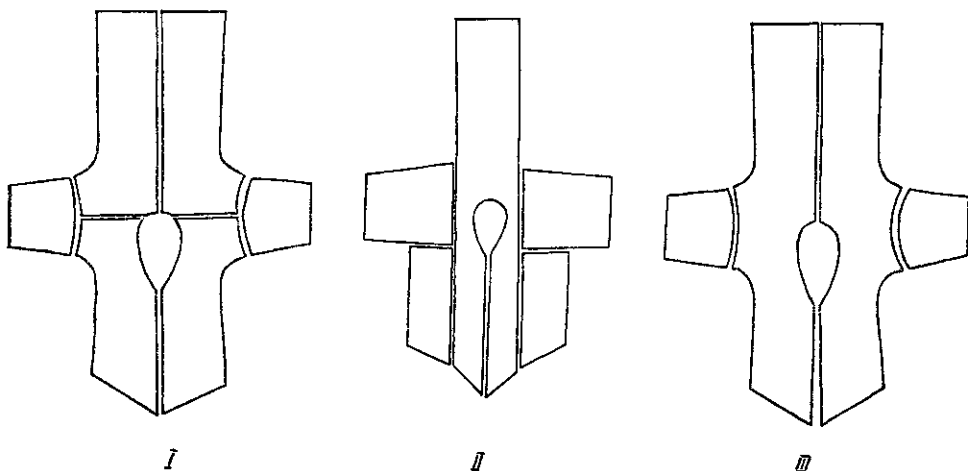

Рис. 7. Варіанти формування скіфського каптану:

I — крій каптану і «типу Куль-Оба»; II — формування каптану із швами на площинні пілок (типу Воронежської вази); III — тунікоподібний спосіб формування верхнього одягу.

Одягови кожного народу були притаманні такі деталі, щоб відрізняли його від іншого. Справді, лише каптан скіфів має видовжені «миском» поли. Ця особливість крою передньої частини скіфського верхнього вбрання була, ймовірно, результатом пошуку економічного витрачання матеріалу, призначеного для пошиття вбрання. Виявлення особливостей крою скіфського одягу, характеру його декору дає можливість виробити критерії оцінки правильності реконструкцій одягу за археологічними матеріалами.

Знахідки залишків костюму не досить численні, особливо в тій мірі, що потрібно для реконструкції форми того чи іншого елемента. Гадаємо, що форму чи силует можна встановити, виходячи з припущення про розміщення прикрас — золотих платівок по контуру основних швів.

Цікавий матеріал для реконструкції верхнього вбрання знаходимо в похованні хлопчика-підлітка чи юнака з кургану № 9 поблизу с. Піски Миколаївської області. Поховання здійснене в кургані висотою 3 м, поховальна камера знаходилася на глибині 6 м. Померлого супроводжували зброя — меч та вістря стріл, амфори, срібний лутерій, бронзовий котел, срібний кубок, різні прикраси²⁰. Костюм юнака має характер парадного. Він включає прикраси: срібний браслет, золоту гривну, елемент військового досліху (поножі), а також значну кількість декоративних платівок від поясу та вбрання. Платівки прикрашали різні ділянки, очевидно, верхнього одягу. 75 бляшок з зображенням грифона, як це видно по їх зафіксованому розміщенню, кріпились на рукавах та на спині вбрання. Платівки розміром 4×3,5 см, мають зображення грифона, повернутого вліво. Стилзація зображення досить майстерна. Фігура грифона вкомпонована у прямокутну рамку, що має вигляд витого

шнура. Опуклими лініями позначені серповидно загнуті крила, окреслена рогата голова з чітко виділеним оком (рис. 8, 1).

Розміщення бляшок на рукавах можна реконструювати, зіставляючи їх положення в похованні на кістках небіжчика (рис. 9). Частина платівок зафіксована лицевим боком вверх, а частина — зображенням до низу. Всі бляшки утворювали групи на зап'ястях, передпліччі та на плечах. На обох рукавах уявного вбрання було прикріплено по 28 платівок. Справа та зліва добре видно розташування декору на зап'ястях. На правій руці платівки зафіксовані вище браслета: шість бляшок лежали

Рис. 8. Платівки, що прикрашали вбрання юнака, з поховання № 1 кургану № 9 поблизу с. Піски Миколаївської обл.

майже поряд, три з них були повернуті зображенням вниз. Така сама картина зафіксована і на лівому зап'ясті. Отже, якщо уявити платівки нашитими на рукав, то вони показують його ширину 24 см на ділянці нижче ліктя.

Положення ще однієї групи бляшок говорить про декорування ділянок передпліччя. На правому рукаві розташування платівок порушене, але зіставлення з положенням на лівому рукаві дає змогу побачити на 10—12 см вище ліктя два ряди прикрас у верхній частині рукава. Платівки прикріплювались паралельними рядами, утворюючи смугу шириною 7 см та довжиною близько 32 см (ширина рукава). Верхню частину обох рукавів прикрашали 16 платівок. Бляшки, які знаходились вище горизонтальних смуг, прикрашали плечі. Платівки і на лівому, і на правому плечах лежали дещо скупчено, але таким чином, що можна їх уявити прикріпленими на вбранні смугою, перпендикулярною до прикраси передпліччя. На кожному плечі помітно по шість бляшок. Довжина плечевого паса від горизонтальної смуги передпліччя, якщо розмістити платівки в один ряд, становить 21 см. Розташування бляшок на рукавах та плечах одягу юнака нагадує форму декору на каптані персонажу композиції куль-обської вази.

Частина бляшок зафіксована під кістками хребта, які лежали довгою смугою від шийних хребців до кісток тазу. Всі платівки повернуті зображенням до низу. Ймовірно, цей ряд платівок прикріплювався по лінії шва посередині спини. Ця деталь також збігається з деякими зображеннями: наявність шва на спині помітна на вбранні персонажів куль-обської, чортотлицької композицій та ін. Тим більш цікаво, що така особливість крою підтверджується археологічними знахідками.

Таким чином, у результаті аналізу можна уявити спосіб формування вбрання юнака, похованого в кургані № 9 поблизу с. Піски Миколаївської області. За аналогією з численними зображеннями його верхній плечовий одяг мав вигляд куртки з довгими рукавами. Вбрання складалося з чотирьох частин: дві деталі спинки з'єднані на спині вертикальним швом, а передні пілки між собою не з'єднані і утворюють

симетричні поли. Деталі спинки та переду зшиті по лінії плеча. Судячи з розташування бляшок у верхній частині рукава, можна уявити, що частина рукавів викроєна разом з деталями, що становлять стан вбрання. По лінії передпліччя, приблизно на 10—15 см вище ліктя, пришивались майже прямі, дещо завужені до зап'ястя, досить широкі рукава. Як бачимо, золоті бляшки не облямовували поли вбрання, не підкреслювали вертикальний розріз на грудях. Про розпашний характер одягу можна судити, опираючись на розміщення прикрас і на співпадання форми декору, відображеного на розпашному одязі в творах торевтів з положеннями прикрас у похованні.

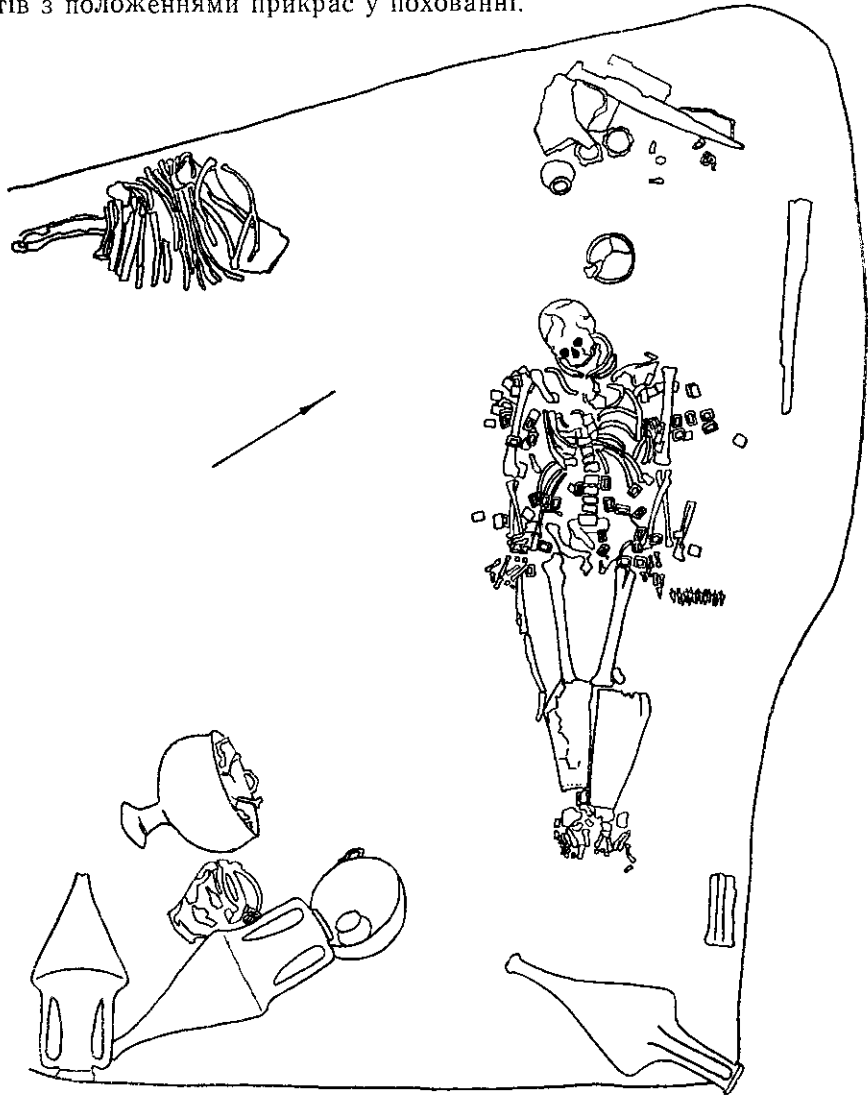

Рис. 9. Схема розміщення платівок на одязі похованого з кургану № 9 поблизу с. Піски Миколаївської обл.

У скіфському жіночому костюмі (поховальному) помітна тенденція прикрашати найбільш помітні ділянки вбрання (наприклад, передня, видима частина головного убору). Очевидно, декорування інших елементів костюму було пов'язане з іншими принципами. Так, верхній плечовий одяг прикрашали за лініями швів, на площині пілок. Як свідчать зображення скіфського вбрання, розміщення декору завжди симетричне щодо вертикального розрізу спереду. Щоб прикрасити золотими платівками вертикальні краї пілок, треба закріпити бляшки лише на одній

полі, бо інша буде закрита запахом. Таким чином, порушується симетрія, притаманна скіфському декоративному мистецтву. Вірогідніше припустити, що поли облямовували хутром, обидві однаково, поєднувалась функція декору з практичною.

Всі зображення плечового чоловічого вбрання вказують на відсутність застібок, тому розпашний одяг обов'язково доповнювався поясом. Зображення поясів не відрізняється різноманітністю та детальністю. Як правило, це вузька смужка, позначена горизонтальними лініями навколо постатей персонажів різних композицій. Найбільш докладні дослідження присвятили цій деталі чоловічого костюму А. П. Манцевич та Є. В. Черненко²¹. Вони, зокрема, виявили символічні та практичні функції поясу, його особливості та характер у різних комплексах чоловічого костюму. Є. В. Черненко виділив в окрему групу пояси, шкіряна основа яких прикрашалася золотими платівками; пояси з фігурним набором. Можна назвати цілий ряд поховань, що мали серед інших залишків пояс, прикрашений золотим декором. Можливо, саме такі пояси мали на увазі стародавні майстри, відтворюючи чоловічий костюм на платівці з кургану поблизу с. Аксютинці (Сумської області), а також на трикутній пластині з кургану Карагодеуаш (персонаж зліва від жіночої постаті). Пояси на цих предметах дороблені вертикальними рисками²¹.

Вбрання похованого в кургані № 9 (с. Піски) юнака також доповнювалось поясом, прикрашеним срібними з позолотою бляшками. Вони мають вигляд прямокутників розміром 3,5×4 см. Краї платівок виділені рамкою у вигляді витого шнура. Зображення в середині рамки являє собою композицію з чотирьох пальметок, що розташовані симетрично щодо уявних діагоналей (рис. 8, 2). Бляшки зафіксовані на кістках тазу та трохи вище, а також під хребцями спини. На поясі розміщувались 24 платівки. Очевидно, вони кріпилися всі поряд. Довжина поясу становила приблизно 96 см (рис. 10).

Отже, майже повний збіг розташування декору верхнього вбрання із археологічних пам'яток з прикрашеними ділянками на каптанах, зображених античними торевами, відкриває цікаві аспекти у вивченні різних елементів скіфського костюму. Як зазначалося, існують критерії для реконструкції форми одягу і способів її досягнення, крім того, є всі підстави вважати незаперечним той факт, що на багатьох творах скіфо-античної торетики відтворені жителі північнопричорноморських степів у вбранні, властивому за деякими деталями лише їм. Аналіз скіфського вбрання за зображеннями дає можливість виділити різні способи формування силуету, простежити своєрідність крою повсякденного та парадного одягу. Археологічні фрагменти дають можливість, як у даному випадку, зіставити деякі елементи з зображеннями одягу і відтворити вигляд тієї чи іншої деталі костюму.

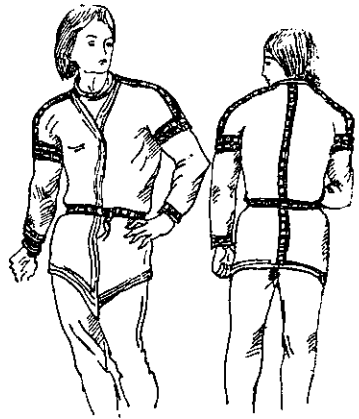

Рис. 10. Графічна реконструкція верхнього вбрання юнака з кургану № 9 поблизу с. Піски Миколаївської обл.

¹ Лаппо-Данилевский А. С. Скифские древности. — Спб., 1887, с. 51—73; Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918, с. 71—73.

² Степанов П. К. История русской одежды. — Пг. 1916, вып. 1, с. 13—18.

³ Археологія Української РСР. Скіфо-сарматська та антична археологія. — К., 1971, т. 2, с. 143—152; Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968, с. 136—154; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднестровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967, с. 28—29; Мозолевский Б. Н. Товста Могила. — К., 1979, с. 197—210.

⁴ Манцевич А. П. Изображения скифов в ювелирном искусстве античной эпохи. — Archeologia, 1975, № 26, с. 1—45; Манцевич А. П. О пластине из кургана Карагодеуаш. — АСЭ, 1964, № 6.

- ⁵ Латишев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — ВДИ, 1948, № 2, с. 265.
- ⁶ Киреева Е. В. История костюма. — М., 1970, с. 6.
- ⁷ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. — Спб., 1889, вып. 2, с. 13, рис. 9.
- ⁸ Вейс Г. Внешний быт народов с древнейших и до наших времен. — М., 1873, т. 1, с. 284.
- ⁹ Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М., Л., 1953, с. 104.
- ¹⁰ Степанов П. К. Указ. соч., с. 17, табл. IV, с. 20, табл. VII.
- ¹¹ Акишев К. А. Курган Иссык. — М., 1978, с. 45.
- ¹² Толстой И., Кондаков Н. Указ. соч., с. 50, рис. 35; с. 53, рис. 39.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Видонова Е. С. Катандинский халат. — Тр. ГИМ, 1938, вып. 8, с. 169—179.
- ¹⁵ Руденко С. И. Указ. соч., с. 104.
- ¹⁶ Манцевич А. П. Изображения скифов в ювелирном искусстве античной эпохи, с. 13.
- ¹⁷ Там же, с. 14.
- ¹⁸ Акишев А. К. Костюм «золотого человека» и проблема катафрактария. — В кн.: Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1981, с. 55.
- ¹⁹ Таген-Торн Н. И. К методике изучения одежды в этнографии СССР. — СЭ, 1933, № 3/4, с. 122.
- ²⁰ Шапошникова О. Г. Отчет Ингульской экспедиции за 1972 год. — НА ИА АН УССР, 1972/3, с. 119.
- ²¹ Манцевич А. П. О скифских поясах. — СА, 1941, № 7, с. 19—30; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 57—64.
- ²² Черненко Е. В. Указ. соч., с. 64.

Л. С. КЛОЧКО

Верхняя плечевая одежда скифов

Резюме

Скифский костюм в общих чертах известен нам по изображениям в произведениях торевтов Северного Причерноморья IV в. до н. э. Многие исследователи обращали внимание на внешний облик обитателей северопричерноморских степей, подчеркивали своеобразие их костюма. Некоторые детали костюма, как украшения на определенных участках одежды, переданы с большими подробностями. Согласно одному из положений костюмоведения в древности швы были дополнительным средством художественного оформления и часто украшались вышивкой, аппликацией. На основании этого положения можно попытаться рассмотреть некоторые изображения верхней плечевой одежды скифов с точки зрения конструктивных основ и определить способы формирования силуэта скифского «кафтана». Выказано предположение о существовании трех основных способов кроя верхней распашной одежды скифов. Выявление особенностей кроя скифской одежды, характера его декора позволяет выработать критерии оценки правильности реконструкции одежды по археологическим материалам.

На основании археологических материалов в сопоставлении с ранее рассмотренными изображениями скифского «кафтана» сделана графическая реконструкция верхней плечевой одежды юноши, погребенного в кургане № 9 у с. Пески Николаевской области. Размещение украшений на одежде погребенного совпадает с положением орнаментальных полос на куртках некоторых персонажей композиции на вазе из кургана Куль-Оба.

О. Д. ГАНІНА

Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся

Ранньоскіфські пам'ятки Західного Поділля посідають особливе місце серед пам'яток різних локальних груп культури скіфського часу Лісостепової смуги УРСР. До воз'єднання українських земель в єдиній соціалістичній державі в регіоні Західного Поділля були відомі лише поодинокі матеріали, переважно з могил скіфської доби¹.

Після Великої Вітчизняної війни радянські вчені почали глибоке вивчення археологічних пам'яток цієї території. Експедиція ІІМК СРСР та ІА СРСР (1948—1951 рр.), Середньо-Дніпровська експедиція ІА та ЛВІА АН СРСР, Південно-Подільська експедиція Державного Ер-

мітажу (1952—1953 рр.) під керівництвом М. І. Артамонова дослідили в межиріччі Бугу та Дністра в межах Вінницької області Григорівське, Северинівське та ряд інших городищ і поселень часів скіфської архаїки. Більшість з них опубліковані, а саме: Григорівське², Северинівське³ городища в Вінницькій області та поселення поблизу Селища⁴ Хмельницької області, в урочищі Гоолдри поблизу с. Сухостав⁵ та в с. Іване-Пусте Тернопільської області.

Завдяки вивченню цих пам'яток були виявлені генетичні зв'язки між культурами племен Західної Подолії і племен ранньоскіфської доби Середнього Подніпров'я.

У 1969 р. експедиція ДІМ УРСР під керівництвом автора дослідила ранньоскіфське поселення в с. Іване-Пусте і провела розвідку поблизу с. Залісся Борщівського району Тернопільської області, що дала спорадичний матеріал цієї ж культури.

У 1970 р. поблизу с. Залісся проведені розвідкові розкопки. Село розташоване на правому березі р. Збруч — лівій притоці Дністра, а Заліське поселення знаходиться на правому березі урочища Долина, яка колись була правою притокою Збруча. Територія поселення використовується колгоспом «Нове життя» під пропашні та городні культури і щорічно глибоко розорюється, внаслідок чого культурний шар досить поруйнований. Культурні залишки на поселенні простежуються на відрізьку 500 м вздовж берега урочища Долина на захід від с. Залісся.

Розкоп закладено на високому пагорбі, відомому у місцевого населення під назвою Козацька Могила. Розміри розкопу (з півдня на північ) 12×20 м, культурний шар на всій площі досить насичений. На глибині 0,4 м по всій площі нерівним шаром лежав завал необпаленої глиняної обмазки, зі слідами відбитків лози, спорадично траплялися шматки обпаленої глини також з відбитками лози. Завал глини являв собою залишки наземної каркасної споруди, що загинула від незначної пожежі. Завалившись, вона прикрила залишені в середині житла господарчі речі. Після розчистки завалу в деяких місцях, по слідам ям від стовпів каркасу, заповнених ґрунтом коричневого кольору, який добре виділявся на жовтій глині, вдалося простежити контури приміщення.

Після ретельної зачистки всієї площі розкопу, в різних місцях простежувалися залишки глинобитної підлоги, добре змащеної і заглаженої рудою глиною. На підлозі в південно-східній частині розкопу виявили залишки зруйнованої печі, черинь якої складався з товстого шару добре обпаленої глини. На завалі печі трапились численні уламки битого ліпного посуду та кістки тварини. Крім зруйнованої печі, в цьому самому секторі виявлено сліди відкритого вогнища овальної форми розміром 0,6×0,25 м. Підлога на місті вогнища була пропалена на глибину від 0,1 до 0,18 м.

Залишки другої зруйнованої печі, розташованої також безпосередньо на підлозі, знайдено в північно-східному куті розкопу. Поблизу розвалу печі теж простежувалась глинобитна підлога, ретельно змащена та заглажена рудою глиною. Обидві печі настільки зруйновані, що їх конструкцію важко визначити.

Сліди від стовпових заглиблень та ямок зберегли круглу форму діаметром 0,1—0,15 м. Шматки глиняної обмазки з відбитками лози, залишки зруйнованих печей та відкритого вогнища свідчать про те, що на Заліському поселенні існували наземні каркасні глинобитні житла прямокутної форми; вони мали середні розміри 10×12, орієнтовані з півдня на північ.

Аналогічні наземні житла та будови іншого призначення на території Західної Подолії досліджено нами на поселенні ранньоскіфської доби VI ст. до н. е. в с. Іване-Пусте, яке раніше було помилково датоване VI—V ст. до н. е.⁷ Крім того, в 30-і роки на Іване-Пустівському поселенні вивчено ще одне каркасне житло⁸.

Усі приміщення мали прямокутну форму і були орієнтовані в одному напрямку південь—північ. У кожному з шести жител простежено

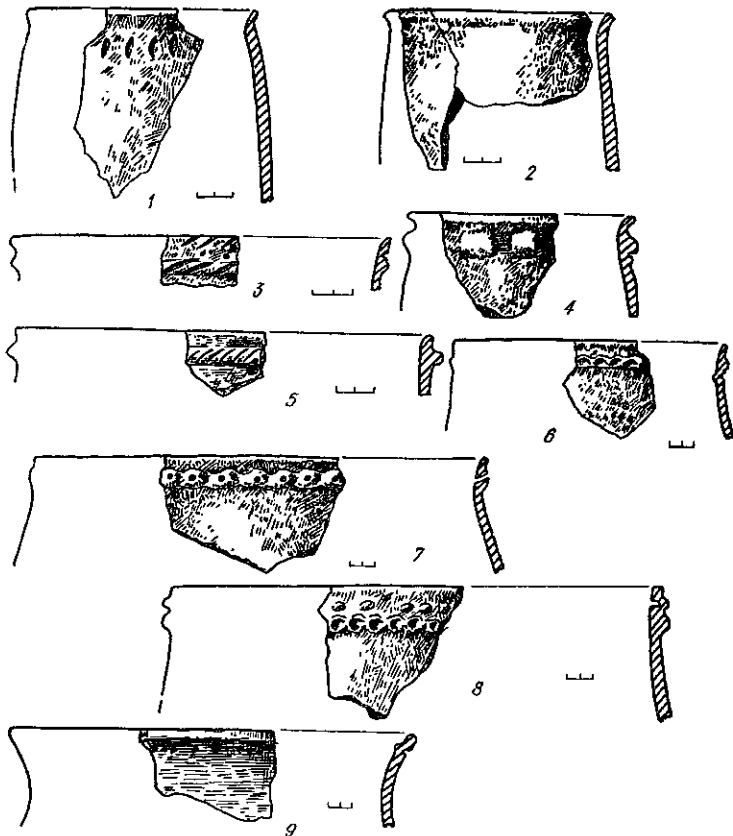

Рис. 1. Кухонний посуд:

1, 2 — горщики тюльпаноподібної форми, 3—9 — посуд баночного типу.

залишки зруйнованих печей або відкритих вогнищ. Можна припустити, що близьким до наземних жител було каркасне житло, відкрите на поселенні ранньоскіфської доби поблизу с. Ленківці Кельменецького району Чернівецької області⁹.

Аналогічні наземні житла з відкритими вогнищами виявлено на Григорівському городищі в Вінницькій області¹⁰.

На Середньому Дніпрі поблизу с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області досліджено три наземних каркасних житла з вогнищами, а в одному з них знайдено круглу каркасну піч, вона влаштована на підлозі¹¹, подібна до печі з першого житла Івано-Пустівського поселення¹².

Переважну більшість знахідок на Заліському поселенні становлять уламки глиняного ліпного посуду. Поодинокі трапляються вироби з металу, кістки, каменю, глини. Більшість посуду виготовлено з грубо замішаної глини з домішкою шамоту, піску та дрібних камінців і відноситься до групи кухонного. Посуд різноманітний як за формами і характером обробки поверхні, так і за деякими ознаками орнаментативної. Загалом кераміку, знайдену на поселенні, за призначенням можна поділити на три групи.

До першої слід віднести безліч кухонного ліпного посуду грубого виробу, до другої — столовий підлощений та вилощений посуд, який відрізняється ретельністю обробки, до третьої — імпортований посуд.

Найпоширенішим типом кухонного посуду для нашої пам'ятки є посудини баночної та тюльпаноподібної форми, прямостінні зі слабо відігнутими назовні вінцями. Колір кухонного посуду варіює від жовтуватого до темно-бурого. Поверхня здебільшого гладенька, іноді шерехата.

Посуд тюльпаноподібної форми орнаментований під слабовиділеними вінцями наліпними валиками з розчленованими пальцевими зашитами, нігтьовими вдавленнями, а іноді зовсім не орнаментований (рис. 1, 1, 2).

Аналогічний посуд на поселеннях і в поховальних комплексах трапляється досить рідко. Тюльпаноподібні посудини з наколами під краєм вінця виявлено на поселеннях в урочищі Голдри поблизу с. Сухостав¹³, неподалік с. Янауці Кельменецького району Чернівецької області¹⁴.

За рядом ознак до нього близький посуд, виявлений на Немирівському городищі¹⁵, на поселеннях і в похованнях Середнього Подніпров'я, поблизу с. Жаботин¹⁶, у курганах № 34 поблизу с. Ташлик¹⁷, № 316 поблизу с. Гуляй-Города¹⁸.

Другий тип кухонного посуду становлять численні горщики баночної форми різних розмірів. Вони, як і тюльпаноподібні, виготовлені із грубо замішаної глини, заглаженої з обох боків. Лише деякі горщики мають шерехату поверхню. Посуд цього типу оздоблювався наліпними валиками з пальцевими зашитами, проколами по валику або над валиком, трапляється і без проколів, лише з зашитами по валику. Крім того, іноді під вінцями зроблено наколи, які створюють перлинний орнамент. Валики здебільшого розміщувались під вінцями (рис. 1, 6—8). Вінця у горщиків баночної форми часто відігнуті зовні або зовсім прямі. На деяких горщиках замість валиків під вінцями попарно розміщені прямокутні наліпи. Тулуб горщиків трохи розширюється до центру, а потім звужується до плоского дна (рис. 1, 4). Викликають інтерес і ті банки, під вінцями яких є наліпні валики, прикрашені косою насічкою. Деякі банки орнаментовані насічкою по краю вінця, а поміж валиком і вінцями розміщується ряд наколів (рис. 1, 3, 5).

Горщики банкоподібної форми, аналогічні знайденим на Заліському поселенні, виявлено на городищах Південного Поділля, зокрема на Немирівському та Северинівському¹⁹, на поселенні в урочищі Скрипки поблизу с. Селище²⁰, на пам'ятках Середнього Подніпров'я в поховальному інвентарі Тясминських курганів.

Окрему групу становлять уламки великих і середніх товстостінних лощених посудин, прикрашених відтягнутими валиками, горизонтально розміщеними під вінцями та по плечу посудини, а під валиком по тулубу орнаментовано виступами, упорами. Деякі посудини цього типу прикрашено по плечу випуклими рельєфами у вигляді трикутників. Цей посуд відноситься до корчаг типу «вільнова». Вінця таких посудин здебільшого широко відтягнуті під прямим кутом назовні. Корчаги виготовлялися вручну з грубо замішаної глини з домішками шамоту та крупнозернистого піску з ретельно вилошеною поверхнею чорного або світло-цеглястого кольору. Аналогічні корчаги виявлено в поховальному інвентарі курганів Західного Поділля періоду скіфської архаїки²¹, на поселеннях у с. Іване-Пусте²², поблизу с. Жаботин Черкаської області²³, в кургані поблизу с. Глеваха Київської області²⁴.

Корчаги з пам'яток Середнього Подніпров'я, крім відтягнутих валиків та наліпів-упорів, розміщених по плечу посуду, прикрашені ще врізним геометричним орнаментом, який для Західного Поділля не характерний.

До другої групи ліпної кераміки відноситься столовий посуд, який складається з мисок і черпаків. Після горщиків миски найпоширеніші на поселенні. Вони виготовлені з дрібно розтертої та змішаної глини, з домішками дрібнозернистого піску та шамоту. Поверхня посуду злегка лідлощена, а іноді ретельно вилощена. Полисковані миски мають чорний, темно-сірий або брудно-коричневий колір. Серед мисок, виявлених на поселенні, чітко виділяється два основних типи.

До першого слід віднести миски, які мають конічну форму корпусу з плоским дном і загнутими всередину вінцями (рис. 2, 1, 2). Цей тип найбільш поширений на поселеннях Західного Поділля періоду скіфської архаїки.

До другого типу відносяться миски з ідентичною формою корпусу та дна, що відрізняються за формою вінець, які вертикальні або зі зрізаним краєм (рис. 2, 3). Обидва ці варіанти відомі за знахідками у поховальному інвентарі карганів Західного Поділля поблизу с. Городниця Копичанського району²⁵, с. Круглик на Буковині²⁶, на поселенні с. Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської області²⁷. Близькі аналогії трапляються на пам'ятках Середнього Подніпров'я, в курганах № 356 поблизу с. Сокирне, та № 490—497 поблизу с. Тур'ї Черкаської області²⁸.

До окремого варіанта слід віднести миски з відігнутими назовні вінцями, з виділеною високою шийкою та напівсферичною формою тулубу. На плечах миски розміщений валик з пальцевими вдавленнями (рис. 2, 4).

Фрагменти двох аналогічних мисок виявлено на поселенні в с. Іване-Пусте²⁹, а також у пам'ятках Південного Поділля на Северинівському городищі³⁰.

Близька за своєю формою посудина відома з Жаботинського поселення³¹. Однак миска цього поселення відрізняється від заліських за орнаментациєю. Більша частина її тулубу прикрашена візним геометричним орнаментом, нехарактерним для пам'яток Західного Поділля ранньоскіфської доби.

Наступну групу столового посуду на Заліському поселенні становлять черепки, форми яких добре відомі в пам'ятках Західного Поділля цього періоду. За формою і виготовленням тут чітко виділяються три типи.

До першого типу відносяться уламки кухлеподібних посудин, грушеподібної форми, розширеної донизу до плоского дна. Ручки таких черпаків петельчасті, в перетині округлі або овальні. Як правило ручки виступають над тулубом, часто з виділеним виступом, загостреним або розплющеним, чи зовсім без нього. Поверхня таких черпаків сірого або жовтуватого кольору (рис. 3, 1, 2).

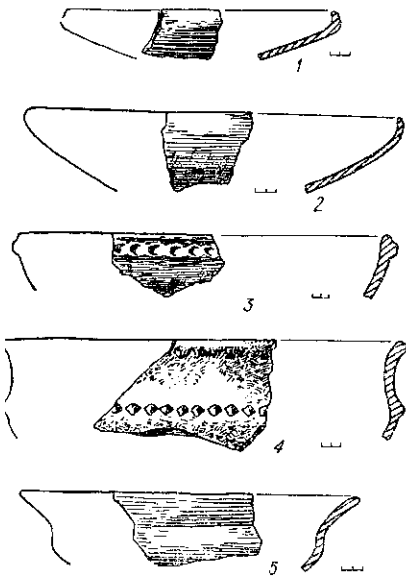

Рис. 2. Столовий посуд. Форми мисок.

Привертає увагу уламок ручки посудини з частиною вінець, які розширюються назовні, мають зрізаний край. На шийці посудини знаходиться рогоподібний наліп, а під ним петельчаста напівовального перетину ручка (рис. 3, 3). Такий посуд відомий в Середньому Подніпров'ї, зокрема на Андрусівському поселенні, а також у поховальному інвентарі курганів VII ст. до н. е. № 375—376 поблизу с. Костянтинівки та інших на р. Тясмин.

До другої групи черпаків належить середній та малий чорнолощений посуд з майже прямою високою шийкою, округлим тулубом, сплющеним дном, з виїмкою круглої форми ззовні та виступом у середині. Ручки цих посудин петельчасті, високі, закінчуються сплющеними, гострими або роздвоєними у вигляді метелика виступами. Такий посуд добре відомий за знахідками у Західному Поділлі (курган Івахновці, Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, поблизу с. Сапогів Борщівського району Тернопільської області³²) та ін.

Серед столового посуду, крім черпаків, у комплексі Заліського поселення виявлено і кухлі. Ці посудини мають форму банки зі злегка відігнутими назовні вінцями, прикрашеними ззовні під краєм нігтьовим заглибленим орнаментом або й без нього. Вертикальні петельчасті ручки, круглі або стрічкоподібні, прикріплені до центру посудини. По-

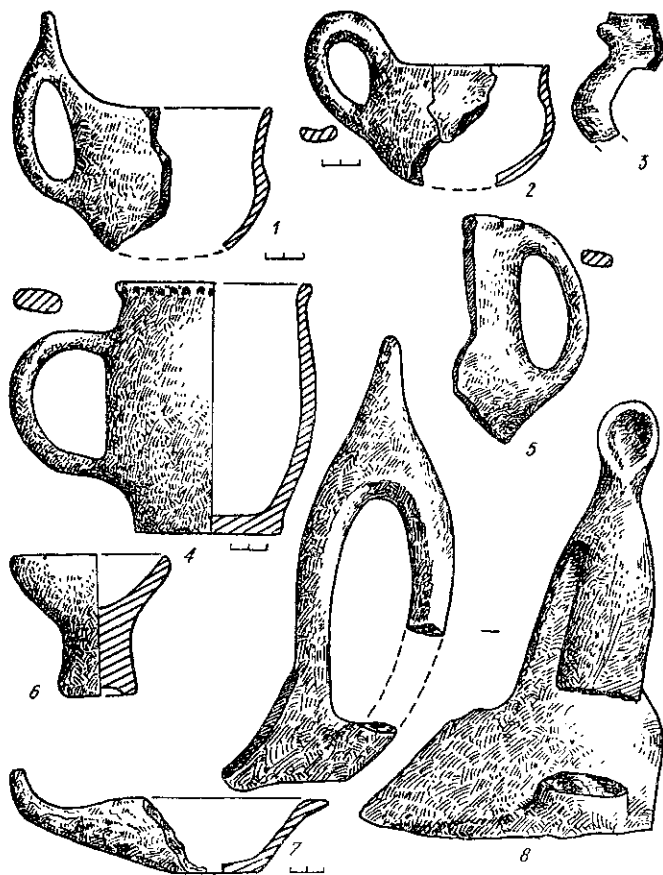

Рис. 3. Столовий посуд:

1 — ручка чорнолощеного черпака, 2 — черпаки сіроглиняні, 3 — фрагмент ручки черпака, 4 — кухоль, 5 — фрагмент глечика, 6 — мисочка, 7 — фрагмент черпака, 8 — фрагмент ручки черпака.

верхня черепка сірого або цеглястого кольору, не вилощена, з грубо замішаної глини, тієї самої, що й горщики (рис. 3, 4).

Аналогічні кухлі виявлені на Івано-Пустівському поселенні³³. Однак за формою вони трохи відрізняються від заліських кувалів. У них вертикальний вінця, тулуб звужений донизу, петельчата ручка одним кінцем кріпилася до краю вінця, а другим — до центру посудини. У верхній частині тулуба під вінцями нігтьовий орнамент з проміжками, заповненими виступами-наліпами. Серед інших пам'яток цього часу такі кухлі не відомі.

У комплексі Заліського поселення виявлено уламок горла лощеної посудини з петельчатою ручкою, який за формою можна віднести до типу глечиків. Вінця прямі, під краєм прикрашені двома виступами, розміщеними поряд з ручкою. Аналогій серед пам'яток скіфської архаїки ми не знаходимо (рис. 3, 5).

Цікавою є і ліпна мініатюрна мисочка на високому циліндричному піддоні. Товстостінний черепок крихкий, поверхня його не лощена, виготовлена недбало. Колір чорний. У нижній частині піддона — неглибока виїмка (рис. 3, 6).

Привертає увагу і знайдена в комплексі Заліського поселення половина глиняного ліпного виробу у вигляді невеличкого витягнутого (видовженого) корячка, у якого довга відтягнута горизонтально і трохи припіднята догори ручка. Поверхня посудини світло-сірого кольору, трохи підлощена (рис. 3, 7).

Крім столового і кухонного ліпного посуду, на поселенні виявлено значну кількість глиняних накривок, виготовлених з грубо замішаної

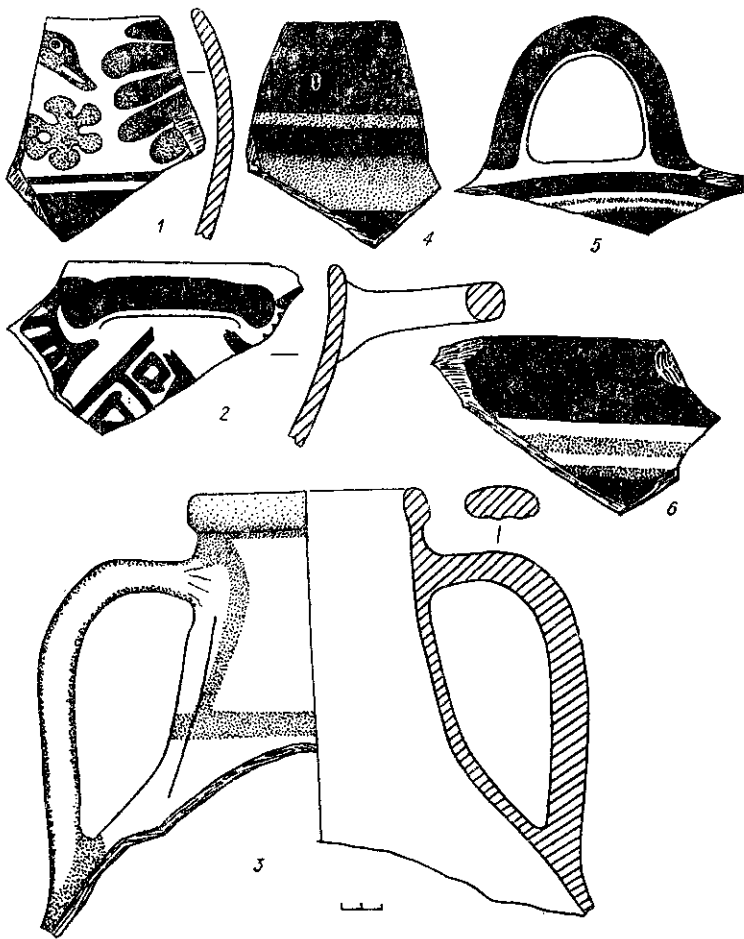

Рис. 4. Грецький імпорт.

глини з домішками великозернистого піску і шамоту, тобто з тієї ж глини, з якої виготовлялися горщики. Зовня частина накривок залощена, зворотна — шерехата, здебільшого прикрашена нігтьовим орнаментом. Такі глиняні накривки для горщиків відомі за знахідками на поселеннях Західного Поділля поблизу сіл Сухостав та Іване-Пусте на Тернопільщині, а також на Северинівському городищі Вінницької області та на багатьох поселеннях і городищах Середнього Подніпров'я.

Привертають особливу увагу знайдені на Заліському поселенні в значній кількості уламки кружального імпортного посуду. Серед них розписні хіоські та сіроглиняні лесбоські амфори, поліхромні родоські та навкратійські кілики, а також фрагменти сіроглиняного фракійського посуду (рис. 4, 1—5).

У комплексі заліського поселення виявлено також вироби із заліза — ніж, уламок серпа, різці по кістці, шило та інші (рис. 5, 1, 2—4). Вироби з бронзи представлено тут стрем'ячкоподібними вудилами, уламком браслета гальштатського типу, вістрями стріл та гвіздкоподібною булавкою. Всі металеві вироби відносяться до речей ранньоскіфського періоду, відомих не лише в Середньому Подністров'ї, а й на території Степової і Лісостепової України. Бронзові стрем'ячкоподібні вудила (рис. 6, 3), аналогічні вудилам з курганів поблизу с. Дуплиська Заліщицького району Тернопільської області³⁴, та пам'яткам Середнього Подніпров'я поблизу сіл Костянтинівка³⁵ (курган № 25), Жаботин³⁶ (кургани № 2, 5, 24), Журівка³⁷ (курган № 406).

Аналогії до заліських бронзових вістер стріл знаходимо в пам'ятках періоду ранньоскіфської доби в курганах Західної Подолії³⁸ та Лісостепової і Степової України.

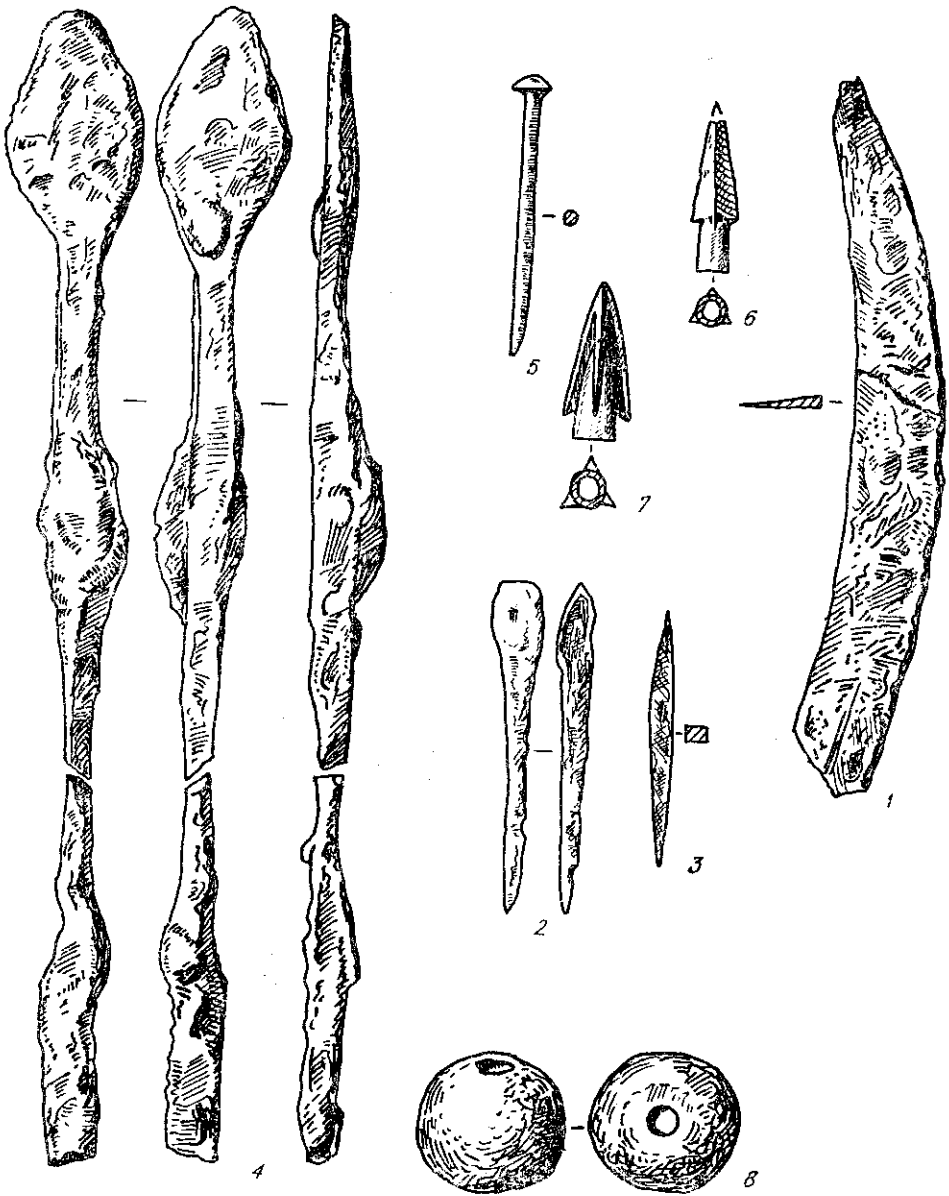

Рис. 5. Вироби з металу:

1 — фрагмент залізного серпа, 2—4 — залізні різці, 5 — бронзова шпилька, 6—7 — бронзові вістря стріл, 8 — пряслице.

До металевих виробів належить і бронзова цвяхоподібна булавка (рис. 5, 5) з конічною голівкою та прямим неорнаментованим стрижнем. Подібні булавки виявлено на поселенні поблизу с. Сухостав³⁹, у похованні № 3 в кургані поблизу Увисле⁴⁰, в курганах Лісостепоного Лівобережжя Подніпров'я, в кургані № 15 Стайкин неподалік с. Аксютинці⁴¹, а також у могильнику висоцької культури поблизу с. Золочева на Львівщині⁴².

На Заліському поселенні трапився фрагмент бронзового браслету гальштатського типу (рис. 6, 4), відлитого у формі за восковою моделлю. Ще одна знахідка — частина кільця у вигляді масивної пластини, зовнішня сторона якої прикрашена випуклими овальної форми, в проміжках між якими поперечними стрічками йде рельєфний візерунок.

Близькою аналогією цього браслету в пам'ятках Західного Поділля є фрагмент з поселення в с. Іване-Пусте⁴³. Він являв собою також масивну пластину, зовні прикрашену овальними випуклинами.

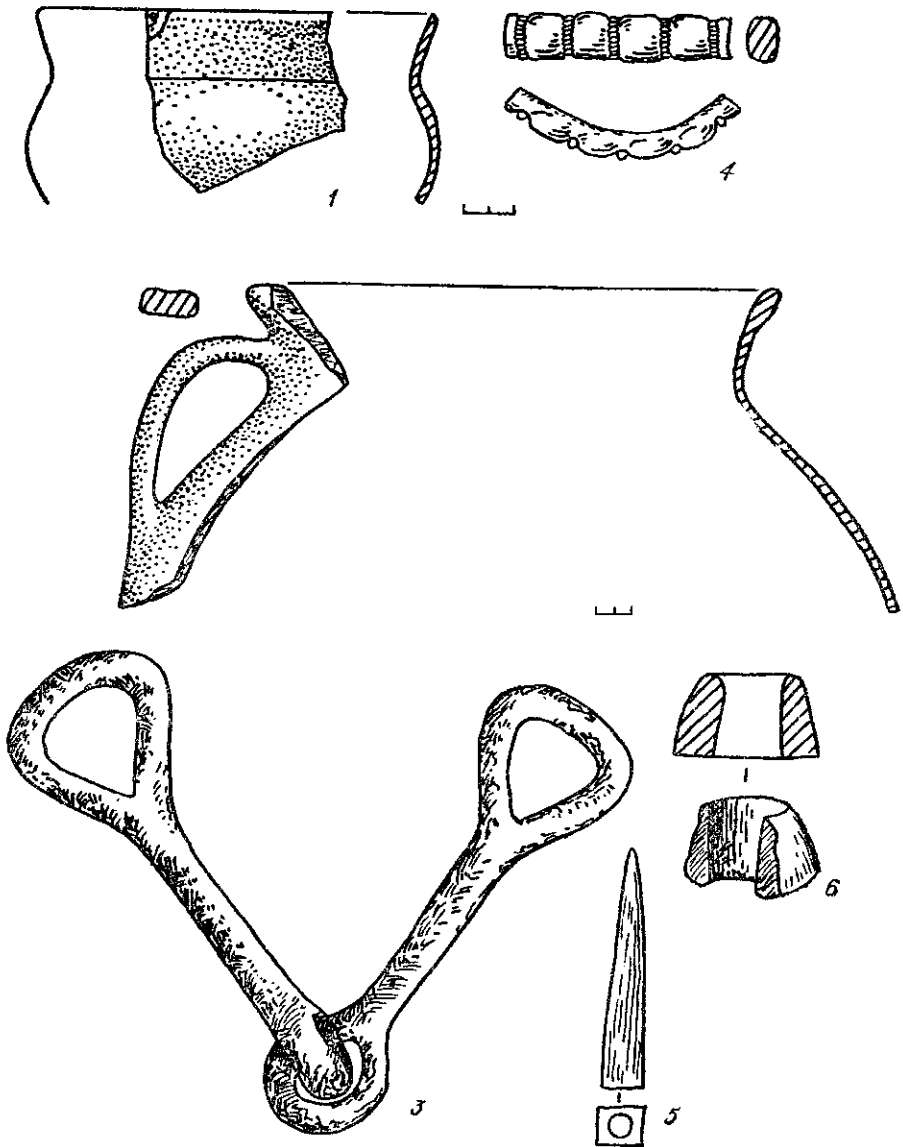

Рис. 6. Рис. Фракійський імпорт:

1, 2 — фрагменти сіроглиняного фракійського посуду, 3 — бронзові вудила, 4 — бронзовий браслет, 5 — кістяне вістря стріли, 6 — уламок кістяної ворварки.

На Заліському поселенні виявлено бронзові вістря стріл, які відносяться до аналогічних предметів ранньоскіфських типів і відомі на території не лише Західного Поділля⁴⁴, а й Лісостепової і Степової України VII—VI ст. до н. е. (рис. 5, 6—7)⁴⁵.

Серед предметів, виготовлених із заліза, виділяються різці для різьблення по кістці (рис. 5, 2—4), аналогії яким відомі на Більському городищі. Тут же знайдено й чотиригранне шило, подібне до виявленого на поселенні в с. Івано-Пусте⁴⁶, в Середньому Подніпров'ї на Калантаєвському городищі⁴⁷.

Вироби із кістки представлені тут чотирма вістряма стріл пірамідальної форми, квадратними в перетині. Всі вони відносяться до одного типу і різняться лише за розмірами (рис. 6, 5).

Такі вістря відомі і на пам'ятках другого ступеню чорноліської культури з Суботівського, Лубинецького та Адамівського городищ⁴⁸. Однак повну аналогію заліським кістяним вістрям знаходимо передусім у пам'ятках ранньоскіфської доби Західного Поділля, серед них одне

ідентичне вістря походить з Івано-Пустівського поселення⁴⁹, а останні п'ять — із курганів Західного Поділля⁵⁰.

Поодинокую знахідкою з виробів із кістки є уламок ворварки конічний за формою з плоским зрізом знизу та зверху (рис. 6, б).

Крім згаданих кістяних виробів на Заліському поселенні виявлена кістяна булавка. Стрижень її круглий в перетині, верх увінчує плоский шиток, на одному боці якого ретельно вирізьблено головки грифонів, розвернуті в протилежні сторони. Близькі до нашої за формою кістяні шпильки, але з щитками, що прикрашаються однією різною голівкою грифона, виявлено в інших пам'ятках Західного Поділля в кургані «С» поблизу с. Новосілки-Гримайлівські⁵¹, на поселеннях в урочищі Скрипки поблизу с. Селище⁵² та в с. Іване-Пусте⁵³. Мабуть, всі кістяні булавки, аналогічні нашій, місцевого виготовлення, оскільки аналогій в інших локальних групах пам'яток скіфської архаїки нам не відомо.

Вироби з каменю на Заліському поселенні представлені уламками плоских зернотерок та розтиральників, звичайної округлої або сплющеної форми. З хлібних злаків на поселенні в невеликій кількості знайдено зліплені зерна проса*.

Крім того, в комплексі виявлено багато кісток свійських та диких тварин. Визначення кісток із Залісся, проведене науковими співробітниками Інституту зоології АН УРСР**, свідчать про те, що на цьому поселенні переважали свійські тварини — 78%. За кількістю залишок кісток на першому місці свині, потім — вівці, бик, кінь і собака.

Остеологічні залишки диких тварин становлять 20%. Переважно тут полювали на вепра, потім ідуть у однаковій кількості лось, олень благородний, олень звичайний, медвідь, зубр, тур.

Хоча роботи на даному поселенні проведені на незначній площі (до 300 м²), розглянутий матеріал дає можливість визначити час існування Заліського поселення останньою чвертю VII—VI ст. до н. е.

Таке датування підтверджують не лише знахідки місцевого матеріалу: бронзові вудила, уламок бронзового браслета, кістяні вістря стріл. Крім того, поселення датується знахідками багатьох фрагментів іонійської кераміки: розписних пурпурно — та темно-червоними смугами хіоських амфор, характерних для VII ст. до н. е., уламків поліхромних родосько-навкратійських кіликів кінця VII—VI ст. до н. е.

Все це свідчить, що Заліське поселення відноситься до пам'яток періоду скіфської архаїки, що місцеве населення Західного Поділля вело осілий спосіб життя і проживало у відкритих поселеннях.

Економічну основу господарства цього населення становило землеробство та приселищне скотарство. Це підтверджується знахідками уламків зернотерок, розтиральників, залізного серпа, грудочки зерен, проса, виявлених неподалік відкритого вогнища. Численні залишки кісток свійських тварин свідчать, що в господарстві землеробських племен Західного Поділля значну роль відігравало домашнє скотарство. А знахідки кісток диких тварин на Заліському поселенні підтверджують, що в VII—VI ст. до н. е. в економіці землеробських племен Лісостепового Подністров'я певну роль відігравало і полювання.

На Заліському поселенні були розвинуті і домашні ремесла: гончарне, що стверджується не лише численними знахідками уламків ліпного посуду, а й катушками, що використовувались при випалюванні горщиків, ткацтво, косторізне ремесло, обробка металів. За кількістю керамічного матеріалу, виявленого на такій невеликій площі, серед ремесел переважало гончарство. Знахідка гончарної кераміки, яка походить з середньоземноморських центрів, а також сіроглиняний фракійський посуд вказують на тісні економічні й культурні зв'язки племен Середнього Подністров'я з південними античними центрами, а також із південно-західними сусідами — фракійцями та дакійцями.

* За визначенням Г. О. Пашкевич.

** За визначенням О. П. Журавльова, Т. В. Богданова, О. В. Логийко, Т. Н. Сидякіної.

- ¹ *Sulimirski T.* Scitowie na zachodniem Podolu. — Lwów, 1936.
- ² *Артамонов М. И.* Археологические исследования в Южной Подолии. — КСИИМК, 1965, № 59, с. 100.
- ³ *Смирнова Г. И.* Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947—1948, 1953 гг.) — АС, 1961, № 2.
- ⁴ *Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени на Среднем Днестре. — КСИИМК, 1953, № 51, с. 60.
- ⁵ *Свешников И. К.* Поселения ранньоскифского часу біля с. Сухостав Тернопільської обл. — Археологія, 1957, 11 с. 106.
- ⁶ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу в с. Иване-Пусте. — Там же, 1965, 19, с. 106.
- ⁷ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу ..., с. 106.
- ⁸ *Sulimirski T.* Scitowie na zachodniem..., s. 15.
- ⁹ *Мелюкова А. И.* Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. — МИА, 1958, вып. 64, с. 102.
- ¹⁰ *Артамонов М. И.* Археологические исследования ..., с. 102.
- ¹¹ *Покровська Є. Ф.* Поселения VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині. — Археологія, 1952, 6, с. 106.
- ¹² *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., с. 106.
- ¹³ *Свешников И. К.* Поселения ранньоскифского..., табл. 1, рис. 6.
- ¹⁴ *Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени Среднего Лесостепного Поднепровья. — МИА, 1958, вып. 64, с. 38, рис. 7, 14.
- ¹⁵ *Артамонов М. И.* Археологические исследования..., с. 102.
- ¹⁶ *Покровська Є. Ф.* Поселения VIII—VI ст. до н. е., с. 53, рис. IV.
- ¹⁷ *Бобринский А. А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — Спб., 1894, т. 3, с. 43.
- ¹⁸ *Бобринский А. А.* Курганы у Секирного. — В кн.: Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Спб., 1901, т. 1, с. 5—6.
- ¹⁹ *Смирнова Г. И.* Севериновское городище..., с. 99, рис. 10.
- ²⁰ *Мелюкова А. И.* Памятники скифо-сарматского времени..., с. 70, рис. 32.
- ²¹ *Sulimirski T.* Scitowi na zachodniem..., tabl. XV, il. 4, 5, 8.
- ²² *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., рис. 5, 7.
- ²³ *Покровська Є. Ф.* Поселения VIII—VI ст. до н. е. ..., табл. II, рис. 8, 10.
- ²⁴ *Тереножкин О. І.* Курган біля с. Глеваха. — Археологія, 1954, 9.
- ²⁵ *Sulimirski T.* Scitowi na zachodniem..., tabl. XII, il. 10; tabl. XIV, il. 5, 7.
- ²⁶ *Смирнова Г. И.* Раскопки курганов у с. Круглик и Долиняны на Буковине. — АС, Л., 1968, № 10, с. 16, рис. 2, 1—2.
- ²⁷ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., рис. 1, 7; 4, 23, 14.
- ²⁸ *Бранденбург Н. Е.* Журнал раскопок Н. Е. Бранденбург (1888—1902). — Спб., 1908.
- ²⁹ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., с. 107.
- ³⁰ *Смирнова Г. И.* Севериновское Городище..., с. 99.
- ³¹ *Покровская Є. Ф.* Поселения VIII—VI ст. до н. е. ..., с. 53.
- ³² *Мелюкова А. И.* Памятники скифо-сарматского..., с. 70.
- ³³ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., с. 102.
- ³⁴ *Sulimirski T.* Scitowi na zachodniem..., tabl. VIII.
- ³⁵ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975, табл. VIII.
- ³⁶ *Покровська Є. Ф.* Поселения VIII—VI ст. до н. е. ..., с. 54.
- ³⁷ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы..., табл. VIII, 19, 20.
- ³⁸ *Смирнова Г. И.* Севериновское городище..., с. 99.
- ³⁹ *Свешников И. К.* Поселения ранньоскифского часу..., табл. 1, рис. 7.
- ⁴⁰ *Мелюкова А. И.* Памятники скифо-сарматского..., табл. VIII, рис. 1, 2, 3.
- ⁴¹ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы..., табл. 1, рис. 14.
- ⁴² *Крушельницька Л. І.* Могильник висоцької культури біля м. Золочев. — Археологія, 1965, 19, с. 132, рис. 11, 15, 16.
- ⁴³ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., с. 106.
- ⁴⁴ *Sulimirski T.* Scitowi na zachodniem..., s. 20.
- ⁴⁵ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы..., табл. VIII.
- ⁴⁶ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., с. 106.
- ⁴⁷ *Тереножкин А. И.* Чернолесские поселения и городища: Предскиф. период на Днепр. Правобережье. — Киев, 1961, с. 150, рис. 99, 3.
- ⁴⁸ *Тереножкин А. И.* Чернолесские поселения..., рис. 66, 20, с. 94.
- ⁴⁹ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., с. 106.
- ⁵⁰ *Sulimirski T.* Scitowi na zachodniem..., s. 20—25.
- ⁵¹ Там же, tabl. XI, il. 1.
- ⁵² *Мелюкова А. И.* Памятники скифо-сарматского..., с. 70, рис. 32.
- ⁵³ *Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу..., с. 106.

О. Д. ГАНИНА

Поселение раннескифского времени около с. Залесье

Резюме

Надзбручанская археологическая экспедиция ГИМ УССР в 1970—1974 гг. исследовала поселение раннескифского времени у с. Залесье Барышевского района Тернопольской области.

На поселении были открыты наземные каркасные постройки прямоугольные в плане с остатками печей и открытых очагов.

В обильно насыщенном культурном слое, помимо многочисленных обломков местной посуды и глиняных пряслиц, в большом количестве найдены фрагменты самосских, лесбосских амфор, родосских и навкратических киликов конца VII—VI вв. до н. э., а также фрагменты фракийских толстостенных и тонкостенных сероглиняных сосудов, хорошо известных на поселениях и в курганах VI в. до н. э. в Болгарии и Румынии.

Кроме керамики, на поселении обнаружены: обломки зернотерок, терочки, зерна хлебных злаков, кости домашних и диких животных, часть железного серпа, железные резцы для резьбы по кости, железные ножи, шилья, гвозди, бронзовые гальштатские удила и часть браслета, бронзовые и костяные наконечники стрел, бронзовые и костяные шпильки, типичные для Западной Подолии VII—VI вв. до н. э.

Все эти памятники не только одновременны, но и принадлежат одному и тому же населению, основу хозяйства которого составляло земледелие и скотоводство.

Находки на поселении большого количества греческой и фракийской керамики свидетельствуют о тесных культурных и торговых связях местного населения Среднего Поднестровья с античными средиземноморскими центрами и с юго-западными соседями — фракийскими и дакийскими племенами.

Торговые пути проходили из Эгейского в Черное море и по Днестру, а в VII—VI в. до н. э. — через Тиру.

Л. О. ЦИНДРОВСЬКА

Могильник в урочищі Дівич Гора

Велику увагу дослідників останнім часом привертають пам'ятки і матеріали так званого пізньозарубинецького часу, що відносяться до першої чверті I тисячоліття н. е. Цікавим у цьому плані є могильник, розташований в урочищі Дівич Гора на околиці с. Трипілля Обухівського району Київської області.

Рис. 1. Дівич Гора. Вид на нижню площадку з заходу.

У літературі ця пам'ятка відома з 1926 р.¹ У 1950 р. Дівич Гору обстежив П. О. Раппопорт і інтерпретував її як неукріплене городище першої половини I тисячоліття н. е.² Стационарні розкопки тут провела в 1962—1963 рр. експедиція Інституту археології АН СРСР³, в результаті яких ця пам'ятка визначена як двошарова: зарубинецький могильник і давньоруське городище⁴. І лише після розкопок 1975—1980 рр. тут виділили пізньозарубинецький шар⁵.

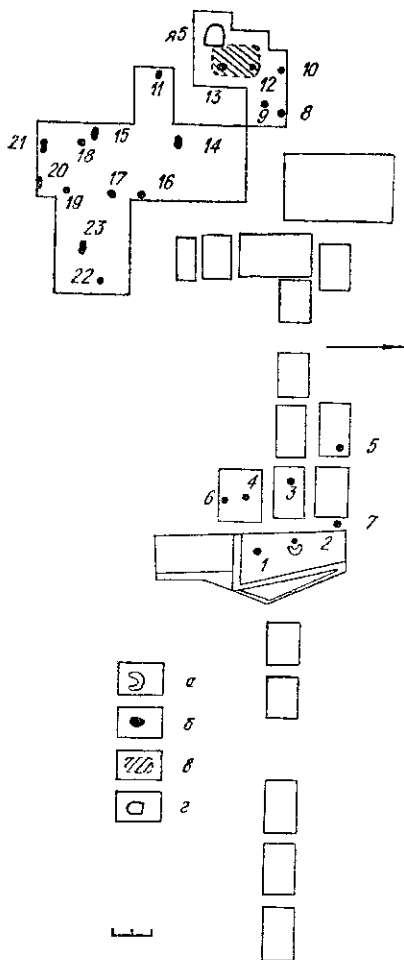

Рис. 2. Загальний план розкопів могильника:

а — жертвник, б — поховання, в — будівля, г — яма.

диція Археологічного музею АН УРСР та педінституту. В результаті на нижній площадці Дівич Гори було відкрито 16 поховань, залишки будівлі і ями та одержано чимало матеріалу із культурного шару (рис. 2). Результатам цих досліджень і присвячена дана стаття.

Під час робіт у 1962—1963 рр. на Дівич Горі було відкрито п'ять зарубинецьких поховань і залишки печі-жертвника. Поховання являють собою ямі трупоспалення, які були розташовані на глибині 0,22—0,25 м від сучасної поверхні. Контури могильних ям не простежувались, але за розміщенням кальцинованих кісток і поховального інвентаря можна припустити, що вони мали підпрямокутну форму, витягнуту по лінії схід—захід. Поховання № 1 зруйноване траншеєю воєнного часу, а поховання № 2 — піччю-жертвником. Всі ці поховання на основі фібул та іншого матеріалу датуються кінцем II—I ст. до н. е.⁷

Поховання № 6 ямне, зафіксоване на глибині 0,18 м від сучасної поверхні в центральній частині верхньої площадки. Контури могильної ями не простежувались, але судячи за розміщенням кальцинованих кісток, вона мала овальну форму розміром близько 0,4×0,8 м, глибиною 0,3 м і була орієнтована з заходу на схід. У похованні трапилися дрібні уламки бронзових предметів, кілька фрагментів ліпної, повторно обпаленої кераміки, вугілля. В центрі поховання виявлено залізну голку з овальним отвором, віткнуту вертикально⁸.

Дівич Гора являє собою горб-останець на правому корінному березі Дніпра в гирлі рік Стugna і Красна. Північний, східний і західний схили горба круті, а південний полого спускається до заплави р. Красна. З заходу горб відокремлений від плато (урочище Стінки) штучною балкою, по якій прокладена залізнична колія. Дівич Гора являє собою одну із пануючих висот, з якої в ясний день видно місцевість у радіусі 30—40 км.

Плоска горизонтальна вершина Дівич Гори (верхня площадка) з західного краю переходить в ескарпоподібний уступ-площадку (нижня площадка). Верхня площадка являє собою витягнутий з заходу на схід овал розміром 75×35 м. Нижня площадка витягнута з півночі на південь і має розмір 36×24 м (рис. 1).

У пізніє середньовіччя на Дівич Горі знаходилася садиба. На початку теперішнього сторіччя тут була окраїна сільського кладовища, а також побудовано вітряк. Під час Великої Вітчизняної війни горб входив до системи Дніпровської лінії укріплень, свідченням чого є залишки траншей та окопів, бліндаж. На пологих схилах горба розміщені садиби та городи місцевих жителів.

У 1975 р. експедиція Київського Державного педінституту імені О. М. Горького на Дівич Горі провела охоронні роботи, під час яких виявлено два поховання № 6 та 7⁶. У 1977—1981 рр. ці роботи продовжила експедиція

Поховання № 7 змішаного типу, зафіксовано в центральній частині верхньої площадки на глибині 0,23 м від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежені, але за розміщенням кальцинованих кісток і інвентаря можна допустити, що вона мала округлу форму діаметром близько 1 м і глибину 0,6 м. У центрі ями розміщувалася група посуду — горщик, миска, кухоль. Кальциновані кістки знаходились на дні ями навколо поховального посуду та в горщику-урні. Тут же трапились кістки тварин та чимало фрагментів грубої та чорнолощеної кераміки.

Поховальний інвентар представлений простим горщиком-урною, лощеною мискою і кухлем та трьома бронзовими фібулами, які знаходилися в горщику-урні. Горщик великих розмірів, опуклобокий, з відігнутими неорнаментованими вінцями (рис. 3, 9) і підлощеною поверхнею. Лощена миска гострореберна, з відігнутими вінцями і плоским дном (рис. 3, 1). Кухоль з овальною ручкою (рис. 3, 5) за фактурою, кольором та якістю виготовлення близький до миски. Фібули зарубинецькі (дві — цілі, одна — в уламках) мають трикутний щиток, орнаментований на краях насічками (рис. 4, 9)⁹. Датуються I ст. до н. е.

Поховання № 8¹⁰ ямне (?), знаходилося в північній частині нижньої площадки на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Північно-східна частина поховання зруйнована пізньою могилою. Контури могильної ями не простежувались, але виходячи із розміщення інвентаря, вона була витягнута по лінії північний захід-південний схід. Глибина ями 0,3 м. Кальциновані кістки не виявлено. Можливо вони були знищені пізньою могилою, хоча не виключено, що дане поховання являє собою кенотаф. У похованні трапилась кістка тварини.

Поховальний інвентар представлений чорнолощеними горщиком, мисочкою та залізним наконечником списа. Чорнолощений горщик округлобокий, витягнутих пропорцій (рис. 3, 10). Глина без грубих домішок, якість лошіння добра. Чорнолощена мисочка біконічної форми на невисокому піддоні. Обпал і якість глини погані. Наконечник списа дуже корозований. Форма його листоподібна, довжина близько 20 см.

Поховання № 9 змішаного типу (рис. 5), знаходилося південніше попереднього на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежені. Перепалені кістки знаходилися в чорнолощеної мисці-урні, а також на дні ями. В одній із супроводжуючих посудин лежала кістка тварини, а в урні разом з кальцинованими кістками трапилася раковина моллюска.

Поховальний інвентар представлений чорнолощеним горщиком, двома мисками, кухлем та залізною фібулою. Горщик округлобокої форми з відігнутими вінцями з заокругленим краєм (рис. 3, 6). На плічках орнаментований наліпним валиком з незамкнутими кінцями. Миска-урна (ваза) великих розмірів, округлобока, з плавно відігнутими вінцями (рис. 3, 7). Друга миска висока, ребриста, вінця відігнуті, з гранню на внутрішній стороні (рис. 3, 3). Чорнолощений кухлик округлобокий, з широким горлом (рис. 3, 5). Ручка і вінця збереглися не

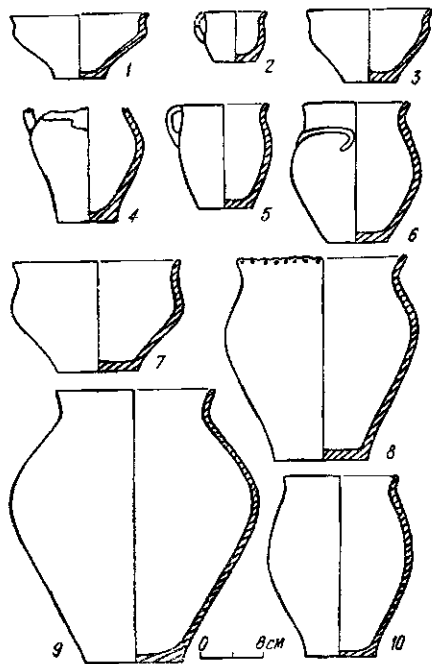

Рис. 3. Посуд з поховань:

1, 5, 9 — поховання № 7; 10 — поховання № 8; 2—3, 6—7 — поховання № 9; 8 — поховання № 10; 4 — поховання № 11.

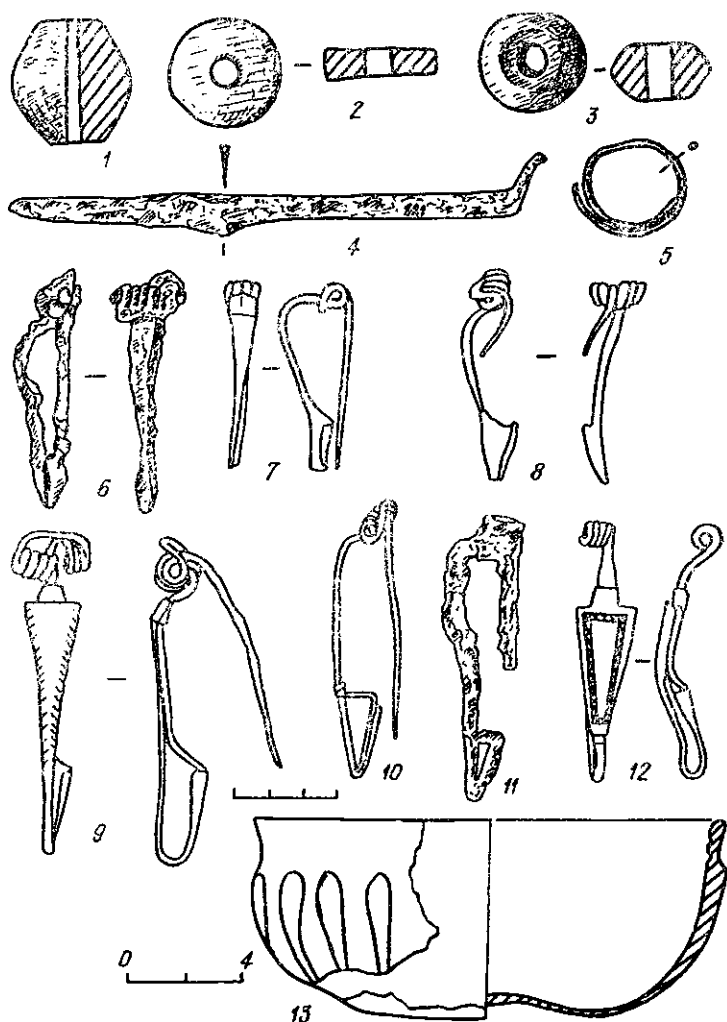

Рис. 4. Пряслиця, вироби з металу та скла:

1-3 — глиняні пряслиця, 4 — уламок залізних ножиць, 5 — кільце, 6-12 — фібули, 13 — скляна чаша (1 — пох. № 13, 2-4, 12 — культурний шар, 5 — пох. № 16, 6 — пох. № 9, 7 — пох. № 22, 8 — пох. № 17, 9 — пох. № 7, 10 — пох. № 12, 11 — пох. № 21, 13 — яма № 5).

повністю. Залізна дротяна фібула так званого воїнського типу поганої збереженості (рис. 4, 6), яка датується, швидше, першою половиною I ст. н. е.

Поховання № 10 урнове, також трапилося в північній частині нижньої площадки на глибині 0,55 м від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежувались. Кальциновані кістки знаходилися у великому грубому горщику-корчазі, округлої форми з відігнутими вінцями, які по краю орнаментовані пальцевими вдавненнями (рис. 3, 8). Поверхня червоно-коричневого кольору має сліди вертикального загладження. У глині наявні домішки крупного шамоту і органічної речовини.

Поховання № 11 ямне, розміщене біля західного краю нижньої площадки. Могильна яма має прямокутну форму і орієнтована по осі схід — захід. Розмір ями 1,2×0,6 м, дно — на глибині 1,35 м від сучасної поверхні. В західній частині ями стояв великий чорнолощений кухоль з ручкою (гличик). На схід від нього знаходилося багато кальцинованих кісток, серед яких була і кістка тварини.

Кухоль має витягнуту, звужену донизу форму. Вінця та верхня частина ручки не збереглися (рис. 3, 4).

Поховання № 12 урнове, знаходилося в північно-східному кутку будівлі. Могильна яма викопана в підлозі споруди і має форму овала

розміром $1 \times 0,7$ м. Дно ями зафіксоване на глибині $0,7$ м від сучасної поверхні та на глибині $10\text{—}12$ см від рівня підлоги будівлі. Перепалені кістки знаходилися в ліпному горщику-корчазі.

Крім горщика-урни, в похованні трапились чорнолощений кухлик та бронзові фібула і кільце, які лежали в урні. Горщик-урна з цього поховання (рис. 6, 1) аналогічний урні з поховання № 10. Кухлик біконічної форми, вінця і ручки відсутні (рис. 6, 2). Кільце бронзове, спіральне з двох витків плоского дроту. Бронзова дротяна фібула підв'язної конструкції. Ніжка розклепана в приймач і підв'язана трьома витками

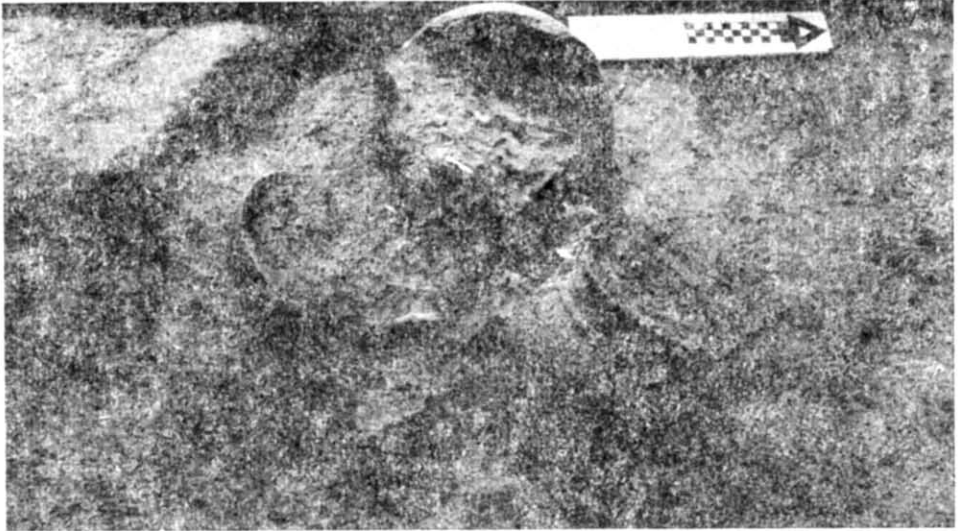

Рис. 5. Загальний вигляд поховання № 9.

(рис. 4, 10). Подібні фібули датуються I ст. н. е., швидше, другою половиною або ж кінцем ¹².

Поховання № 13 ямне, знаходилося в східній частині будівлі, нижче рівня підлоги. Контури могильної ями простежувались не повністю, але, виходячи з розміщення інвентаря і кальцинованих кісток, вона мала овальну форму і орієнтована майже чітко з півночі на південь, тобто паралельно стіні будівлі. Розмір ями приблизно $1,9 \times 1$ м, дно на глибині $1,1$ м від сучасної поверхні. Погано перепалені кістки знаходилися в центральній і південній частинах ями. В північній частині знайдено нижню частину горщика, біля якого лежала кістка тварини та велике глиняне прясло. Серед кальцинованих кісток знайдено уламок перепаленого бронзового предмета.

Нижня частина підлощеного горщика збереглася погано. Глиняне прясло має біконічну форму з округленим ребром (рис. 4, 1).

Поховання № 14 трупопокладення, розташоване в центральній частині нижньої площадки. Кістяк лежав на спині, кисті рук — на тазових кістках. Поховання орієнтоване головою на захід, глибина могили — $0,8\text{—}1$ м від сучасної поверхні. Археологічний матеріал відсутній, тому культурна належність поховання не визначена.

Поховання № 15 трупопокладення, розташоване південніше попереднього. Могильна яма витягнута по лінії схід—захід, розміром $1,2 \times 0,75$ м. Кістки скелета лежали в неанатомічному порядку. Супроводжуючого матеріалу немає.

Поховання № 16 ямне трупоспалення, розташоване в центральній частині нижньої площадки. Контури могильної ями не простежувались, глибина поховання $0,55\text{—}0,60$ м.

Поховання супроводжувалось трьома чорнолощеними посудинами та бронзовим скроневим кільцем. Горщик округлобокий, з плавно відігнутими вінцями, які мають плоский край (рис. 6, 3). Миска округло-

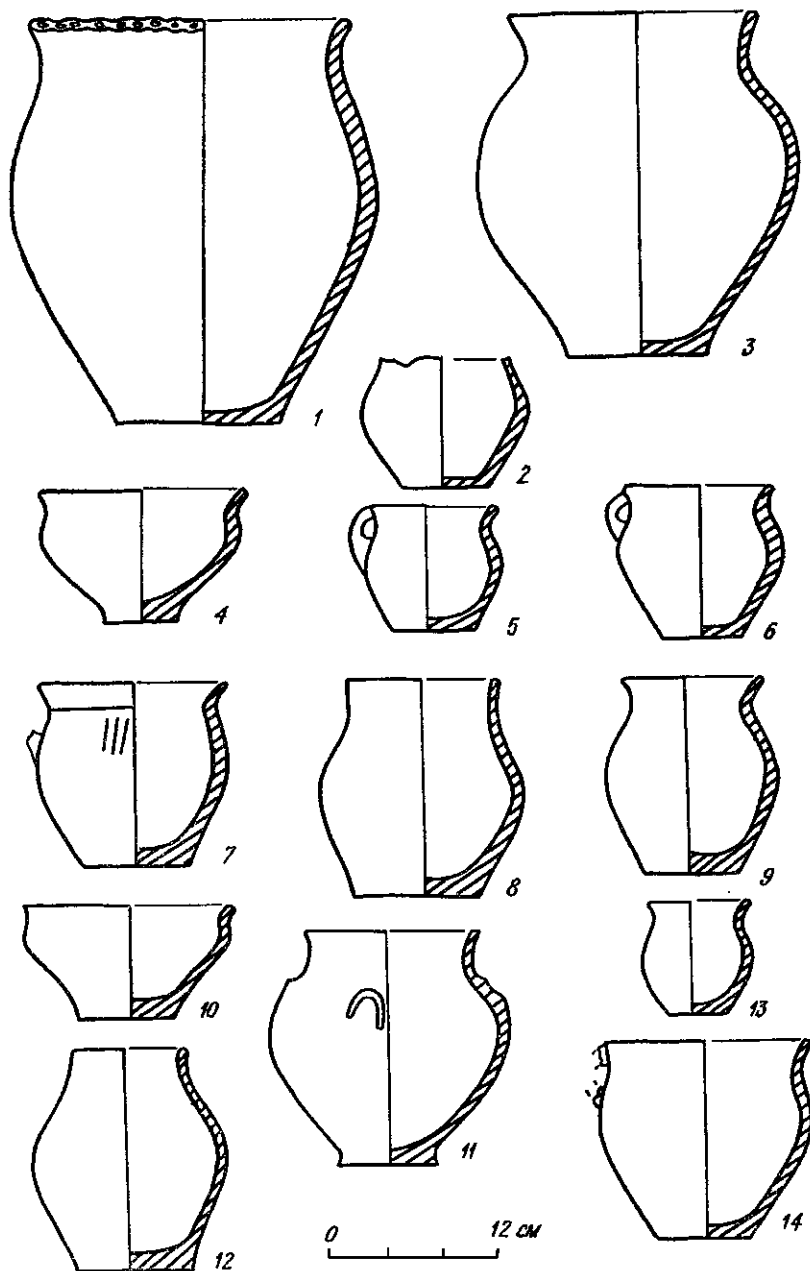

Рис. 6. Посуд з поховань:

2 — пох. № 12, 3—5 — пох. № 16, 6 — пох. № 17, 7 — пох. № 18, 8 — пох. № 19, 9—10 — пох. № 20, 11 — пох. № 21, 12 — пох. № 22, 13 — культурний шар, 14 — будівля.

бока з відігнутими назовні вінцями і потовщеним дном (рис. 6, 4). Кухоль має лощіння поганої якості, форма тулуба округлена, ручка петельчата (рис. 6, 5). Кільце виготовлене із тонкого дроту. Кінці розплющені і заходять один за одний (рис. 4, 5). Поряд з посудинами лежала кістка тварини.

Поховання № 17 ямне трупоспалення. Виявлені контури східної частини ями, яка мала овальну форму і була орієнтована по лінії схід—захід. У східній частині ями знаходилися кальціновані кістки та бронзова фібула, в західній — чорнолощений кухоль.

Кухоль мав округлобоку форму із звуженим донизу тулубом, ручка гострокутна, вінця відігнуті і з внутрішнього боку мають грань (рис. 6,

б). Бронзова дротяна фібула з суцільним приймачем відноситься до «воїнського» типу і датується серединою I ст. н. е. (рис. 4, 8).

Поховання № 18 ямне трупоспалення, знаходилося на глибині 0,55 м від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежувались.

У похованні знайдено чорнолощений кухоль з ручкою. Тулуб округлий, вінця прямі, потовщені з внутрішньої сторони. Посудина орнаментована прокресленою під вінцями горизонтальною лінією, від якої в трьох різних місцях відходять по три вертикальні риски (рис. 6, 7).

Поховання № 19 ямне трупоспалення, розташоване біля південного схилу нижньої площадки. Контури могильної ями не простежувались. На глибині близько 1 м знайдено чорнолощений горщик, на захід від якого лежали кістки тварини, а на схід — багато кальцинованих кісток. Серед них лежала верхня частина залізної дротяної фібули, яка побувала у вогні.

Тулуб горщика з поховання має біконічну форму з заокругленим боком і пряме циліндричної форми горло (рис. 6, 8).

Поховання № 20 ямне трупоспалення, виявлене на глибині близько 1 м від сучасної поверхні. Кальциновані кістки супроводжувались чорнолощеними горщиком і мискою. Тут же знайдено кістки тварин.

Горщик округлобокий з відігнутими вінцями, з закругленим краєм (рис. 6, 9). Миска висока з відігнутими вінцями та плоским дном (рис. 6, 10).

Поховання № 21 ямне трупоспалення, як і два попередніх, розташоване біля південного схилу нижньої площадки. Могильна яма, розміром $2 \times 0,75$ м, глибиною 1,4 м від сучасної поверхні, орієнтована по лінії схід — захід. У західній частині ями стояв чорнолощений горщик. Кальциновані кістки лежали кількома купками в центральній і східній частинах. Серед центрального скупчення кісток трапилась фібула.

Горщик округлобокий з прямим горлом і плоским відігнутим краєм вінця. Плічка оздоблені чотирма наліпними «підковками». Дно має валикоподібну закраїну (рис. 6, 11). Залізна дротяна фібула з рамчатим приймачем дуже корозована. Належить, напевно, до «воїнського» типу (рис. 4, 11).

Поховання № 22 ямне трупоспалення, розташоване на глибині 0,9—1 м від сучасної поверхні. Контури могили не простежувались. На схід від чорнолощеного горщика і бронзової фібули знаходилась невелика купка кальцинованих кісток. Поховання також супроводжувалось кістками тварини.

Горщик округлобокий з вузьким, майже прямим горлом (рис. 6, 12). Фібула I ст. н. е., одночленна, з високою плоскою спинкою і суцільним приймачем (рис. 4, 7).

Поховання № 23 ямне трупоспалення, виявлене на тій же глибині, що і попереднє. Могильна яма витягнута зі сходу на захід, розміром $2 \times 0,7$ м. Велика кількість кальцинованих кісток займала центральну частину ями, а в східній — знаходився розвал чорнолощеної посудини, яка не реставрується.

Будівля. В центральній частині нижньої площадки Дівич Гори виявлено залишки наземної (або ж трохи заглибленої) будівлі прямокутної форми, орієнтованої стінами по сторонам світу, розміром $3,8 \times 4,6$ м. Стіни плетені з лози, обмазані глиною і загладжені. Підлога будівлі знаходилась на глибині 0,6—0,7 м від сучасної поверхні і являла собою утрамбований материк. Слідів опалювальних споруд (вогнище, піч) не виявлено.

У заповненні будівлі під завалом обмазки стін товщиною 5—12 см знайдено велику кількість фрагментів і розвалів простого ліпного посуду (понад 30 форм), що залягали компактними групами, цілий чорнолощений горщик з ручкою (рис. 6, 12), уламки скляної посудини, кілька фрагментів античної кераміки. У заповненні також траплялися кальциновані кісточка.

У північно-східному кутку будови знаходилося поховання (№ 12), здійснене в невеликому заглибленні в підлозі (глибиною 10—12 см).

Характер заповнення будівлі і наявність в ній поховання свідчать про культовий характер даної споруди.

Яма № 5 прилягає ззовні до західної стінки будівлі. У плані вона має форму овалу, довга вісь якого орієнтована з заходу на схід. Розмір ями 2,4×2,8 м, глибина 0,75 м (1,35 м від сучасної поверхні). Верхня границя ями виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні, тобто на рівні залягання підлоги будівлі.

У заповненні ями знайдено уламки ліпної і гончарної (великі фрагменти світлоглиняної амфори з двоствольною ручкою, сіроглиняних глеків та червонолакової мисочки) кераміки, фрагменти скляної чаші, кістки тварин. Значна частина матеріалів із ями має сліди вогню. Частина фрагментів ліпного посуду із ями та будівлі належали до одних і тих самих посудин, що свідчить про синхронність і, можливо, функціональний зв'язок цих двох об'єктів.

Основну масу матеріалу, одержану при розкопках Дівич Гори, становить кераміка. Загалом весь керамічний поховальний інвентар (за виключенням поховань № 10 та 12) представлений чорнолощеним або ж підлощеним посудом різних типів: горщиками, мисками, кувалдами. Значна кількість цього посуду доброї якості і збереженості. Але частина екземплярів явно виготовлена спеціально для поховань, тому що мала обпал дуже низької якості і непридатна для повсякденного вжитку.

Проста кухонна кераміка представлена матеріалами із будівлі, ями, а також культурного шару на нижній площадці.

Більшість цієї кераміки являє собою фрагменти стінок та вінець товстостінного посуду різних форм (рис. 7, 1—4). У тісті — крупні домішки шамоту і якоїсь органічної речовини. Поверхня шершава, в деяких випадках зі слідами вертикального загладжування. Трапилися також фрагменти стінок хруповатого посуду. Колір кераміки сіро-коричневий, червоно-коричневий та світло-коричневий.

Товстостінний посуд можна розділити на кілька узагальнених форм. По-перше, це великі корчаги (аналогічні урнам із поховань № 10 та 12), округлободі, з відігнутими та орнаментованими вдавленнями вінцями. Діаметр вінець від 25 до 40 см. По-друге, великі горщики-корчаги з «розтрубовидним» горлом і випуклим тулубом. Край вінець гладкий. По-третє, горщики з майже прямими, потовщеними вінцями. По-четверте, конічні кришки-плошки, орнаментовані в ряді випадків на вінцях нальцевими вдавленнями.

У будівлі та ямі виявлено кілька фрагментів невеликих тонкостінних округлободіх горщечків з плавно відігнутими тонкими неорнаментованими вінцями. Тісто туге з домішками дрібного шамоту та піску. Колір поверхні сірий або ж сіро-коричневий. Діаметр вінець 10—14 см.

З будівлі та культурного шару походить невелика кількість фрагментів кераміки з так званою хруповатою поверхнею, а також з густими «розчісами» — типу кераміки з Гринів¹³ (рис. 6, 9).

Чорнолощена кераміка із будівлі, ями та культурного шару представлена фрагментами вінець та стінок і цілим горщиком з ручкою.

Переважають фрагменти ребристих мисок з прямими високими вінцями (рис. 7, 5—7). Діаметр таких мисок коливається від 18 до 25 см.

На могильнику знайдено велику кількість гончарного античного посуду. Амфорна тара представлена фрагментами стінок, ніжок та одно- і двоствольних ручок амфор римського часу. Із столового посуду були знайдені уламки стінок сіроглиняних глеків, один з яких орнаментований неглибокими канелюрами (рис. 7, 10), уламки плоских ручок червоноглиняних глеків (рис. 7, 13), фрагменти трохи загнутих всередину вінець невеликої червонолакової чашечки та сіролощеної мисочки (рис. 7, 11—12). Всі ці речі датуються I—III ст. н. е.¹⁴

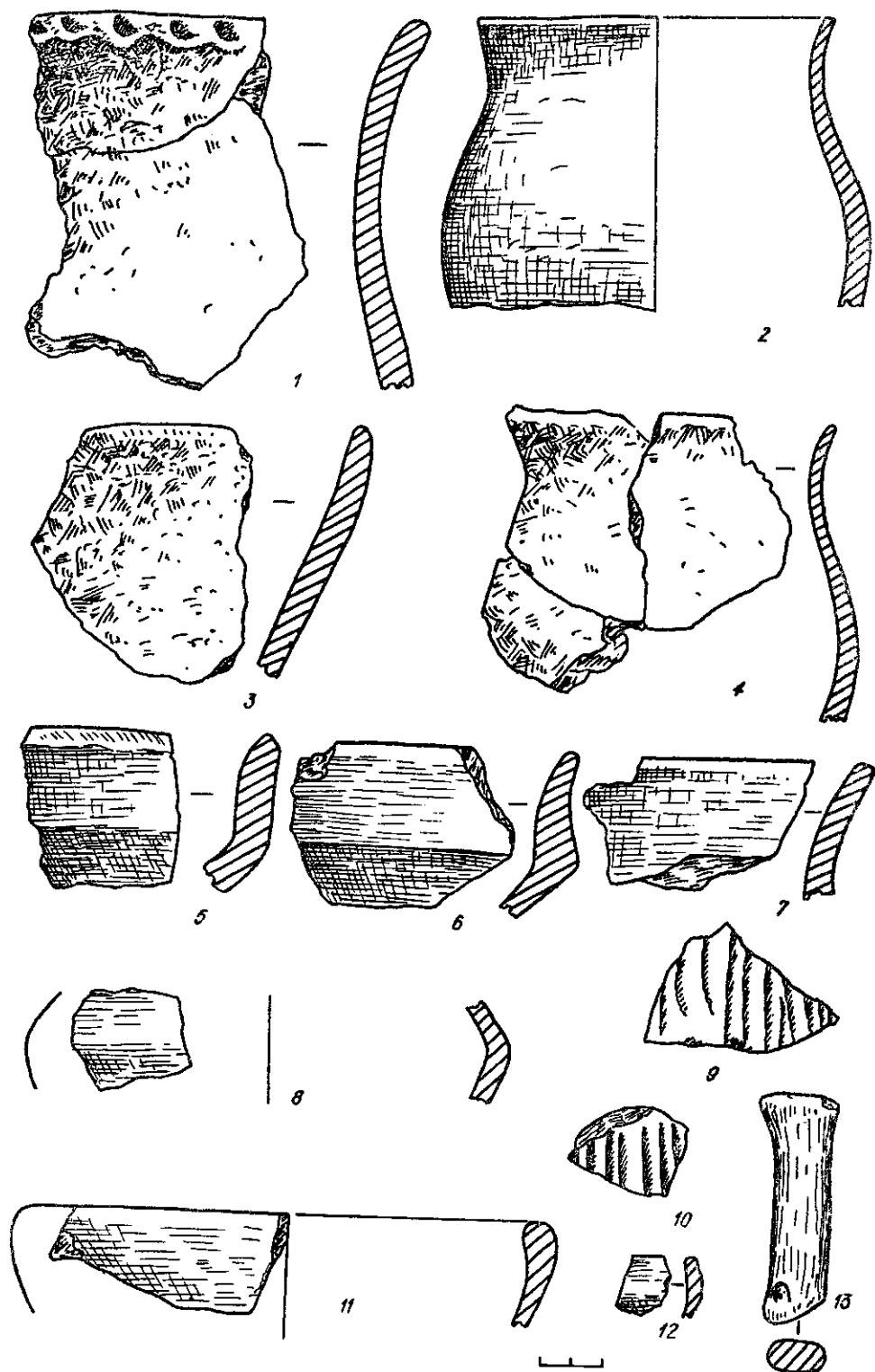

Рис. 7. Фрагменти кераміки:

1—4 кухонна кераміка, 5—8 — чорнолощена кераміка, 9 — стінка ліпного горщика з «розчісами», 10 — стінка гончарного сіроглиняного глечика з канелюрами, 11 — вінець античної сіролощеної мисочки, 12 — вінець червонолакової чашечки, 13 — ручка античного червоноглиняного глечика.

При дослідженні нижньої площадки трапилися фрагменти двох скляних посудин. Одну з них виявлено в будівлі. Півсферичне дно посудини має ребристий піддон у вигляді розетки. Стінки були орнаментовані круглими наліпами — рифленими «гудзиками». Колір скла бузковий.

Другу посудину, що являє собою напівсферичну чашу-фіалу з тонким плавно увігнутим дном, виявлено в ямі. Тулуб чаші орнаментований вертикальними «ребрами» (рис. 4, 13). З внутрішньої сторони під вінцями вигравійовано дві паралельні лінії. Колір скла жовто-коричневий. Подібні чаші відомі з розкопок Пантикапею і відносяться до II ст. н. е.¹⁵

Крім вищезгаданої кераміки в культурному шарі Дівич Гори знайдено кілька глиняних пряслиць (рис. 4, 2—3), з яких одне має конічну форму, уламок залізних ножиць (рис. 4, 4), бронзову фібулу з трикутним орнаментованим щитком (рис. 4, 12) та залізну дротяну фібулу поганої збереженості.

Матеріали, отримані при дослідженні Дівич Гори, та дані стратиграфії дають можливість виділити в існуванні пам'ятки два хронологічних етапи. Один із них відноситься до так званої класичної зарубинецької культури і датується серединою II ст. до н. е. — початком I ст. н. е., а другий — до пізньозарубинецького часу, тобто другої половини I—II ст. н. е.

До першого етапу ми відносимо всі поховання крім № 6 на верхній площадці та поховання 8, 9, 11, 16, 18, 20, 23 на нижній площадці. Всі ці комплекси датуються на основі фібул і характерної кераміки кінцем II ст. до н. е. — початком I ст. н. е.

З другим етапом пов'язані залишки жертovníка на верхній площадці, поховання № 6, 10, 12, 13 (?), 17, 19, 21 (?), 22 та залишки будівлі і ями № 5 на нижній площадці. Це твердження обумовлюється тим, що, по-перше, жертovníк розрушив поховання (№ 2), I ст. до н. е., тобто він був споруджений після того, як зникли зовнішні ознаки даного поховання. По-друге, вказані поховання пізньозарубинецького етапу містять матеріали (фібули, голку, глиняний посуд), найближчі аналогії яким відомі на пам'ятках перших століть нашої ери типу Рахнів, Почепу, Лютежу¹⁶. По-третє, будівля, яма № 5 та поховання № 12 і, можливо, № 13 становлять єдиний комплекс, датований на основі фібули, античної кераміки та скла загалом кінцем I—II ст. н. е.¹⁷ До цього ж часу за аналогією можна віднести значну кількість матеріалу з культурного шару нижньої площадки. Але не виключено, що поховання з фібулами «воїнського» типу являють собою так звані перехідний етап.

Якщо на першому етапі дана пам'ятка існує виключно як могильник, то на другому етапі тут з'являються споруди культового призначення, що, напевно, пов'язано із змінами, які відбулися в ідеологічних уявленнях зарубинецького населення і які, можливо, були зумовлені економічними і деякою мірою етнічними змінами.

¹ Макаренко М. О. Халеп'е. — КЗ ВУАК за 1925 рік. К., 1926.

² Раппопорт П. О. Обстеження городищ в районі м. Києва у 1950 р. — Археологія, 1952, 8, с. 147.

³ Рыбаков Б. А. Отчет о раскопках Приднепровской археологической экспедиции в 1963 г. — НА ИА АН УССР, 1963/41.

⁴ Куза А. В., Кубишев А. І. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Придніпров'ї. — Археологія, 1971, 3, с. 86—90.

⁵ Кравченко Н. М., Гороховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. е. — СА, 1979, № 2; Цыдровская Л. А. Новые позднезарубинецкие памятники в бассейне р. Стугна. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований УССР. Киев, 1981.

⁶ *Гороховский Е. Л.* Отчет о работах разведывательного отряда Раннеславянской археологической экспедиции Киевского государственного педагогического института им. А. М. Горького в 1974 г. — НА ИА АН УССР, 1974/99.

⁷ *Куза А. В., Кубишев А. І.* Вказ. праця.

⁸ *Гороховский Е. Л.* Отчет о работах... в 1974 г.

⁹ Там же.

¹⁰ Це поховання, як і описані далі об'єкти, виявлено в 1977—1981 рр.

¹¹ *Каспарова К. В.* О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Приднестровского Полесья. — СА, 1976, № 3.

¹² *Амброз А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. е. — IV в. н. е.) — САИ, 1966, ДІ-30, с. 23—25.

¹³ *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972, с. 20—21, табл. 1, 7, 11.

¹⁴ *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, с. 109.

¹⁵ *Сорокина И. П.* Стекло из раскопок Пантикапея. 1945—1959 гг. — МИА, 1962, № 103.

¹⁶ *Хавлюк П. І.* Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. — Археологія, 1975, вип. 18; *Заверняев Ф. М.* Почепское селище. — МИА, 1969, № 160; *Бидзиля В. И., Пачкова С. П.* Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. — Там же.

¹⁷ *Зеест И. Б.* Указ. соч., с. 109; *Амброз А. К.* Указ. соч., с. 23—25; *Сорокина И. П.* Указ. соч., с. 217; *Книпович Т. Н.* Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. — МИА, 1952, № 25. с. 314—315.

Л. А. ЦЫНДРОВСКАЯ

Могильник в урочище Девич Гора

Резюме

В 1975—1980 гг. проводились раскопки зарубинецкого могильника, расположенного на Девич Горе у с. Триполье. За это время открыто 18 погребений, остатки постройки с примыкающей к ней ямой и исследован культурный слой памятника.

Полученный материал позволил выделить два хронологических этапа, один из которых относится к «классической» зарубинецкой культуре и датируется концом II в. до н. е. — началом I в. н. э., а второй — к так называемому позднезарубинецкому времени — середине I—II вв. н. э. Ко второму этапу, кроме ряда погребений, относятся ранее открытый жертвенник и остатки указанной постройки и ямы.

Д. Н. КОЗАК

Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу

Ранньослов'янські пам'ятки на території Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя досить добре вивчені за матеріалом поселень у Ріпневі II, Бовшеві, Дем'янові та інших, які протягом довгого часу розкопувалися В. Д. Бараном і систематизовані ним у монографічному дослідженні¹. Такі ж пам'ятки широко досліджуються і на інших територіях Української РСР, у Польщі, Чехословаччині, Румунії.

В цій публікації ми пропонуємо нові ранньослов'янські матеріали, одержані нами при розкопках поселень у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі в останні роки:

с. Підберізіці Пустомитівського району Львівської області. Поселення розташоване на південно-західній околиці села в урочищі Підлужжя і займає невеликий південний схил підвищення над болотистою долиною, по якій протікає р. Марунька (притока Західного Бугу). З півночі і заходу поселення обмежене лісом, південний край прорізаний дренажним каналом. На дослідженій площі (1360 м²) серед об'єктів шеворської культури, ранньозалізного часу і періоду Київської Русі виявлено житло ранніх слов'ян. Культурний шар поселення цього часу бідний. В ньому виявлено лише кілька уламків ліпної кераміки та розвал горщика.

Контури житла простежено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні за вуглистим кольором заповнення на фоні чорнозему. Це прямокутна у плані напівземлянка орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки дещо похилі, долівка рівна, добре утрамбована. Розмір житла $3,2 \times 4,8$ м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні (рис. 1, 1). У північно-західному куті розміщена піч-кам'янка. Зовні вона виглядає як завал дрібного каміння розміром $1,7 \times 1,4$ м і висотою 0,2—0,3 м від рівня долівки. Черинь печі глиняна, прямокутної у плані і лінзоподібної у розрізі форми розміром $0,4 \times 0,7$ м і товщиною 3—4 см. Піч устям повернута на південь. Судячи по збереженій основі стінок печі, вона мала пря-

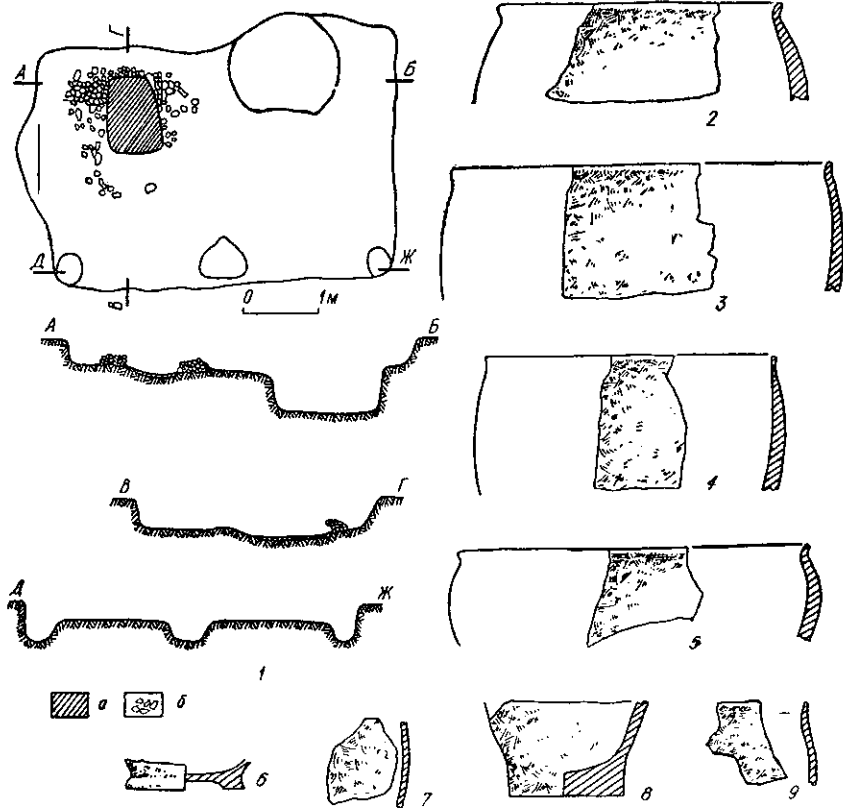

Рис. 1. Матеріали з поселення в Підберізах:

1 — план та розрізи житла; 2—5, 8, 9 — ліпна кераміка з житла, 6—7 гончарна кераміка з житла; а — печина, б — каміння.

мокутну форму розміром $0,7 \times 1$ м. Висота стінок, виходячи з кількості виявленого каміння, могла бути не вище 0,3—0,4 см від рівня долівки. Простір внутрішньої частини печі був збільшений до 0,2 м за рахунок конструкції череня, який вимощений в спеціальному заглибленні у долівці. У північно-західному куті житла виявлена господарська яма, яка має близьку до овальної у плані форму, прямі стінки і рівне дно. Діаметр ями 1,4 м, глибина 0,6 м від рівня долівки. У заповненні ями виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин. У долівці житла розміщені три ямки від стовпів. Дві з них трапилися у південно-західному і південно-східному кутах, третя — посередині південної стінки. Їх діаметр 0,3—0,32 м, глибина 0,2—0,3 м від рівня долівки.

Заповнення житла складав темний гумус зі значними домішками попелу, вугликів та глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість ліпної ранньослов'янської кераміки та кістки тварин (рис. 1, 2—5, 8, 9). Привертають увагу два уламки гончарних посудин з шорсткою поверхнею, які знайдені на черені печі-кам'янки (рис. 1, 6—7).

с. Сокільники Пустомитівського району Львівської області. Поселення розташоване в 2,5 км на північ від села за радгоспним садом в урочищі Долина і займає невеликий сонячний схил підвищення над болотистою долиною, по якій протікає безіменний потічок. Досліджено 1450 м². Крім об'єктів пшеворської культури тут виявлено житло ранніх слов'ян. У культурному шарі матеріальних залишків поселення цього часу не трапилося.

Контури житла простежено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Це квадратна у плані напівземлянка орієнтована стінками за сторонами світу (рис. 2, 1). Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбо-

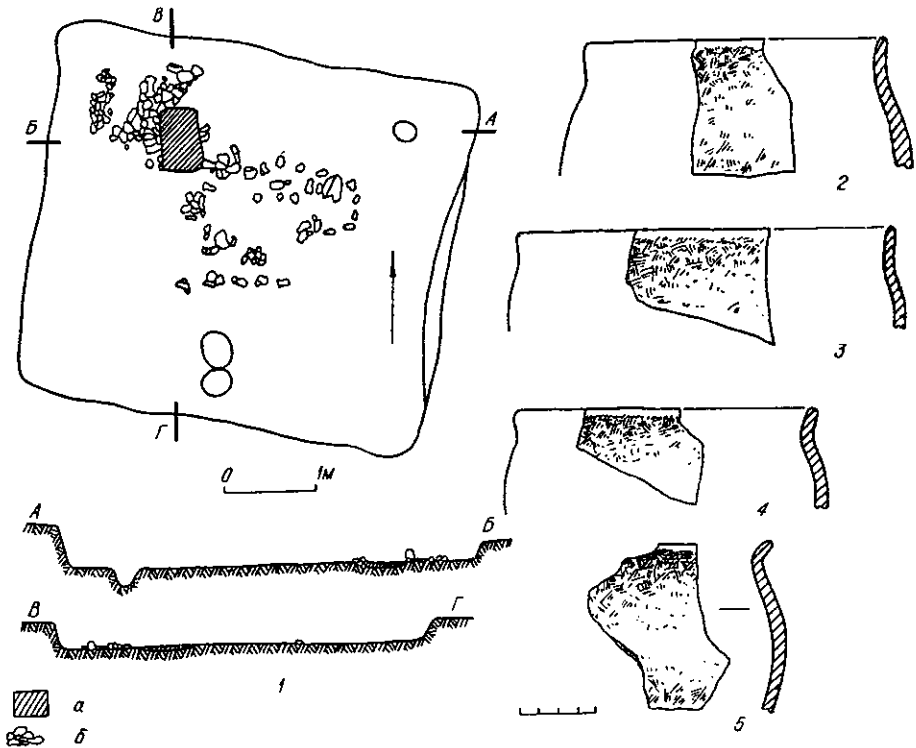

Рис. 2. Матеріали з поселення в Сокільниках:

1 — план та розрізи житла; 2—5 — ліпка кераміка з житла: а — печина, б — каміння.

вана. Розмір житла 4×4 м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні. У північно-західному куті напівземлянки розташована піч-кам'янка поганої збереженості. Суцільний розвал каміння від печі має розмір 0,8×1,2 м. Крім того, каміння розсіяні по більшій частині долівки. Черинь печі глиняна, прямокутної форми, розміром 0,4×0,7 м і товщиною 2—3 см. Піч устям повернута на південь. У долівці житла виявлено три ямки від стовпів. Дві з них розташовані поряд, посередині південної стінки, третя — у північно-східному куті. Їх діаметр 0,2—0,3 м, глибина 0,3—0,32 м від рівня долівки. Вздовж східної стінки розміщене невелике материкове підвищення шириною 5—8 см і висотою 3—5 см від рівня долівки. Воно було, очевидно, основою нижнього стовпа зрубної стінки житла.

Заповнення об'єкту становив темний гумус зі значними включеннями попелу і дрібних уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено фрагменти ліпної кераміки пшеворської та ранньослов'янської культур, кістки тварин (рис. 2, 2—5).

с. Підбірці Пустомитівського району Львівської області. Поселення розташоване в 2 км на північ від села в урочищі на пісках. Воно займає південний схил великого піщаного мису, що

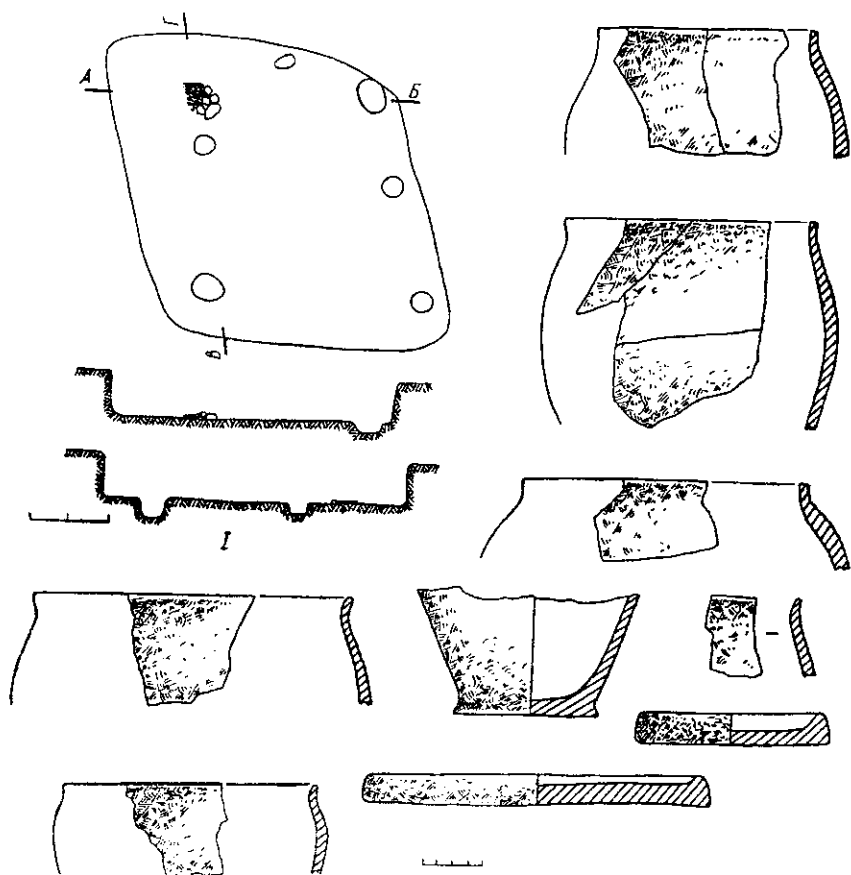

Рис. 3. Матеріали з поселення в Підберізіцях. План та розрізи житла.

підвищується над широкою болотистою долиною. Досліджено площу 350 м². Серед об'єктів пшеворської культури та періоду Київської Русі тут виявлено житло періоду ранніх слов'ян.

Контури житла простежено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це близька до квадратної у плані напівземлянка, орієнтована стінками приблизно за сторонами світу (рис. 3, 1). Стінки житла прямі, долівка добре знівельована, сильно утоптана. Розмір житла 3,6×3,8 м, глибина 1 м від сучасної поверхні. У північно-західному куті виявлено сліди печі-кам'янки. Піч повністю зруйнована. Від неї збереглася лише частина черені, викладена фрагментами сковорідок та бочками ліпного горщика. Зверху і поряд знаходився товстий прошарок попелу. Розмір збереженої частини череня 0,5×0,4 м. У 1,2 м на південь від черені розчищено скупчення каміння розміром 1×1,2 м і висотою 0,6 м. Очевидно, каміння приготували для будівництва нової печі.

У долівці житла виявлено шість ямок від стовпів. Три з них розташовані по кутах житла. Стовпова яма відсутня лише у куті, де знаходилася піч-кам'янка. Дві ямки розташовані посередині північної і східної стінок, остання — в 0,3 м на південь від печі. Їх діаметр 0,2—0,35 м, глибина 0,1—0,22 м від рівня долівки.

Заповнення житла становив темний гумус зі значними домішками вугликів та попелу. У заповненні крім ранньослов'янської кераміки виявлено значну кількість уламків ліпного посуду пшеворської культури (рис. 3, 2—10).

Кераміка, що трапилась в об'єктах та культурному шарі поселень, виготовлена вручну. Тісто містить значні домішки шамоту, жорстви. Поверхня шорстка, рівна, випал рівномірний. У житлі з Підберізіців виявлено також два уламки від гончарних посудин.

Ліпна кераміка представлена горщиками та сковорідками. Горщики досить одноманітні за формою. Вони мають плічка і конічно звужені до низу бочки. Дно, як правило, виділене в профілі. За способом формування вінець горщики можна розділити на кілька типів.

До першого типу належать посудини із житла в Підберіцях. Їх характерною рисою є наявність низеньких, прямих або ледь відігнутих назовні потоншених вінців. Краї вінців заокруглені (рис. 1, 2, 5—9).

До другого типу належать горщики з більш високими, прямими, дещо потовщеними вінцями. Краї вінців заокруглені. Дві такі посудини виявлені у житлі з поселення в Соکیلниках (рис. 2, 2—3).

У горщиків третього типу вінця більш розвинуті, прямі, або відігнуті назовні. Краї горизонтально зрізані або заокруглені. Такі горщики виявлені в житлах у поселеннях у Підберіцях та Соکیلниках (рис. 2, 4—5; 3, 2—8).

Окреме місце займає посудина із культурного шару поселення в Підберіцях (рис. 4). Це дещо присадкуватий горщик з добре вираженими, потовщеними вінцями, опуклими бочками і плоским, невиділеним у профілі дном. Під вінцями розміщено наліпний валик, розчленований косими насічками. Горщики подібної форми із аналогічним орнаментом рідко трапляються серед кераміки VI—VII ст. Найближчою аналогією йому є посудина з ранньослов'янського поселення у Бовшеві². Кілька фрагментів подібних горщиків з розчленованим валиком під вінцями відомі також на ранньослов'янських поселеннях у районі с. Корчак³.

Сковорідки представлені двома екз., виявленими в житлі з Підберіців, де вони служили основою черені печі (рис. 3, 9—10). Ще кілька фрагментів від сковорідок виявлено в культурному шарі поселення в Підберіцях. Вони мають товсте дно і низенькі, заокруглені на краях бортики. Діаметр сковорідок від 12 до 24 см. Сковорідки з низеньким бортиком відомі на широкій території поширення ранньослов'янської культури празького типу і є невід'ємною частиною її ранніх керамічних комплексів⁴.

На досліджених поселеннях не знайдено датуючих предметів і тому при визначенні їх хронології ми спираємося в основному на типологічне порівняння керамічних комплексів. За типологічною схемою, розробленою І. П. Русановою, найранішою є кераміка з житла на поселенні в Підберіцях. Всі посудини, виявлені в цьому житлі, відповідають на схемі другому-третьому варіанту першого типу корчацьких горщиків⁵. Потоншені, низенькі, слабо розвинуті вінця є характерною рисою найранішої слов'янської кераміки⁶.

Певним хронологічним показником комплексу кераміки з житла в Підберіцях є два уламки від гончарних посудин черняхівського типу, виявлених на черені печі (рис. 1, 6, 7). Їх належність до цього житла не викликає сумніву, оскільки в Підберіцях шар черняхівської культури відсутній. Гончарна кераміка по одному-двох фрагментах трапилась лише в двох пшеворських житлах, проте остання чітко відрізняється від слов'янської кераміки фактурою тіста і виглядом зовнішньої поверхні.

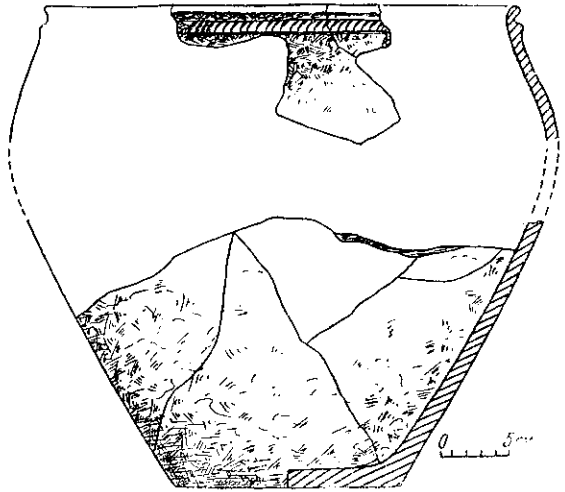

Рис. 4. Горщик з культурного шару поселення в Підберіцях.

Перша виготовлена з добре відмученого тіста, без домішок, з лощеною поверхнею, друга має в тісті значні домішки піску і шершаву поверхню.

Найраніші форми горщиків корчацького типу, наявність гончарної кераміки в цьому житлі дають можливість припустити, що воно існувало в V ст. н. е. В останній час дослідниками ранньослов'янських пам'яток на Середньому Подністров'ї і Попрутті виявлено ряд об'єктів з набором кераміки, аналогічним нашому. Це поселення в Кодині, зокрема житло 10, де разом з керамічним комплексом такого характеру виявлено провінціальноримську фібулу IV—V ст.⁷

Аналогічний комплекс кераміки виявив Б. О. Тимощук в одному із жител поселення Гореча II⁸. Набір кераміки, близький до комплексу житла з Підберіздів, дослідив також В. Д. Баран у житлах 4, 7, 9 на поселенні в Зеленому Гаї⁹.

Про досить раннє походження підберіздівського житла опосередковано свідчить і конструкція печі-кам'янки, яка, по суті, є лише її прототипом.

Проте загалом ранньослов'янське поселення в Підберіздях на основі виявленої кераміки має більш широкі хронологічні рамки, які визначаються, мабуть, V—VI ст.

Більш пізнім є житло з поселення в Сокильниках. Тут наявні керамічні форми, що відносяться до 4—5 варіантів першого типу горщиків, за класифікацією І. П. Русанової (рис. 2, 2—5)¹⁰. Близьким до нього за керамікою є житло з Підбірців (рис. 3, 2—8). Ці поселення відносяться, ймовірно, до VI ст., що відповідає хронологічній шкалі, розробленій І. П. Русановою для кераміки празького типу¹¹.

Нові матеріали, досліджені в межиріччі Дністра і Західного Бугу, доповнюють археологічну карту пам'яток ранньослов'янської культури празького типу, збільшують джерелознавчу базу для її вивчення.

Матеріали з житла в Підберіздях є ще одним важливим доказом, що підтверджує існування культури празького типу вже в V ст. н. е.

¹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.

² Там же, рис. 35, 1.

³ Русанова І. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — САИ, 1973, Е1—25, табл. 27, 1—4, 6.

⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни..., с. 45—46.

⁵ Русанова І. П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976, рис. 7.

⁶ Там же, с. 27—28.

⁷ Там же, рис. 12.

⁸ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976, рис. 14.

⁹ Баран В. Д. Ранні слов'яни..., рис. 53, 56, 58.

¹⁰ Русанова І. П. Славянские древности VI—VII вв. ..., рис. 7.

¹¹ Там же, с. 20, 21.

Д. Н. КОЗАК

Новые раннеславянские памятники в междуречье Днестра и Западного Буга

Резюме

В публикации освещаются новые раннеславянские материалы, полученные при раскопках поселений в междуречье Днестра и Западного Буга. Особый интерес представляет жилище из поселения в Подберезцах. Характер керамического комплекса жилища позволяет датировать его V в. н. э. Основные поселения относятся к VI в. н. э.

І. Р. МИХАЛЬЧИШИН

Нові матеріали
до археологічної карти Карпат

Археологічні пам'ятки Карпат у межах Львівської області, зокрема Старосамбірського і суміжних районів, до цього часу недостатньо вивчені в археологічному відношенні. У 1975 р. автор у Старосамбірському районі обстежив береги невеликої гірської р. Вигор (права притока р. Сан), яка протікає в основному за межами УРСР. Відомостей про археологічні пам'ятки в цьому районі немає. У результаті розвідки було відкрито кілька поселень рубежу бронзової доби і ранньозалізного часу. В пропонуваній статті подається опис виявлених пам'яток.

При виході з гірського масиву поблизу смт Нижанковичі річка утворює нешироку долину з двома виразними терасами. В оголеннях простежується пісок та галька, зверху перекриті наносною глиною з прошарками чорнозему. Рівна поверхня терас зараз розорюється. На краю їх виявлено кілька поселень (рис. 1). Одне з них знаходиться на північній околиці с. Підмоштіч, на правому березі річки, праворуч шосе Доброміль-Нижанковичі і займає невеликий, досить рівний виступ першої надзаплавної тераси. На поверхні темного гумусованого суглинку, на площі близько 50×25 м, виявлено близько десяти ледве помітних плям розміром приблизно 5×3 м, в яких простежувалися скупчення фрагментів кераміки та грудочки перепаленої глини. Численні уламки ліпної кераміки зі значною домішкою крупних зерен кварцу та кременю виготовлені зі слабо випаленої глини, сіро-коричневого кольору. Виділяються уламки прямих потовщених вінець (рис. 2, 2, 5), орнаментованих відтягнутими валиками та горизонтальними борозенками. Частина посуду має домішки кварцу і шамоту. На деяких фрагментах трапляється заглиблений орнамент у вигляді загзагоподібних борозенок та нігтьовий (рис. 3, 14, 15). Деякі посудини мають біконічний профіль стінок. Описаний посуд має риси, характерні для кераміки комарівської культури і ранньозалізного віку. Проте розділити ці матеріали на два хронологічні комплекси важко. Найбільш імовірно, що поселення відноситься до ранньозалізного віку з пережитками пізньобронзової доби. Крім того, трапилися частина заготовки крем'яного клиноподібного знаряддя, поверхня якого оббита регулярно нанесеними сколами, та уламок крем'яного шліфованого предмета (рис. 2, 8, 11). Кам'яні вироби представлені двома прямокутними брусками з пісковика (рис. 2, 7, 9) та уламком розтирача з гальки.

Поблизу смт Нижанковичі виявлено три поселення ранньозалізного віку. Одне з них розташоване на відстані близько 300 м південно-східної околиці селища, на краю першої надзаплавної тераси лівого берега річки (рис. 1, Нижанковичі I). Частина колишнього берега оголена річкою і добре помітний шар поселення незначної товщини (близько 0,15 м), який залягає на глибині 1,1 м від сучасної поверхні в сірому гумусованому ґрунті. Він перекритий зверху суглинком. У культурному шарі простежено вуглинки, шматочки перепаленої глини, галька, фрагменти кераміки з домішкою великої кількості крупнозернистого кварцу, який виступає на поверхню посуду. Привертає увагу фрагмент верхньої частини посудини з високими вінцями і відігнутим краєм (рис. 3, 16). Окремі посудини виготовлені з невеликою домішкою дрібного піску. Поверхня останніх сіро-коричневого кольору, старанно заглажена. Серед них є фрагмент дуже розширеної нижньої частини посудини, уламки стінок з трикутним у перерізі відтягнутим валиком (рис. 3, 3, 18), фрагмент черпака з відбитою ручкою.

Аналогічна кераміка трапилася на другій надзаплавній терасі східної околиці селища, на правому березі річки, навпроти млина (рис. 1, Нижанковичі II). Сліди

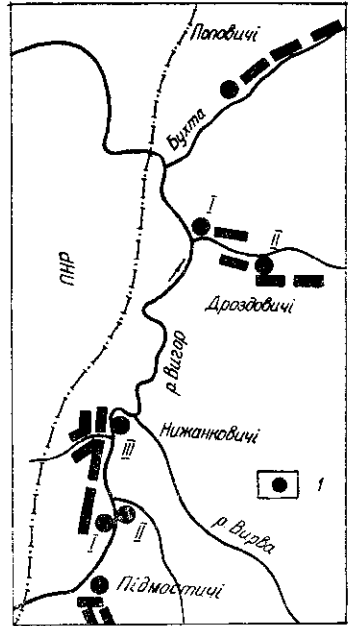

Рис. 1. Схема поширення археологічних пам'яток на берегах р. Вигор та її приток на території УРСР:

I — поселення.

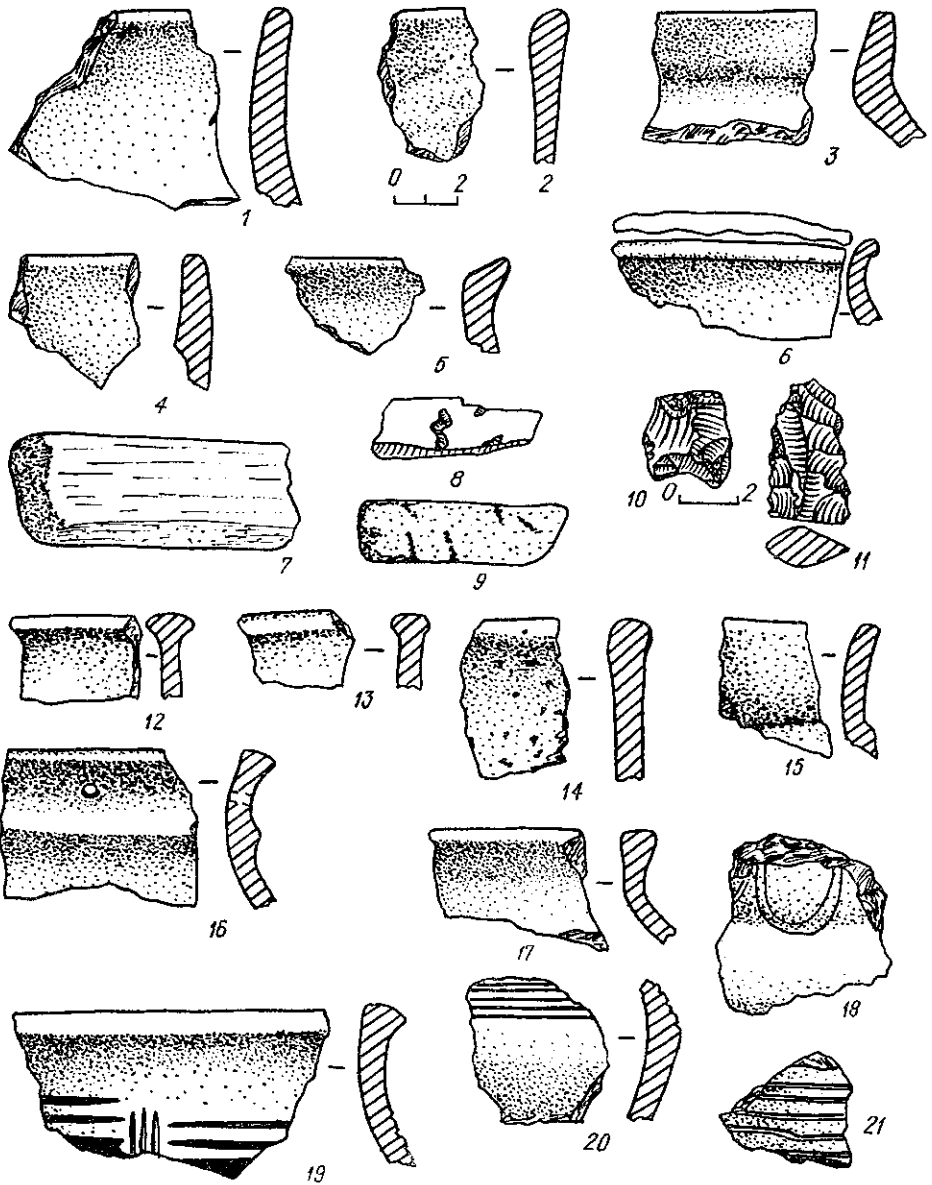

Рис. 2. Матеріали з поселень на р. Вигор.

культурного шару виявлено в обриві на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Він має товщину приблизно 0,1 м і являє собою гумусований суглинок.

Третє поселення містилося на північно-східній околиці селища, на другій над-заплавній терасі правого берега річки в місці злиття її з невеликою річкою Вирва (рис. 1, Нижанковичі III). Поселення обмежене з трьох сторін руслами річок Вигор та Вирва. В оголеній терасі простежено два розділені стерильним ґрунтом прошарки суглинка. Необхідно відмітити у них наявність великої кількості вуглин. Верхній шар товщиною близько 0,2 м виявлено на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. В ньому трапилися кістки тварин, у тому числі шелепа кози та фрагменти ліпної грубоствіної кераміки з домішкою кварцу. Поверхня добре заглажена. На одному з уламків зберігся орнамент у вигляді півкіла (рис. 2, 18). Вінець посуду низькі, прямі, потовщені (рис. 2, 17). Нижній шар поселення знаходиться на глибині 3 м від сучасної поверхні і має товщину приблизно 0,12 м. Кераміка нижнього шару переважно добре випалена, світло-коричневого кольору, деякі посудини мають ніздрувату поверхню, яка утворилася внаслідок випадання жорстви (рис. 2, 14). Вінець посуду прямі, потовщені (рис. 2, 12—14, 16—17, 19). На деяких фрагментах верхньої частини тулуба виступає заглиблений орнамент у вигляді горизонтальних борозенок, що надає їм схожості з посудом комарівської культури (рис. 2, 12—21). Значна глибина залягання культурних решток обох поселень, наявність потужного стерильного шару свідчать не про значний хронологічний розрив між поселеннями, а про інтенсивний процес на-

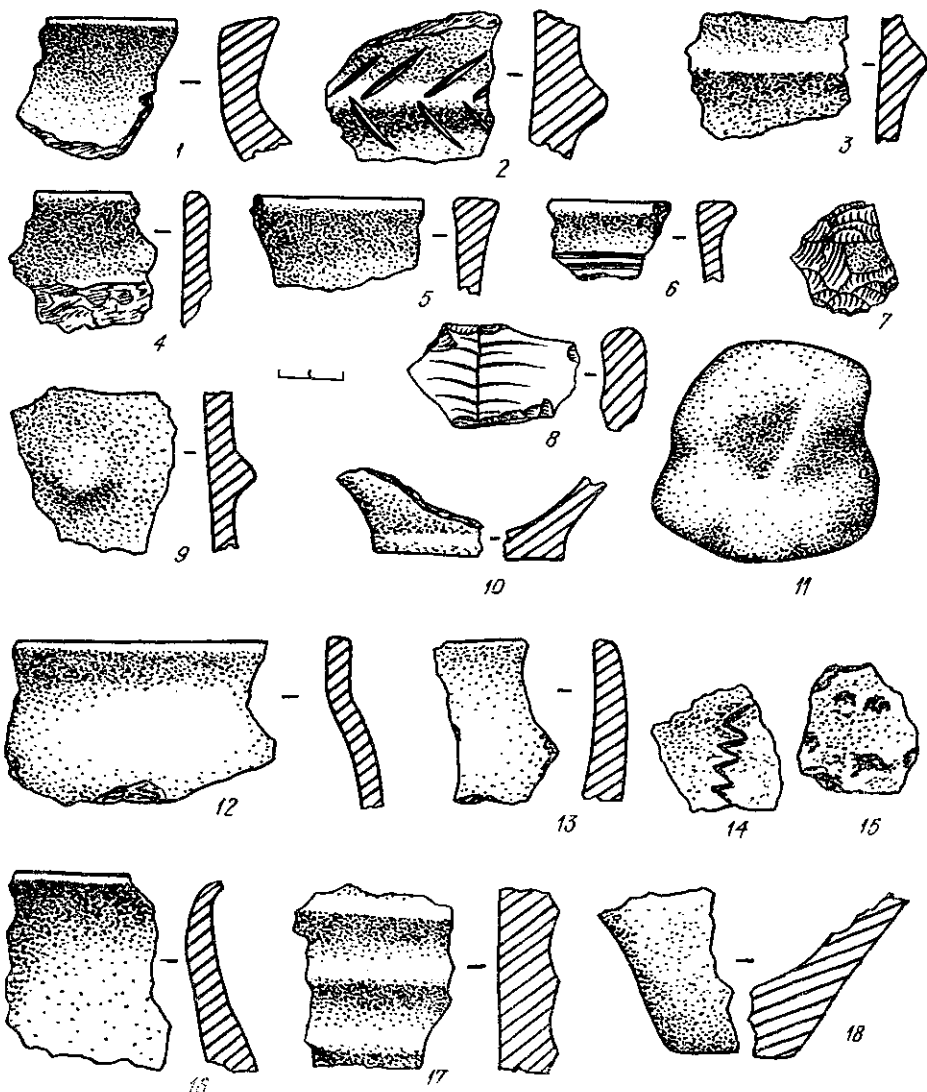

Рис. 3. Матеріали з поселень на р. Вигор та її приток.

шарування глинистого ґрунту. Нижній шар, кераміка якого має аналогії в комарівській культурі, може бути датований заключним етапом доби бронзи, верхній шар слід віднести до середини I тисячоліття до н. е.

Поблизу с. Дроздовичі виявлено два поселення. Одне з них трапилося на західній його околиці (рис. 1, Дроздовичі I) неподалік урочища Завалини, між двома струмками, які, зливаючись, впадають у р. Вигор. Зібрана на поверхні та шляхом шурфування на глибині 0,25 м кераміка переважно товстостінна (8—14 мм), погано заглажена, в тісті має домішки шамоту та невелику кількість жорстви. Випал нерівномірний, колір світло-коричневий з сірим та чорним відтінками. Вішня посуду прямих (рис. 3, 12, 13), дно плоске. Крім того, виявлено окремі фрагменти лощеної кераміки сіро-коричневого кольору.

Друге поселення знаходиться приблизно в 800 м на схід від першого на лівому березі струмка (рис. 1, Дроздовичі II), навпроти сільського кладовища. Воно розташоване на невисокому підвищенні в долині струмка. На поверхні чорнозему, на площі 60×20 м зібрано фрагменти кераміки, шматки перепаленої глини фрагментовані кам'яні та крем'яні знаряддя, перепалений кремій. Частина фрагментів кераміки аналогічна зібраним на першому поселенні. Деякі з них орнаментовані валиками, наліпами «сосками». Другу групу посуду становить ліпна кераміка з прямими потовщеними вішнями (рис. 3, 5, 6), з домішкою кварцу та кременю, який в багатьох посудинах виступає на поверхню. На деяких фрагментах зберігся орнамент у вигляді борозенок. Такий посуд близький до кераміки з Підмостич. Крем'яні знаряддя представлені видовженими відбійниками (рис. 3, 8) та їх уламками. З кам'яних знарядь виявлено кулястий розтирач (рис. 3, 11), розколоту в поздовжньому напрямку гальку, яка використовувалася як ріжуче знаряддя.

Під час розвідки берегів струмка Бухта, що впадає у р. Вигор, знайдено поселення ранньозалізного віку на західній околиці с. Поповичі Мостиського району. Воно розташоване на невисокому мисі правого берега струмка. Ґрунт (чорнозем) роззорюється. На площі приблизно 100×25 м зібрано фрагменти ліпної кераміки, уламки крем'яних знарядь. Піч простежується по скупченню перепаленої глини. Частина кераміки аналогічна кераміці з поселення Дроздовичі I. Трапився фрагмент товстостінного посуду, орнаментованого по відтягнутому валику насічками «ялинкою» (рис. 3, 2), інший має хвилясті краї вінець, що утворилися внаслідок пальцевих вдавлень. Серед посуду виділяється фрагмент сковорідки з тонкими краями. З крем'яних знарядь знайдено скребок (рис. 3, 7) та відщепи.

Розглянуті матеріали дають підставу вважати, що в ранньозалізному віці тут продовжувало жити місцеве населення, яке зберегло в матеріальній культурі, зокрема в посуді, традиції попереднього бронзового віку племен комарівської культури, що підтверджує думку І. К. Свешнікова про існування тут комарівської культури до початку ранньозалізного віку ¹.

---

¹ Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — К., 1974, с. 190.

С. П. ПАЧКОВА

Про культурну належність могильника поблизу с. Долиняни на Північній Буковині

У журналі «Советская археология» № 3 за 1981 р. опубліковані матеріали розкопок могильника кінця I тисячоліття до н. е. поблизу с. Долиняни, виявлені на площі скіфського поселення в урочищі Помірки¹.

Обряд поховань — трупопалення. У чотирьох похованнях трапилися залишки кремації в урнах (№ 1, 2, 9, 18), причому у двох з них (№ 1, 2) урни накривалися покрішками-мисками, перевернутими до гори дном. Решта 20 поховань були ямними, залишки кремації в яких виявлено безпосередньо на дні могильної ями. Контури поховальних ям простежувалися лише у 12 випадках (в урнових похованнях № 2, 9, 18 та в ямних — № 7, 10—13, 17, 19, 21, 22). Плями поховальних ям фіксувались на глибині 0,3—0,45 м від сучасного рівня, у плані вони мали форму кола чи овала, розміром від 0,3×0,35 м до 0,65×0,85 м, заглиблені від рівня виявлення на 0,07—0,15 м.

Заповнення поховальних ям світле. Кальциновані кістки очищені від залишок поховального вогнища і у більшості поховань малочисленні. Але в похованнях № 12, 13, 19 залишки поховального вогнища у вигляді шматочків деревного вугілля все ж помітні. Справді, при описі поховання № 13 відзначається, що вугілля, як і всюди, дуже мало. Можливо, це означає, що воно траплялося у кожному відкритому похованні, а не лише у трьох відзначених.

Кераміка у ямних похованнях практично немає, за винятком мініатюрної посудини з поховання № 13 та дрібних уламків миски з поховання № 11. В урнових похованнях кераміка репрезентована лише посудинами, що уособлюють урну чи покрішку. Серед поховального спорядження найчисленніші фібули, є браслети, намистини, пряслиця та ножі. Майже всі вони мають слід перебування у поховальному вогнищі.

Датуючим матеріалом на могильнику є фібули. Початок функціонування могильника визначається часом побутування фібул середньолатенської схеми варіанту «В» за Ю. Костшевським. Такі фібули трапилися у п'яти похованнях. Всі вони залізні, як і фібули всіх інших типів та варіантів, виявлених на могильнику. На думку польських дослідників, набір виключно залізних фібул типовий для середньої та пізньої фази пізнього передримського часу².

Якщо це так, то можна припустити, що поховання з фібулами варіанту «В» у Долинянах, можливо, відносяться не до початку поширення фібул, тобто не до другої половини II ст. до н. е., а лише до кінця II ст. до н. е. Кінець функціонування могильника датується фібулами пізньолатенської схеми варіантів «М» та «N» за Ю. Костшевським — це фібули другої половини I ст. до н. е. — початку I ст. н. е.

Автор розкопок та публікації матеріалів могильника поблизу с. Долиняни відносить його до старожитностей культури Поенешти-Лукашівка, відзначаючи, що при визначенні культурної належності могильника основна роль надається обряду поховання та кераміці³.

Не заперечуючи, що саме ці риси матеріальної культури є вирішальні у розв'язанні цього питання, дозволимо собі не погодитись з висновками автора статті, яку аналізуємо, і висловити свій погляд щодо інтерпретації культурної належності могильника поблизу с. Долиняни Хотинського району Чернівецької області.

Урнові поховання за обрядом близькі до поховань із могильників Лукашівка та Поенешти й ясторфської культури. Але типи урн та покрішок (трапились лише кілька екземплярів) не відповідають посудинам з поенешти-лукашівських поховань. Важко погодитись з тими аналогіями, на які вказує автор публікації⁴. Ні в Лукашівці, ні в Поенештах немає жодної посудини, котра б за пропорціями та профілюванням шийки і плічок була подібною до урни чи покрішки з поховання № 1. Відсутність гранування та гострореберність тулубу посудин з поховань № 1 і 2, як і загальний вигляд миски з поховання № 18, свідчать про належність їх до заключного етапу розвитку латенізованих культур кінця I ст. до н. е. — початку I ст. н. е., коли поенешти-лукашівська культура, мабуть, вже не існувала.

Відмінним є також співвідношення ямних та урнових поховань на даному могильнику — 20 ямних та 4 урнових. Таке співвідношення не типове для відомих поки що поенешти-лукашівських могильників. Так, на могильнику Лукашівка із 21 поховання лише 1 яме⁵, у Поенешті з 55 поховань — 1 яме⁶. Ці поховання являли собою купку кальцинованих кісток, прикритих покрішкою — мискою. Цілком можливо

також віднести їх до типу урнових поховань, де за урну правила ємність, виготовлена з органічного матеріалу. На могильнику Боросешті серед 117 поховань є кілька ямних⁷, але матеріали цього могильника ще не опубліковані, тому особливості цих поховань нам не відомі.

Ямні поховання на могильнику поблизу с. Долиняни характеризуються такими рисами: трупоспалення на стороні, тобто не на місці поховання, кістки без решток поховального вогнища (лише в трьох випадках зафіксовані дрібні уламки деревного вугілля), у більшості поховань кістки розкидані на всій площі поховальної ями, хоча загальна кількість кісток у похованні незначна; заповнення поховальної ями світле; у поховальному інвентарі відсутня кераміка, набір інвентаря поховань переважно складається з прикрас — фібули, браслети, намистини і, значно рідше, зі знарядь праці й інструментів — пряслиця, ножі, бритви, тобто склад інвентаря свідчить про так званий жіночий характер більшості виявлених поховань.

Перелічені риси, щоправда, не в повній сукупності визначені у ряді латенізованих археологічних культур. Так, на широко досліджених зарубинецьких могильниках у невеликій кількості на кожному з них зафіксовано поховання, що містили кальциновані кістки без решток поховального вогнища, які не супроводжувались посудом (на могильниках Велемичі II⁸, Отвержичі⁹, Пирогів¹⁰). Як і в Долинянах, не в усіх з них простежувались контури могильних ям. Але всі поховання, як правило, містили значну кількість кісток у вигляді лінійовидного скупчення, іноді вони заповнювали всю площу ями, іноді були зосереджені в якійсь її частині. Останні, мабуть, являли різновид урнових поховань, де за урни правили ємності з органічного матеріалу.

Ямні поховання без кераміки або з незначними її уламками характерні для оксивської культури Польського Східного і Середнього Помор'я¹¹. Досить показні вони і для пшеворських могильників¹². Але відрізняються ці поховання від долинянських значно більшою кількістю залишок поховального вогнища. У польській археологічній літературі існує думка, що у пшеворі і оксиві подібні поховання пов'язані з традиціями вейхерівсько-критошинської та ясторфської культур. У вейхерівсько-критошинській культурі ямні поховання з'являються в латені і становлять лише 4 % щодо загальної кількості поховань. Вони відзначаються темним заповненням поховальної ями з включенням деревного вугілля, невеликою кількістю уламків кераміки та дрібними перепаленими людськими кісточками. У культурі кльошєвих поховань також трапляються ямні безкерамічні поховання, у заповненні поховальних ям яких є значні включення деревного вугілля. Залишки кремації частіше рівномірно розподіляються на площі ями і лише зрідка зосереджені у вигляді скупчень в одному місці¹³.

У ясторфській культурі ямних поховань небагато і вони найбільш типові саме для східних районів культури. Так, в ясторфському могильнику губинської групи Любошице вони становлять близько 7% щодо загальної кількості поховань¹⁴. Проте ці поховання не однорідні і різняться за формою і розмірами ям, а також їх заповненням. Є поховання, де кістки без залишків вогнища залягали купкою і інколи були покриті мискою, або уламком якогось посуду. Вважається, що це різновидність урнових поховань, але за урни правили ємності, виготовлені з органічного матеріалу. У тих похованнях, де кальциновані кістки були розкидані по всій поховальній ямі, залишки поховального вогнища були зафіксовані у різній кількості, зокрема існують поховання без решток вогнища.

У Західному Помор'ї у гирлі Одеру та в прилеглих до нього районах, де були розташовані пам'ятки надодерської групи ясторфської культури, ямний обряд поховань з купкою вимитих кісток, що не супроводжувалися керамікою, з'явився ще у ранньому передримському часі і існував там поряд з обрядом урнових трупоспалень, що часто-густо були обсіпані залишками поховального вогнища¹⁵. У пізній передримський час, в його ранню та на початку середньої фази, тобто в другій половині II ст. до н. е. — на початку I ст. н. е., ямний обряд безкерамічних поховань, але вже із залишками поховального вогнища переважав над урновим. До того ж ямні поховання мали саме «жіночий» поховальний інвентар. Проте на відміну від долинянських поховань ямні поховання Західного Помор'я, як правило, обставлялися камінням.

Нарешті, ямні трупоспалення з дрібними уламками посуду або взагалі без посуду трапляються в окремих випадках на латенських (кельтських) могильниках, що розташовані на території Малопольщі і Сілезії¹⁶.

Конкретний склад поховального інвентаря могильника Долиняни, а саме браслети та буси, знаходять досить близькі аналогії в поенешти-лукашівських, латенських, якоюсь мірою зарубинецьких і ясторфських могильниках. А комплекс фібул зближує могильник Долиняни з культурами пшеворською та оксивською пізнього передримського часу.

Таким чином, могильник поблизу с. Долиняни навряд чи можна віднести до пам'яток поенешти-лукашівської культури, тому що між ними недостатньо поєднуючих ланок, до яких належать лише трупоспалення на стороні, звичай очищення решток кремації від поховального вогнища, типи браслетів і бус. Але й вони типові не лише для культури Поенешти-Лукашівка. Більш значні відмінності між ними — переважання ямних безкерамічних поховань над урновими, набір фібул, форми глиняної посуду — все це не типово для поенешти-лукашівських могильників. І, нарешті, існує деяка різниця в часі існування долинянського могильника і відомих могильників культури Поенешти-Лукашівка.

В той же час могильник поблизу с. Долиняни не можна повністю ототожнити з будь-яким із могильників відомих зараз латенізованих культур. На нашу думку, мо-

гильник поблизу с. Долиняни — це своєрідне явище пізнього передримського часу на Середньому Подністров'ї, якому властиві риси як північного і північно-західного, так і південно-східного і східного ареалу латенізованих культур. Могильник знаходився на північно-східній окраїні поширення поенешти-лукашівської культури. Важко припустити, щоб він був залишений місцевим населенням. Культура населення часу, що безпосередньо передував могильнику Долиняни, на цій території поки ще невідома. У другій половині VII—V ст. до н. е. тут проживали племена з культурою скіфського типу з фракійськими рисами. У них побутував курганний обряд поховань з труполокладенням в урнах. Тому найбільш вірогідним є припущення, що могильник поблизу с. Долиняни залишений прийшлим в Середнє Подністров'я населенням. Але з районів якої культури або яких культур походило це населення? На сьогодні загальновизнаною є участь у формуванні культури Поенешти-Лукашівка племен різних груп ясторфської культури і, мабуть, саме тих, для яких був характерним урновий обряд поховання. Можливо, саме вони принесли на південно-східну, а можливо, і східну окраїну латенізованого світу звичай очищення кісток від залишок поховального вогнища, який був типовим для їх урнових поховань. Населенню, яке залишило могильник Долиняни, були властиві інокультурні компоненти. Можна припустити, що це були вихідці також з ясторфської культури, але з районів надодерської групи Західного Помор'я, де у передуючий долинянському могильнику час був поширений обряд ямного безкерамічного поховання кісток, очищених від залишків поховального вогнища. Просунення цього населення через територію вейхерівсько-кртошинської культури і культури кльшових поховань, де в цей час проходив процес латенізації через поширення пшеворської культури, яка саме тоді формувалася, привів до трансформації поховального обряду цієї групи ясторфських племен, що проявилась у зникненні звичаю обставляти поховання камінням.

Або можна припустити, що могильник Долиняни залишили вихідці з районів вейхерівсько-кртошинської культури і культури кльшових поховань, пам'ятки яких зафіксовані на сусідніх територіях Волині і Полісся. Близькі контакти з поенешти-лукашівською культурою, що саме в цей час формувалася, а можливо, з культурами північного заходу, привели до того, що в ямі поховання не ставили вже посудини-приставки, типові для зарубинецької культури, в тому числі території Полісся і Волині.

Поки що важко дійти до якогось однозначного висновку. В усякому разі, відносити цей могильник до пам'яток Поенешти-Лукашівки не можна. Імовірно, дальші археологічні дослідження території Середнього Подністров'я розширять коло подібних пам'яток і проллють світло на розв'язання питань, пов'язаних з їх інтерпретацією.

¹ Смирнова Г. И. Могильник типа Поенешти-Лукашевка у с. Долиняни на Буковині (раскопки 1977—1978 гг.) — СА, 1981, № 3, с. 193—207.

² *Prahistoria ziem Polskich.* — Ossolineum, 1981, t. 5, s. 193.

³ Смирнова Г. И. Могильник типа Поенешти-Лукашевка, с. 205.

⁴ Там же, с. 206.

⁵ Федоров Г. В. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА, 1960, вып. 89, с. 24.

⁶ Vulpe R. Sărăturile dela Poinesti din 1949. — In.: *Materiale arheologice privind istoria veche a RPR*, 1953, vol. 1, s. 311—411.

⁷ Babeş M. Moldova centrală și de nord în secolele II—I î. e. n. (culture Poieneshi-Lukasevka). — In.: *Rezumatul tezei de doctorat*. București, 1978, s. 4—5.

⁸ Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II. — АСТЭ, 1972, вып. 14, с. 103.

⁹ Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержици и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья. — АСТЭ, 1976, вып. 17, с. 35—66.

¹⁰ Кубишев А. I. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) — В кн.: *Дослідження з слов'яно-руської археології*. К., 1967, с. 29.

¹¹ *Prahistoria ziem Polskich.* — Ossolineum, 1971, s. 158.

¹² *Ibid.*, s. 107.

¹³ *Ibid.*, s. 175.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, s. 192—194.

¹⁶ *Beiträge zum Randbereich der Latènekultur.* — *Pr. archeol.*, 1978, z. 26, s. 15;

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИСЗП	— Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АЛЮР	— Археологическая летопись южной России
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический сборник
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АСЭ	
ВА	— Вопросы антропологии
ВДИ	— Вестник древней истории
ГИХЛ	— Государственное издательство художественной литературы
ДИМ	— Державний історичний музей
ЗОО	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки Одесского отделения истории и древностей
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИМК	— Інститут історії матеріальної культури
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КЗ ВУАК	— Коротке Звідомлення Всеукраїнського Археологічного комітету
ЛВИА	— Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МАСП	— Материалы по истории Северного Причерноморья
НАА	— Народы Азии и Африки
НА ИА АН УССР	— Научный архив Института археологии АН УССР
НОСА	— Новейшие открытия советских археологов
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
СЭС	— Сибирский этнографический сборник
Тр. АС	— Труды Археологического съезда
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
ТОВЭ	— Труды Отдела Востока Эрмитажа
Уч. зап. СГУ	— Ученые записки Саратовского Государственного Университета
АА	— Acta archaeologica
АЕ	— Archaeologiai Ertesitő
AG ASH	— Acta Geologica Academiae Scientiarum Hungaricae
SCIV	— Studii si cercetari de istorie veche, București

ЗМІСТ

Статті

<i>Пашкевич Г. О.</i> Природне середовище в епоху палеоліту—мезоліту на території України	1
<i>Цибесков В. П.</i> Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен	13
<i>Орлов Р. С.</i> Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст.	24

Публікації та повідомлення

<i>Телегін Д. Я., Терпиловський Р. В., Козловський А. Я., Пустовалов С. Ж.</i> Оріхівські кургани на Дніпропетровщині	45
<i>Клочко Л. С.</i> Верхній плечовий одяг скіфів	57
<i>Ганіна О. Д.</i> Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся	68
<i>Циндровська Л. О.</i> Могильник в урочищі Дівич Гора	79
<i>Козак Д. Н.</i> Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу.	89

Охорона археологічних пам'яток

<i>Михальчишин І. Р.</i> Нові матеріали до археологічної карти Карпат	95
---	----

Критика і бібліографія

<i>Пачкова С. П.</i> Про культурну належність могильника поблизу с. Долинняни на Північній Буковині	99
---	----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Пашкевич Г. А.</i> Природная среда в эпоху палеолита—мезолита на территории Украины	1
<i>Цыбесков В. П.</i> Обряд «поения земли» и культ луны в идеологических представлениях трипольских племен	13
<i>Орлов Р. С.</i> Северопричерноморский центр художественной металлообработки в X—XI вв.	24

Публикации и сообщения

<i>Телегин Д. Я., Терпиловский Р. В., Козловский А. А., Пустовалов С. Ж.</i> Ореховские курганы на Днепропетровщине	45
<i>Клочко Л. С.</i> Верхняя плечевая одежда скифов	57
<i>Ганина О. Д.</i> Поселение раннескифского времени около с. Залесье	68
<i>Цыдровская Л. А.</i> Могильник в урочище Девич Гора	79
<i>Козак Д. Н.</i> Новые раннеславянские памятники в междуречье Днестра и Западного Буга	89

Охрана археологических памятников

<i>Михальчишин И. Р.</i> Новые материалы к археологической карте Карпат	95
---	----

Критика и библиография

<i>Пачкова С. П.</i> О культурной принадлежности могильника возле с. Долиняны в Северной Буковине	99
---	----

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

47

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченою радою Інституту археологій АН УРСР

Редакторы *А. О. Золотарьова, С. І. Атаманенко.*

Художній редактор *В. І. Мелашенко.*

Технічний редактор *Г. Р. Боднер.* Коректори *Т. А. Обора, Н. О. Луцька,*
С. Ю. Ноткіна

Інформ. бланк № 6435

Здано до набору 13. 12. 83. Підп. до друку 12. 09. 84. БФ 25680, Формат 70×108^{1/16}. Папір друк.
№ 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 9.10, Ум. фарбо.-відб. 9.45, Обл.-вид. арк. 10.13. Ти-
раж 1000 пр. Зам. № 4222. Ціна 1 крб. 50 к.

Обласна книжкова друкарня. Львів, Стефаніка, 11.

НАУКОВА ДУМКА

Археологія, 1984, 47, 1—104